Спогади фронтовика. Одісея сірого «коляборанта»

Евстахий Загачевський

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Заглавие этой книги очень хорошо отражает ее содержание — это действительно фронтовые воспоминания без приукрас. Тяжелые воспоминания. Автор книги Евстахий Загачевський два с половиной года, прежде чем он перешел в 14–ю дивизию Войск СС «Галиция», постоянно находился на Восточном фронте, на передовой, в составе 3–й танковой дивизии СС «Тотенкопф».

Тяжелые фронтовые будни и военный быт, непрерывные бои, ранения, смерть боевых друзей, — все это ярко обрисовано в правдивых показаниях очевидца и участника событий трагической эпохи Второй мировой войны.

Автор отбыл настоящую фронтовую одиссею, на это указывают уже сами заголовки разделов: «В лесах под Невелем», «Великие Луки», «Десять дней под Ельней», «Ярцево». Несколько раз был ранен в боях.

Как только началось активное формирование дивизии Войск СС «Галиция», он просил о переводе туда. Но это произошло не так быстро, как хотелось: лишь во второй половине 1944 года, а именно, во время переформирования дивизии после Бродской катастрофы. Как фронтовой ветеран, Загачевський вскоре был откомандирован на 3–месячную сержантскую учебу.

Вместе с Дивизией «Галичина» автор отбыл вторую часть фронтовой одиссеи: борьба с партизанами в Словакии и в Словении, последние тяжелые бои в Австрии с Красной армией, передкапитуляционное отступление с фронта на запад, и наконец, «Три полных года неволи» (1945–48) в английском плену.

- Спогади фронтовика. Одісея сірого «коляборанта»
  - Від редакції
  - У лісах під Невелем
  - Лазаретне інтермеццо
  - Великі Луки
  - Із танковою частиною відбивати Харків
  - Десять днів під Єльнею
  - Ярцево
  - Діти Львова
  - Фронтові будні
  - «Це вже моя остання дорога»
  - Відворот з України
  - Пруська дисципліна
  - «Машерують добровольці…»

- Екзекуції
- Бої за Штраднер Коґель
- «Let's go!»
- Італія 1947 р.

Спогади фронтовика. Одісея сірого «коляборанта»

Від редакції

Сім років минуло, від часу, як закінчився гігантний змаг поміж народами світу, змаг за володіння над континентами й океанами, а який історія записала в своїх анналах під гаслом «2–га світова війна». У цей змаг були втягнуті вже силою обставин мільйони українців. Одна бо з вирішних його фаз велася саме в великій мірі на українській землі за український чорнозем. Тому то безпосередніми глядачами тут було все українське населення. Ба не тільки глядачами, але й активними учасниками цієї борні були мільйони українських чоловіків і жінок. Одних цей гураґан просто втягнув у свій вир, інші свідомо його прагнули, сподіючися після нього зміни на краще, сподіючися своїм прагненням загнуздати його і впрягти до воза своїх бажань.

Саме одним з–поміж тисяч цих останніх був і автор оцих спогадів. Одним з–поміж тих небагатьох, що вийшли з цієї борні в живих. Який досвід вони здобули, про те розповідають оті дрібненькі рядки спогадів, списувані вже після закінчення цієї хуртовини — закінчення на Заході Европи, але ще аж ніяк на Сході — списувані в довгі тоскні дні за дротами в таборі воєнно–полонених вояків І–ої Української Дивізії Української Національної Армії в Ріміні.

Тисячам читачів, яким не довелося переживати жорстокостей борні східнього фронту, напевно буде цікаво зазирнути на полотнище цього великого «фронтового кінотижневика», що його відслонює перед нами автор. Буде напевно цікаво, щоб побачити, як і що відчувала в тій борні техніки й мас людина, свідома українська Людина, якій не був байдужим вислід цієї борні, молодий вояк–українець, що його не здемобілізувала духово не наша капітуляція 1945 року — наша бо боротьба, наш «східній фронт» іще далеко не скапітулювали й до сьогодні! — знайде у цих спогадах розсипані цінні перлини практичного фронтового досвіду, досвіду, окупленого найдорожчою ціною — кров'ю.

Розпорошеним по світі «львовякам» теж приємно й цікаво буде перечитати авторові, навіяні теплом рядки про рідне місто й його — українську «свою в'яру» з «Ґрудка» й «сьрудм'єсьця». Тут мимоходом автором накреслений процес повороту до активного українства тих тисяч львівських «Юзьків», «Тоньків», «Сяхів», «Лейбів», що відбувся у цьому, здавалося б, «чужому» Львові поміж двома світовими війнами й що додав українству до переважно селянських елементів ще — динамічні міські. Сам автор це власне й приклад того нового українського Львова. Але хай він сам розкаже про себе й про «вступ» до своєї фронтової

«Одисеї»:

«Я народився 28 квітня 1919 р. у Львові. Батько мій помер у 1925 р. як політичний в'язень у польській тюрмі — був підстаршиною, чотовим в Українській Галицькій Армії. До школи я ходив спершу до української приватної ім. Б. Грінченка у Львові, звідки після закінчення 7 кляс вступив до польської технічної школи при Снопківській вул., та вже після двох років мусів закінчити навчання через матеріяльні труднощі. Аж до вибуху польсько–німецької війни я працював по різних споживчих крамницях як помічник склепового. З приходом большевиків я втік, як і багато інших, до «Генерального Губернаторства», звідки в 1940 р. виїхав до Німеччини на роботу. В початках 1941 р., коли вже доволі голосно говорено про недалеку німецько–большевицьку війну, я та ще декількох українців зголосився добровольцем до Українського Леґіону, що то згідно з поголосками мав творитися в Нойгаммері. Бувши тоді в Ляйпціґу на роботах, ми зголосилися на поліцію, де й заявили, що хочемо вступити добровольцями в «українську армію». Чейже тоді про це так і говорено. За декілька тижнів нам прийшли покликання до вербункової комісії і вже з початком червня ми були вислані до військової частини в Ольденбурґу на німецько–голляндському кордоні. Яке ж було наше розчарування, коли замість українських старшин і загалом українського вояцтва ми зустрілися лише з німцями. Про «українське військо» тут ніхто нічого не чув. Був якийсь підстаршина–українець, що подавав себе за колишнього вояка УГА та вів з нами перевишкіл. Якось воно терпілося, бо чейже ми були переконані, що все таки колись нас приділять до «української армії», чим і потішав нас цей підстаршина. Було нас там українців щось близько сорока чоловік.

22–го червня вибухла так довго очікувана нами українцями війна поміж большевиками й німцями. Скоро наспіла вістка і про події з 30–го червня у Львові, а з тим і про арештування…

Наш вишкіл набирав повного розмаху, на вправи ми вже ходили із сотнею новобранців–німців. Поки ще ці тривожні вістки про арештування ґештапом серед українців не були підтверджені, ми ще не були аж надто занепокоєні. Та прийшов час, що це підтвердження прийшло. Серед нашої групи українців загуло. Ще тієї ж ночі з казарм «зникла» майже половина нашої групи. Вранці, коли про те довідалося німецьке командування, нас решту відокремлено та поставлено біля наших кімнат варту: ми бути інтерновані. На переслуханнях окремо кожного з–поміж нас пройшло ще декілька днів. Після того прийшов — карний військовий табір у Дахаві, звідки я вийшов аж у січневих днях 1942 р., зголосившися на службу вже в німецькій армії… Зі мною

пішли майже всі ті, що й прийшли були разом зі мною до цього карного табору. Із прізвищ пам'ятаю: Івана Шагуту з Холмщини, Сваричевського із Скалатщини, Залевського з Франції, — решта прізвищ уже призабулася. В початках лютого 1942 р. нас привезли до вишкільного табору есесівських частин біля Дембіци, до т. зв. Гайделяґру. В тому місці власне й починаються мої спогади…

Не хочу в них осуджувати одних чи оправдувати других. Не беруся судити, чи було воно правильно творити чи ні всі ті бойові частини, складені з українців, а які билися пліч–опліч з німцями на східньому фронті. Хай своє слово оправдання чи осудження скажуть тут ті, що були спобудниками чи й організаторами цих бойових частин. Пишу ці слова як вияснення на неслушний закид нам, в тому числі й мені, у злочині, що його ми не вчинили, — у злочині «національної зради», «співпраці з нацизмом». Пишу про все простими словами так, як я це переживав і відчував. Я один з–поміж тих тисяч молодих українців, що брали участь у минулій світовій війні в лавах німецької армії та були розкинуті по всіх відтинках довжелезного східнього фронту. Я один з–поміж тих тисяч українців, що хоч у чужих мундирах, але з вірою в краще завтра свого народу, гинули безіменні на побойовищах під Севастополем, Ржевом, Ленінградом, Сталінградом і, Бог зна, ще яких. Один з–поміж тих мільйонів українців, що з надіями на краще завтра та майже з радістю прийняли перші розриви бомб у вересневі дні 1939–го. Я один з–поміж тих народжених під час останніх Визвольних змагань, вихованих у любові до своєї батьківщини, а які вже на своїй шкурі зазнали благ чужих займанщин. Я один з–поміж тих, що захоплювалися традиціями Визвольних змагань, що були свідками чи сучасниками різних пацифікацій, політичних процесів, плянових штучних голодів.

Моїм гарячим бажанням було стати воїном за нашу державу. Тим самим бажанням горіли ми всі ті, що в різних фазах цієї 2–ої світової війни серед різних обставин схватили в руки зброю — хоч і дану часто нашим ворогом. І власне ці слова, ці спогади пишу в пошану тих, що так, як і я, вдягли осоружний чужий мундир, та їм доля не судила пережити цієї воєнної хуртовини й вони залишились там, на побойовищах Східньої Европи…»

Від себе додамо: хто збирався б судити автора за «коляборування», мусітиме спершу проаналізувати; з авторової ж таки сповіді, оте підґрунтя, яке привело його до того, щоб свідомо вдягати чужий однострій. Мусітиме тоді призадуматися й над тим, чи добре робила наша історіографія, настільки виминаючи вагу нашої військової підготованости чи непідготованости в 1917–20 роки, вагу військової підготованости чи непідготованости Закарпатської волости в березневі дні 1939 р. Автор бо оцих

спогадів це тільки приклад чесної послідовности молодої людини, виховуваної саме на такій аналізі наших спроб визволитися до самостійного життя.

У лісах під Невелем

В половині травня 1942 року з вишкільного табору пробойових частин німецької армії — з Гайделяґру біля Дембіци в Польщі — вирушає черговий транспорт поповнень до фронтових частин на Схід. До цього транспорту попав і я та ще декількох українців, що — подібно, як і я — «добровільно» попали до пробойових частин німецької армії. Короткий, бо лише чотиромісячний вишкіл, що все ж добре дався мені в знаки, уже за мною. Наш транспорт призначений на поповнення «першої піхотної моторизованої бриґади», що занімає відтинок на східньому фронті в Росії, в околиці Великих Лук. Транспорт начислює яких 400 чоловік, здебільшого чужинців і менше німців. Є тут норвежці, флямандці, словаки, румуни та нас декількох українців; решта це переважно «Бачка–дойче», себто німці–уродженці провінцій Бачка–Банат; перед війною вони жили в Угорщині, Румунії та Юґославії. Корінні німці згірдливо їх називають «бойте–дойче», себто «здобуті німці». Зрештою наш транспорт це переважно молоді люди в віці від 17 до 25 років. За вийнятком кількадесятьох німців та нас українців — «штрафняків», що числились уже як «стара война», всі інші це переважно новобранці з однорічним «рекрутським» вишколом. Наплечник у кожного з–поміж нас виповнений по береги різними причандалами військового баґажу. Одяг та військовий виряд у нас новісенький. Все чисте й нове. Перед виїздом отримуємо «приписових» 20 штук амуніції до рушниці та чотири ручні ґранати: дві т. зв. «штільґранати» — з ручкою і дві «фаєрґранати» — яйцеваті. Також дістаємо триденний сухий харч, себто хліб, масло чи то марґарину та м'ясні консерви. Каву та гарячу страву маємо діставати під час подорожі по залізничних зупинках у пунктах Червоного хреста, що були зрештою на кожній більшій станції.

Двокілометровий марш у повному виряді від наших приміщень на першому «рінґу» в Гайделяґрі до вантажної залізничної зупинки при вході до табору був таки доволі важкий, ще й до того в гарячий травневий день.

З полегшею кожний з нас скинув свій «баґаж» у призначеному місці в товарному вагоні ешелону. Вагони ці були спеціяльно пристосовані до транспорту військових частин.

Я та ще двох українців, що були зі мною в одному рою, приміщуємось на вказаному місці. Були це: Іван Шагута з Волині — місцевости він ніколи мені не подавав, як теж і я йому, — та другий Сваричевський, — імени не пригадую, — десь із

Скалатщини.

Від'їзд призначений на шосту вечора. Перед самим від'їздом збірка цілого транспорту перед вагонами; до нас промовляє командир нашої вишкільної сотні, сотник Кляйноф, що в своєму прощальному слові бажає нам всього найкращого, багато успіхів та щасливого повороту додому. Цим і закінчується цей нервозний день; а був це пам'ятний у моєму житті — 15 травня 1942 р.

Після промов декотрих вишкільних старшин, попрощавшися з друзями, що залишалися ще. Усі з гамором, але в порядку займають по вагонах призначені місця. Дехто затягує пісню, що її підхоплюють інші і за хвилину увесь ешелон співає популярну німецьку пісню, з якої я лише підтягаю рефрен: — «Гай–лі, гай–лю, гай–лі, ля–ля–ля». Серед співів, гамору й жартів проходить час у вичікуванні від'їзду, що дедалі продовжується. Уже добре стемніло. Із недалеких піль несеться цвіріньканння польових коників. На землю падає весняна роса, — трохи похолодніло. Небо вкрилось зоряним килимом. Десь біля одинадцятої вночі, наш ешелон рушив. Ритмічно стукотять колеса — спершу помалу, а далі набирають розгону в непевну даль. В моєму вагоні тишина. Чи все спить?.. Не знаю, але дехто вже таки добре «дрова ріже»… Мені самому якось годі заснути: хотілося б з кимсь дещо поговорити, вилити душу, порадитися. Якось млісно стає на душі, непевність завтрішнього дня мучить мене та не дає заснути. Стараюсь не думати, просто хочу забуття, однак думки одна за одною шугають мені в голові, пригадується недавнє минуле, пригадуються дитячі та молодечі літа, а там — і дім і рідня. Пишу ці спогади далеко від мого рідного краю, в Італії в полоні. Тоді, їдучи ешелоном на східній фронт, я не здавав собі справи, що в майбутньому жде мене така доля. Та тоді я й не думав про те, що зі мною буде в такому далекому, бо аж на шість років віддаленому майбутньому. Не призадумувався я тоді навіть і над тим, чи правильно я зробив, надівши цей чужий однострій, чи місце моє у цих рядах. Цю проблему я розв'язував коротко й просто: я хотів стати вояком, навчитись воєнного ремесла, бо під час народного зриву Україна потребуватиме військових людей. Мені було тоді двадцять один рік і я старався якнайбільше засвоїти собі військових знань, щоб у вирішний момент хоч у малій мірі послужити, моїй батьківщині. Чи була це правильна розв'язка — не знаю; однак я й сам не старався над тим більше та глибше призадумуватись. Думками тоді я був більше біля моєї рідні, що то, Бог один знає, куди розбрилась. Батька втратив я молодо, бо було мені тоді заледве шість років. А мати? Де ж тепер вона? Скільки недіспаних ночей, скільки турбот було в неї, щоб нас «в люди вивести». А було нас трьох братів. А тепер, — де ж

вони всі? Вістки не маю жодної, бо дома ще не мав змоги бути.

Ось їду в цю непевну дорогу, та чи мати, чи брати мої знають, де я тепер, чи вернуся назад? Чи буду тим «Щасливим»? Як хотілося б хоч на хвилинку злетіти до дому! Там ждуть!

Під монотонний стукіт коліс, здається мені, що життя так само пливе по таких самих рейках, як оцей поїзд, і тому думки стають спокійніші, помалу очі заплющуються і я засипляю.

Не знаю, як довго я спав. Збудив мене аж добрий стусан мого друга Сваричевського. він і сказав мені, що вже ранок та що наш поїзд стоїть на станції. Протерши заспані очі, беру рушник та мило. Вискочивши з вагону, бачу що стоїмо на якійсь великій товаровій станції. Побіч на рейках стоять військові ешелони.

Стрічного залізничника питаю, де б можна було помитися. він мені пояснює, на запит, що воно за станція, він відповідає:

— Ост–бангоф Варшав.

Доволі далеко ми забрили за одну ніч, — чи не заскоро їдемо чортові в зуби, — подумав я. Та як воно каже пословиця: «якщо ти гриб, то лізь в борщ».

Помившись в окремій для військових умивальні, я вернувся назад до вагону. В вагоні майже пустка, бо все пішло по каву та по гарячу страву, що її можна дістати в пункті Червоного Хреста. Беру їдунку та йду по цей дар Божий, щоб не проґавити та не бути голодному. По дорозі до бараку Червоного Хреста зустрічаю людей з нашого ешелону, що вже поснідали. В бараці доволі довгенька черга; та видача кави й макарону з м'ясом йде справно і я після декількох хвилин одержав свій пайок. Заспокоївши голод та помивши під краном їдунку, вертаюсь у свій вагон. Тут як хто вміє та як може, скорочує собі час, — вичікування на від'їзд. Я, мої два друзі українці й естонець Вільмус, що досить добре говорить по–російськи, сідаємо у вагоні та «лупимо дурачка».

Після двогодинного постою наш транспорт рушає далі. Тепер сідаю у дверях вагону, та з цікавістю оглядаю місцевість, що її минаємо. Через Прагу, Мінськ Мазовецький, під вечір приїжджаємо на станцію Берестя Литовське. Тут зупинка на цілу ніч. Наш вагон цієї ночі дижурний, тому наш старший вагону десятник Кляйн розподілює на ніч стійкових. Моя черга припадає опівночі, разом з естонцем Вільмусом. Це «досить можливий» хлопець. На стійці цієї ночі він оповідає мені про себе та про свою рідню. Його історія подібна як у кожного з нас. Вивіз рідні «визволителями», втеча з «раю» та тепер ненависть до всього російського й охота помстити за зруйноване гніздо. На щирій змові пробігають нам ці дві години дуже скоро і ми вертаємось до свого вагону досипляти ранку.

Розбуджує мене знову гамір та брязкіт їдунок у вагоні.

Протираю очі; голова болить, від твердої лавки чую всі кістки в хребті. На моєму годиннику вже біля полудня. По гаморі, що надворі, пізнаю, що стоїмо на якійсь великій станції. Беру прибори до миття, та ще з іншими «пізніми Іванами» йду помитись. По типових залізничних водокачках пізнаю, що ми вже на території «вєлікой нєоб'ятной родіни…» Мої здогади підтверджує зустрічний напис на будинку станції; це Мєнськ. Тут знову видача харчів та дальша подорож. Проїхавши вечір і цілу ніч, ранком 18 травня 1942 р. приїхали ми на станцію Полоцьк. Тут наш транспорт розділили, себто вантажні вагони залишилися на місці, а наш транспорт поповнення спрямовано далі на схід, до станції Невель. Тепер наш поїзд їде доволі скоро. Обабіч залізничного шляху мигають розлогі поля, на яких де–не–де працюють люди. Як проїжджати лісні терени, можна помітити обабіч залізничного шляху вирубані лісні прогалини, завширшки — в яких двісті метрів. Це вже зарядили німці, щоб охоронити військові транспорти від партизан, що їх у лісистій місцевості було таки багато.

Десь біля полудня наш поїзд в'їхав, на станцію Невель. Самі станційні забудовання поруйновані дотла; на їх місце поставлено дерев'яні бараки. Невель — це досить велика вузлова станція. Біля нашого транспорту на других рейках в напрямі заходу стоїть під парою лазаретний поїзд. Якесь немиле враження, він робить на нас усіх. Мимоволі приходить думка: «Невже і я колись ним поїду…?»

На станції рух: вивантажують прибулі транспорти, відходять порожні, або сповнені горем і терпінням, як ось цей лазаретний поїзд. Оподалік від станції стоять на становищах зенітні гармати, переважно калібру 8,8 см. Є й двосантиметрові «чвірняки» себто чотиродульні гарматки. Видно, що тут часами «гаряче». Та й не диво, бо ж лінія фронту недалеко — всього 10 до 100 км. Скоро вивантажується і наш транспорт і ми сідаємо на приготовані вантажні автомашини. На одне авто сідає двадцять чоловік. Вже вечоріло, як наш транспорт, перевантажений на автомашини, вирушає в дальшу дорогу. Наша подорож заповідається на довше, бо частина, що до неї призначений наш транспорт, займає становища в околицях Торопця–Ржева.

Спершу цікаво розглядаюсь по околиці; але що далі проїжджаємо, втома робить своє і я сидячи засипляю… Будить мене різький гуркіт і я просипаюсь. Крізь темінь ночі бачу невиразні силуети вояків, що пораються біля гармат. Переїжджаємо біля становищ важкої артилерії, що саме «випалює» свій визначений денний приділ. На душі робиться моторошно, згадавши про те, що тут довкруги царює смерть. Хоч і втомлений,

та вже не можу заснути. Довкруги темно, авта їдуть без світел, але я все–таки з цікавістю розглядаюсь довкруги. Ідемо лісовою доріжкою; по ній наші авта немилосердно трясуть. Це т. зв. «кнюппельвеґ», себто дорога, вимощена деревом–кругляком.

Уже сіріло надворі, коли ми виїхали з лісу на пільну дорогу. Тепер уже їдемо скоріше, щоб іще ранком під прикриттям туману проїхати обстрілюваний терен. Увесь час їдемо під прикриттям залізничного насипу, що тягнеться ліворуч дороги.

Пізнім ранком приїжджаємо в лісисту місцевість, де й є штаб Першої піхотної бриґади. Тут вивантажуємося та ждемо дальших наказів. У міжчасі дістаємо з штабової кухні ранній харч. Після сніданку все розбрилося довкруги штабових землянок щоб відпочити. Відпочивати маємо дополудня, а після полудня — відмарш до призначених штабом полків.

Бриґада складалася з двох піхотних полків восьмого і десятого, а крім цього з різних допоміжних сотень, як от піонірська, протитанкова, протилетунська, батерії важких гармат, санітарної сотні та штабу.

Я та Сваричевський були приділені до восьмого полка, у другий курінь до сьомої сотні. Решта транспорту була розподілена по обох полках як і по різних допоміжних сотнях залежно від запотребування. Відмарш призначено на вечір тому що по нас мали прибути із сотень зв'язкові.

Цілий день ми майже проспали, щоб виспатись за минулі ночі та зробити «запас» на майбутнє. Чейже нас жде фронтова служба з усіма її трудами й невигодами. Що день пополудні збірка та пойменні виклики до призначених сотень. Стаємо гуртками, кожний за своїм призначенням. До нас новоприбулих підходять старі фронтові «виґи» та розпитують про новості з «гаймату». Я та Сваричевський стоїмо у своєму гурті й розмовляємо. Маємо трохи «трему»… Ніщо дивне, це ж бо фронт, і не знати, яка доля призначена кожному з нас. Може, чоловік буде тим першим, якого привезуть сюди, до головного перев'язочного пункту біля штабу?.. Куримо цигарки, щоб хоч трішки заспокоїти свою нервозність, — це роблять майже всі. Розмова якось не клеїться, кожен з нас зайнятий своїми думками.

Дістаємо наказ вдягнути маскувальний одяг, т. зв. «тарн'яки», та на шоломи надіти маскувальні покривала. За хвилину ми вже подібні до тих старих фронтових «виґ», хоч далі ще різко відрізняємось від них новим одягом та вирядом.

Вже вечоріло, як ми, склавши наплечники та т. зв. «вешебойтлі» (торби на білизну) на звичайні сільські вози, вирушаємо за своїми провідниками на становища чи то пак до штабів сотень.

Дорога веде почерез лісисту місцевість. По дорозі часто зустрічаємо замасковані табори різних військових частин. З оповідань наших провідників орієнтуюся, що тут фронтова лінія більш–менш устабілізована і війна ведеться позиційна. Мої здогади підтверджує обставина, що цілий день було майже спокійно, як не брати до уваги поодиноких стрілів артилерії: це батерії гармат встрілюються в ворожі становища. Натомість коли вечоріє, фронт оживає. З обох сторін виходять в передпілля стежі, щоб прослідити терен, тому по ночах часто зривається нервозна стрілянина.

Вже цілком стемніло, як ми, трохи втомлені, прибули до т. зв. «тросу», себто обозу другого куреня восьмого полка. Обоз цей на скраю лісу. Кухні та автомашини сотень куреня стоять до половини вкопані в землю. Це охорона від відламків на випадок атаки з повітря.

Тут знову розділюють наші гуртки по сотням. Викликують мене і Сваричевського, і ми, забравши з воза свій баґаж, манджаємо в напрямі голосу викликувача. Це бунчужний сьомої сотні, популярно званий «шпісом». Перевіривши наші військові книжки, він вказав нам селянський віз і на нього ми ще з іншими прибулими склали свій баґаж. Ждемо ще деякий час, на кухарів, що забирають для сотні харчі. Коли вже все було готове, під проводом «шпіса» рушаємо в дорогу.

Ніч темна. Ідемо удвійку, себто я і Сваричевський. Час до часу тихо шепочемо свої помічення. Для нас все воно ще новість. Виходимо на пільну доріжку. На чорному оксамиті неба блимають зорі. Ніч погідна. Час–до–часу по небі пролетить рій світляних куль. Це стріляє двосантиметровий «фляк» — зенітка. У рівних підступах часу цю темінь ночі розриває ракетне світло. Це передові стійки сторожать. Якби не те, що всі ці світляні відблиски пригадують сувору дійсність — вже здавалося б, що я на якомусь видовищі.

Пройшовши яких п'ять кілометрів, зупиняємось знову в лісі, де розташований обоз сьомої сотні. Тут знову нас викликають поодинока до «шрайбштуби», себто до сотенної канцелярії, де після списання формальностей одержуємо «жалування» з фронтовим додатком, — разом яких двадцять марок на десять день. До сьомої сотні прибуло нас 36 чоловік. Від нашого «шпіса» довідуємось, що цю ніч іще переночуємо тут в обозі та аж на другий день ввечорі відійдемо до своїх відділів на передову лінію. Покищо їде три вози з харчами для солдатів. Отримуємо гарячу страву і, повечерявши, кладемось спати під вкопані в землю автомашини. Ніч пройшла спокійно.

На другий день вранці — чищення зброї та готування до

вечірнього маршу на передову. Наплечники й торби на білизну маємо залишити тут при обозі, забравши хіба по парі білизни у т. зв. «штурмґепек» (штурмовий наплечник німецького вояка). Тут доповнюємо свій запас амуніції та отримуємо ще по дві яйцеваті ґранати. У «масковках» подобаємо на тигрів зеленкуватого відтінку. Після обіду коротка «лекція», як маємо вести себе під час маршу на передову, словом, щоб по–дурному не «тратити голови»; все те своїм когутячим голосом втовкмачував нам «шпіс», якому, доречі, і на прізвище було — Шпісс. По цій лекції ще відпочинок.

Я спаковую свої найпотрібніші речі у «штурмґепек» та в «бротбойтель». Одна пара білизни, пара скарпеток, рушник, мило, прибори до голення й до чищення зубів і — це все, що можна було забрати з собою. Доповнення до цього був коц та плащ. Спакувавши все те та надягнувши на себе виряд, лягаю на землю, очікуючи відмаршу. Десь біля дев'ятої ввечорі — відмарш. Ідемо гусаком. Попереду вози, навантажені харчами для сотні. та власною амуніцією. Виїхавши з лісу, підходимо під гору. Ніч, як і попередня, — місячна. Дорога повна ям, що ближче до фронту, то більше ям на дорозі та побіч неї. Видно, що «Іван» її добре «обкладає». Ось розбитий віз, біля нього пара коней: гнилий сопух трупів наповнює повітря. Це передучора «ляпнуло»: один убитий та двох поранених — це балянс одного вечора доставців харчів і амуніції на фронт. З горба дорога в'ється серпентиною вниз. Тут уже можна розрізнити, де передова. Часто передпілля освітлює своя або ворожа ракета. Покищо передова мовчить… Десь далеко на південному сході гуде. Кажуть, що це біля Ржева, з'їхавши в долину яких кількасот метрів, зупиняємось біля якогось обриву. Через темряву, що розлилася по цьому ярі, не можна нічого розібрати. Та по якійсь хвилині око, призвичаївшись до теміні, розпізнає людські постаті, що метушаться біля возів. Це чергові, що прийшли по харчі, пошту й амуніцію. Ми із Сваричевським сідаємо на землю та закурюємо, ховаючи папіроски в шоломі. По деякому часі нас викликає про око сотенний, поручник Ґертнер, що приділює нас до чот. Я приділений до другої чоти, а мій друг Сваричевський до першої. Зо мною до другої чоти приділені ще декілька «бачка–дойче» та естонець Вільмус. Розлучений із Сваричевським, почуваюсь якось самітний у цьому оточенні.

Розділені по чотам вирушаємо в дорогу під проводом висланих із чот вістових. Щасливо переходимо небезпечну смугу та опинюємось біля землянки чотового, булавного Штремаєра, що знову нас розділює: мене приділює до другого роя разом із естонцем Вільмусом. Ройовий у другому рою старший вістун Стефан Мазур, родом із Тарновіц. Це німець із Польщі, що добре

володіє польською мовою. Я зрадів, бо не так то аж добре говорю по–німецьки, тому мені було краще з ним дорозуміватися по–польськи. Він, познайомившися з нами обома, веде нас до своєї землянки, де приміщений його рій. Це доволі далеко. Мусимо вести себе тихо й обережно, бо ворожі становища в цьому місці дуже близько. Веде нас стежкою, що сполучує кожен «штюцпункт» — опірний пункт, а якого оборонне один рій. Як я опісля довідався, то віддаль від одного «штюцпункту» до другого не переходила двісті метрів.

Після декількахвилинного маршу ми опинилися уже «дома». Це землянка, викопана в горбі, з двома переділами та двома виходами. Входимо в середину. Землянка доволі простора. По середині стіл, а попід стінами лавки, що на день замінюються на ліжка. Напроти дверей вхід до другої частини землянки, що розміром менша; тут є причі спати для шістьох людей та ще склад запасної амуніції.

В землянці застаю ще чотирьох вояків: двох «бачка–дойче», прізвищ не пригадую собі, третій це вістун Рудольф Кілеман, родом із Бойтену (горішній Шлеськ), четвертий — ст. стрілець Шумахер із Дрездену. Ще є двох, на стійці; з ними знайомлюсь аж на другий день. Це стр. Гавзель з Румунії та стр. Масон з Баварії. Це б і був склад цілого роя. разом із нами двома новоприбулими наш рій начислює вісім стрільців та одного ройового.

Мій теперішній ройовий, ст. вістун Мазур, вказує нам обом місця. Спати: на цю ніч ми вільні від стійкової служби. Та моя цікавість не дає мені спокою, тому сідаю при столі, щоб поговорити дещо із новими товаришами долі. Естонець Вільмус пішов до нашої «спальні» і по якійсь хвилині звідти донісся його грімкий хропіт. Також решта полягала спати на своїх призначених місцях. При столі залишився ройовий Мазур, я та вістун Кілеман.

Спершу розмова ведеться лиш запитами та відповідями, однак по деякому часі розв'язалися язики. Сталось це тоді, коли ми перейшли з німецької мови на польську, якою вони та я добре володіли. З їх оповідань довідуюсь, що оба перед 1939 роком жили у Польщі, а ст. віст. Мазур служив у польському війську в кавалерії. Щодо Кілемана, то з його оповідання виходило, що це був просто «вітрогон» та авантюрист, хоч із доброю товариською вдачею; на це я мав змогу переконатись пізніш. Я про себе говорив дуже мало, бо ж недавній досвід навчив мене промовчувати те, що для когось, може, й було б бажано від мене почути. Сказав лиш те, що я українець та що вступив до війська добровільно, — це слово я сказав з притиском та з іронією в голосі. Чи вони зрозуміли мене, не знаю. Однак не сподівався я такої відповіді, яку дав мені на це ройовий Мазур:

— Побєми большевіка, а потем пуйдзєми в партизани…

До чого він це сказав і в яку він, як це кажуть, хотів ударити «струну», цього ніяк я не міг зрозуміти. Та я в дальшу дискусію на цю тему не входив. Краще було промовчати, що я й зробив. З клопітливої мовчанки вирятував нас вістун Кілеман, що став оповідати про свої любовні пригоди; він був ще молодий, приблизно в моїх роках. В цих оповіданнях було, звичайно, половина брехні, однак він вмів «буяти». На дружній товариській розмові минув нам скоро час і ми не стямились, як надворі почало сіріти та до землянки всунувся перший стійковий, що мав розбудити стійкового на денну зміну. Мені не так вже була охота спати, тому я добровільно зголосився на стійкового.

Ройовий Мазур, що казав себе кликати по імені себто Стефан, піде зі мною, щоб мене поінформувати.

Одягаю шолом на голову та, надівши на себе пояс із набоїв, з рушницею виходжу надвір. Надворі не так ще ясно: сіріє, де–не–де на небі мерехтять зорі. Але скоро вони збліднуть із недалеким ранком. Ідемо сполучувальним ровом, що йде від землянки до бойових становищ. Їх є тут — три т. зв. «шюценштанди» та три т. зв. вогневі становища на легкі кулемети. Лище в одному стоїть на становищі кулемет, два інші призначені на випадок більшого наступу, або ж на випадок розбиття першого якимсь поцілом гарматного стрільна. Це отже запасні становища. Три стрілецькі шанці служать для поодиноких стрільців, теж на випадок ворожого наступу. Усі становища викопані так, що вогонь із кожного з них перехрещується. Це все пояснює мені ройовий. Зміняю стійкового при кулеметі, і він іде до землянки; при мені залишається ройовий, що й дає мені дальшу «лекцію» із топографії. Праворуч від нас третій рій нашої чоти; він межує із першою чотою; перша чота межує з карним полком «люфтваффе», себто летунським карним полком. Ліворуч перша землянка, це нашого чотового; вона вже межує із третьою чотою нашої сотні; знову ж наша сотня межує із шостою. Отже — ми на кінці лівого крила відтинку, що його займає наша бриґада. Просто за нами, за горбом у віддалі яких триста–чотириста метрів сотенний бойовий штаб. Біля нього мають свої становища ґранатомети нашої восьмої сотні; важкі ж кулемети розділені по сотням. У нашій чоті їх нема; зате вони приділені до першої і до третьої чот, що висунені своїми становищами більш до переду. Це й було б усе про розташування нашої сотні.

Що до терену, то він тут болотнистий і кожну височінь використано на побудову цих «штюцпунктів».

На відтинку нашої чоти ворог доволі далеко, бо яких сімсот–вісімсот метрів. Натомість найближче біля третьої чоти — двісті

до триста метрів.

Вже добре розвиднілось, як мій ройовий, побажавши мені щастя, пішов до землянки. Я з цікавістю беру далековида та розглядаю околицю. Далеко впереді наших становищ видніє ліс. Перед лісом розрита земля — це ворожі становища. Перед ними — загороди з колючого дроту. Те саме й перед нашими. Стоять т. зв. «шпанішерайтер», себто «еспанські кізли». Це щось подібне до нашого кізла, що на ньому ріжуть дрова, тільки він довший та ще обмотаний колючим дротом. Ці кізли практичні вже тим, що їх можна легко переносити та можна скоро будувати.

Крізь далековид можна спостерігати зле замасковані дерев'яні скриночки. Це т. зв. «гольцміни» та «с» — міни, себто «стрілецькі міни». Позаду наших становищ веде битий шлях, що ні вдень ні вночі не до ужитку, бо находиться під ворожим кулеметним обстрілом. Через нього мусять що ночі перескакувати чергові по харч та амуніцію. За дорогою підноситься горбовина, а за нею в яру наш сотенний бойовий штаб.

Розглянувши докладно все те, сідаю на амуніційну скриньку та закурюю цигарку. Становище, де маю стійку, це звичайний шанець для легкого кулемета. Викопане півколо обрізаними кінцями звернене в сторону ворожих становищ. Як і кожне таке становище, воно відкрите. В рогах півколом стоять скриньки запасової амуніції, декілька ручних ґранат та бляшана рурка носити запасові цівки кулемета. Сам кулемет типу МҐ–34.

Ось це й був би мій перший день фронтової служби в бойовій лінії довгого східнього фронту. Це ж був перший в новій дійсності, в новому оточенні, але — напевно я тоді не здавав собі справи з того, скільки ще доведеться мені зазнати на цьому фронті. Про те я тоді не думав, мене цікавили чи навіть захоплювали майбутні бої, нічні виправи та різні геройські подвиги, про які я стільки вже наслухався та ще більше начитався. Можливо, що в мені тоді пробудилася авантюрницька жилка.

І знову згадались оповідання моєї матері про мого батька, що то, пройшовши в австрійському мундирі всі пекла фронтів на сході й на півдні, під час Листопадового зриву став у ряди Української армії, з якою ділив її долю й недолю. Пригадую собі, з яким захопленням слухав тих оповідань, з якою гордістю сприймав я кожне похвальне слово про мого батька, і одинокою мрією в моїх молодечих роках було стати вояком, бути в боях. Моя улюблена література в шкільному віці, це були видання «Червоної калини», що їх я захоплено перечитував. Там я находив те, про що мріяв: бої, воєнні пригоди, геройські подвиги та посвяту в обороні батьківщини.

Згадавши те й усвідомивши собі, що стою віч–на–віч з нашим

відвічним ворогом, в мене зібралась якась жадоба пімсти, якесь невисловне завзяття; та я й забув, що, надівши оцей чужий чи навіть ворожий однострій, не служу своїй батьківщині. Але про це — я тоді й не думав. Я був тоді захоплений тим, що врешті зможу бити, бити і ще раз бити зненавидженого ворога.

З моїх думок вирвав мене несподіваний грюкіт, а за ним проразливе свистіння гарматного стрільна, що пролітало мені над головою. За хвилину чую вибух десь позаду сотенного бойового штабу — це «Іван» починає ранню музику.

Я зірвався із вигідного сидіння, усвідомивши собі, що я не дома, але в бойовій лінії на фронті.

Цілої пів години тривав цей вогонь. Стрільна рвалися далеко позаду наших становищ. Це ворог нащупував наші обози. При кожному свистінні пролітаючого стрільна я мимоволі присідав; дарма, що стрільно давно пролетіло наді мною, і часами розривалось далеко позаду. Що ж — не диво, кожен новик перший час мусить вклонятися цим «подарункам». Це півгодинне присідання мене таки добре втомило — я мимоволі пригадав собі «жабки», що ними кормили нас підстаршини–вишкільники під час нашого вишколу у таборі. Таки часом і те придавалось… Тепер чоловік уже мав у цьому вправу.

Після цієї ранішньої добровільної «ґімнастики», коли вже трохи втихомирилось, беру далековид та з увагою спостерігаю передпілля. Нічого замітного. Здавалося б, що ніде ні живої душі — одначе воно не так. Як оком глянути, видко розриті горби, або просто землю і це виглядає як одне велике кротовище, де замість кротів живуть люди, що кожної хвилини готові кинутись на себе дикими хижими звірями.

Але час минав і години моєї стійки кінчились; вона й так мене томила, бо ж я цілу ніч не спав, тому радо зустрів стр. Гавзера, що прийшов мене змінити.

Взявши свою рушницю та побажавши щастя новому стїйковому, сходжу зполучувальним ровом до землянки. По дорозі ще заходжу до нашої «туалети», що на кінці бічного т. зв. «сліпого» рова.

Увійшовши до землянки, застаю всіх, як сплять. Якась сонна атмосфера охопила всіх, тому й я піддаюсь їй із насолодою. Тверда «прича» та шолом під головою мені, може, краще смакували, ніж дома застелене чисте м'яке ліжко з «метровими» подушками, тому я «драпнув» такого храпака, що напевно побудив інших, та на моє щастя я цього вже не бачив. Так почалось моє фронтове життя.

* * *

Уже три тижні минає, як я повню службу у фронтовій лінії. Змін у нас немає жодних. Правду говорили, що цей відтинок фронту дуже спокійний. День–в–день та сама служба без змін. Вдень поодинокі стїйки, вночі подвійні. Часами були алярми, але все кінчалось на тому, що ми, відстоявши деякий час на становищах, вертались, кленучи здорово на всі лади та усіми мовами на тих, що там позаду, яким хочеться бавитися в «войну». Що третій день був я черговим по харчі. Часом ми забирали також амуніцію, щоб поповнити припаси. Також ходив я і на нічні патрулі, на яких хіба намучився та втомлений вранці повертався назад щоб, як черговий на денну стійку, змінити другого. Одяг мій уже геть чисто втратив свій блиск нового і став подібний до тих, в яких ходили старі фронтовики. Також і в мене показались «вояцькі друзі» — воші. І не диво, чоловік не миється, бо хіба годі називати миттям те, що кожного ранку виливаю на себе пів їдунки води. Хоча довкруги було води досхочу, бо це місцевість багниста, однак за браком більшої посудини, не можна було її дістати. Води можна було набрати лише вночі; вдень про це не могло бути й мови. Свою білизну я вже попереношував на обі сторони, але й так мусів кожного ранку влаштовувати, як то німці говорили, «партізаненягд», себто лови на вошей.

У цьому часі я отримав першого за такий довгий час листа з дому Написав брат, що припадково дістав мою адресу від рідні, якої син був чи мав бути разом зі мною на вишколі у Гайделяґрі. Лист був адресований ще на табір, тому й був в дорозі доволі довго.

В листі дорікав мені брат мою таку довгу мовчанку та повідомляв, що мати почувається добре, що він одружився та що незабаром буде батьком. Про старшого брата немає жодної вістки, пропав десь за большевицької окупації. На закінчення — поздоровлення від усіх; та ще просив, щоб я взяв відпустку, раз уже так близько рідного міста.

Я йому відписав зараз таки ж цього дня, коли одержав листа. Як міг виправдувався за мовчанку, не подаючи причини, щоб не пошкодити цим собі, ну, і тим більше їм. Обіцюю, що, скоро лише буде змога, постараюсь приїхати, тоді вже побалакаємо про все. Про те, що я на фронті, не писав, щоб не журити цим матері.

Від якогось часу в нашій сотні ходять чутки, що наш курінь має відійти на відпочинок. Радіємо цією вісткою, бо вже остогидло нам це вишукування вошей в одязі. Тепер червень, горяче, і я радо викупався б десь у ставі чи річці.

Ось так монотонно проходять нам дні цього фронтового життя. Однією розвагою чи радісним моментом є хвилина, коли вернеться черговий із харчами та приносить пошту. Якось із

сумом відходжу на своє «лігво» чи на стійку, коли після роздачі пошти не маю жодного листа.

Однієї ночі, десь у половині червня 1942 року, як завжди по вечері та по скінченій службі, я ліг на причу заснути. Якось довго я не міг заснути, аж врешті зморений сном заснув.

Як довго я спав, не знаю. Пробудив мене сильний грюкіт та не дуже далекі розриви гарматних стрілен. Я моментально збудився і в декількох секундах був у повному виряді. В такому самому стані я побачив і решту своїх друзів. Ройовий уже вислав двох стрільців на нічні стійки.

В землянці тишина, на обличчях присутніх повага й вичікування чогось незвичайного. Ройовий дає накази, щоб приготовити два запасні кулемети та скриньки з амуніцією. До столу прикріплюємо «млинок» що набиває порожні «гурти» ленти патронами. При телефонному апараті сидить вістун Кілеман, очікуючи наказів із сотенного бойового штабу.

Тимчасом надворі пальба перемінюється в безперервний гул. Також чути десь близько кулеметну та рушничу пальбу. Це вже нас нервує, кожен нервово курить цигарку за цигаркою. Легке відпруження. У міжчасі Кілеман відбирає по телефоні наказ. З наказу довідуємось, що ворог почав сильний наступ на лівому крилі нашої бриґади, де фронт тримає наш десятий полк.

Без зайвої суматохи, забравши кулемети та запасну амуніцію, по черзі виходимо на наперед визначені місця. Я та вістун Кілеман, забравши кулемета та запасну амуніцію до нього, займаємо праве вогневе становище, де й уставляємо кулемета, заклавши й провіривши у ньому замок. Ждемо.

Десь далеко ліворуч від нас гримить. Ближче до нас чути рушничну та кулеметну стрілянину, але вона помалу втихає. Це стійкові з просоння почали стрілянину, почувши канонаду. Раз–по–раз блиск від випалів та вибухи дають знати, що бій продовжується. На нашому відтинку покищо спокійно, хоч воно лише так здається, бо в кожному опірному пункті заряджений алярм і люди своїми очима хочуть проникнути темінь ночі, щоб не дати себе заскочити.

В такому напруженні минає хвилина за хвилиною. Вже сам не знаю, скільки цигарок викурив; що людина в більшому напруженні та знервуванні, то їй цигарки видаються, більш спасенним лікарством.

Навіть балакучий вістун Кілеман якось мовчить та не обзивається ні словечком. Не хочу й я порушувати його думок, тому й мовчу. Голова мимохіть клониться на беріг окопу, а очі від втоми заплющуються. Однак моментально отрясаюсь, усвідомивши собі, де я, хоч очі від втоми печуть вогнем, а повіки

тяжать немилосердно, наче б їх хто оливом налив.

Нашу мовчанку перериває прихід ройового, що провірює стійки. Він у товаристві нашого чотового та ще одного ст. стрільця, що був при ньому вістовим. Приносить нам новості, правда, не дуже то приємні: на відтинку десятого полка ворог переводить сильний наступ і там тепер дуже «гаряче», в одному місці ворог навіть проламав нашу бойову лінію та зайняв наші становища. Третій курінь нашого полка мав великі втрати, тому, на його думку, прийдеться нам, себто нашому куреневі, робити протинаступ. Вже є докладне повідомлення, що завтра ввечорі інша частина змінює наш курінь із цих становищ. Оце гарна перспектива: замість відпочинку, дехто з нас найде напевно «вічний».

Ще трохи поговоривши, чотовий відійшов до третього роя. Ми остались кожен із своїми думками про завтрішній день.

Уже почало сіріти, коли пальба на лівому крилі помалу стала вщухати та після деякого часу настала цілковита тишина. Така, наче б нічого й не трапилось.

З полегшею на душі зустріли ми перше сонячне проміння. Думка наполегливо працює лише над одним: коби оце скоріше зійти із становищ та лягти на «причу» спати, спати досхочу.

Якби вгадавши наші бажання, ройовий відкликує алярм, залишаючи одного стрільця на стійці, решта ж — вільна. Кожен прихапцем збирає свої «причандали» та майже бігом спішить до землянки. Лягаємо нашвидку, де хто може, і по хвилині у землянці уже цілий «тартак».

Пізно після полудня збудив нас стійковий на наказ ройового і ми починаємо збиратися в дорогу.

Усю запасну амуніцію лишаєм, забираючи лише на кожний кулемет по чотири скриньки. Кожний приводить свій одяг і виряд до порядку. Зникають тижневі або й місячні заросли із наших облич. Кожен хоче наново набрати цього вояцького «дригу», що його затратив під час довгого перебування на передовій, — щоб не попасти там у запіллі на якогось старшину чи підстаршину, якому може щось не сподобатись, а тоді, брате, на однісіньке слово «гінлєґен»! (долів) повзай перед ним на череві. Обережність ніколи не вадить. Дехто навіть витягнув коробку пасти та чистить чоботи, ніби на «апель» (провірку).

Привівши усе до порядку, забираємось до найважливішої речі — до їдження. Вчорашній цілоденний харч ще не торканий, бо після недіспаної ночі ніхто не турбувався сніданком, кожен радий був десь прилягти й заснути. Тепер кожен відчув голод, тому всі радо взялися за приготування харчу. Чай напів з горілкою, хліб, м'ясна консерва і це все. А це хто б перебирав у їді, коли у

кожного апетит вовчий.

Поївши досита, маємо ще доволі часу — зміна напевно прийде десь опівночі, тому сідаємо за стіл та «ріжемо очко». Пробую й я, але щось не йде. В цьому тут вістун Кілеман майстер: він за кожним разом лише збирає купу грошей до своєї пілотки. Видно, що це йому не першина.

Уже стемніло й ройовий висилає чергового з порожніми «каністрами» (банки на каву або на гарячі харчі), що вже й остається при сотенному бойовому штабі аж до нашого приходу.

Біля одинадцятої вночі приходить у товаристві нашого чотового підстаршина із частини, що має нас змінити. Ройовий Мазур передає все, що є у землянці, та виходить обзнайомити новоприбулого з тереном. По якомусь часі чути надворі притишені шепоти та гамір. Це прибула зміна. Ще деякі формальності і ми залишаємо землянку щоб зробити місце новоприбулим. Це частини «Вермахту». Знайомою нам стежкою прямуємо в сторону землянки сотенного, звідкіля уже під проводом сотенного прямуємо в сторону обозу. Тут жде нас справжня несподіванка. Замість очікуваного нами спрагненого відпочинку ще цієї ж ночі маємо зайняти «вихідні становища» та вранці повести наступ на зайняті ворогом минулої ночі наші становища. Гарний відпочинок, але що ж вдіяти? Це війна, а вона не знає сантиментів.

В нашій сотні сотенний переводить невеличку реорганізацію чот, доповнюючи кожну з них наступальною зброєю. Наш рій у нашій чоті остається роєм важких кулеметів. Маємо три кулемети; до них дістаємо станки т. зв. «ляфети». Нас у рою разом з ройовим десятьох, тому на кожен кулемет припадає по трьох хоч по правилу воно замало, але це фронт, а наказ на ньому святий.

Перший кулемет має ройовий Мазур з двома стрільцями зпоміж «бачка–дойче», другий — вістун Кілеман, а при ньому я та стр. Вільмус, третій кулемет має ст. стр. Шумахер із стрільцями Гавзелем та Масоном. Така сама реорганізація переводиться й у двох інших чотах.

Десь біля другої вночі виїжджаємо автомашинами в дорогу. В наступі братимуть участь три сотні із нашого другого куреня, а саме п'ята, шоста та сьома. Наша восьма сотня ще це змінена, тому й не бере участи в наступі. Як запас маємо дві неповні сотні з першого куреня нашого полка. Вогневу підтримку маємо дістати з усіх батерій нашої бриґади як теж батерій «Вермахту», що займають становища близько загроженого відтинку. Також ґранатометні чоти із куренів десятого полка дадуть нам вогневу підтримку, обстрілюючи ворожі становища. Заповідається на добру «музику». Про все те довідуюся від ройового, що був на

«відправі» в сотенного.

Було ще доволі темно, як ми прибули на місце. Зберігаючи якнайбільшу тишину, займаємо вказані нам місця. На кожен важкий кулемет припадає по шість скриньок амуніції. Одна прикріплена до станка кулемета як тягарець, другу має на плечах перший стрілець; так само, третю має другий стрілець; третій, т. зв. амуніційний стрілець має три: дві в руках, а третю на плечах. Окремо кожен з нас має ще рушницю, хоча це теж не «приписово», одначе набутий досвід на фронті не йде намарне: краще рушниця, як оця «пукавка», яку звуть пістолем.

Руді, я та Вільмус займаємо вказане ройовим становище. Горить праця, вкопуємось в землю, хоч знаємо, що це не надовго. За деякий час ми вже готові. Перед нами залягла наша сотня.

Надворі починає розвиднюватись. Ранній холод та нервуюче вичікування наступу не дають заснути. Не хочу думати ні про що, однак огортає мене якийсь гнітючий настрій. Перед очима стають і мати, і брати, і батько, що його я й не дуже пам'ятаю. Щоб позбутися в цій гнітючій хвилині таких болючих спогадів, звертаюся до Руді, щоб той оповів історію своєї зустрічі із нареченою Трудель, що нею він дуже пишався і про яку радо оповідав. Видно, що моє звернення потрапило на його мрійливі думки, бо він дуже радо почав історію, що її я вже чув декілька разів.

Під час нашої розмови, що її ми вели пошепки, надійшов сотенний та наказав, щоб ми були готові кожної хвилини. Умовний знак до наступу — червона ракета.

З його відходом, зосереджено займаємося готуванням до бою. Ще раз провірюю кулемет та закладену ленту, виймаючи з неї решту світляних набоїв, щоб при стрілянні не зрадити свого становища. Довкруги пригноблююча тишина, що її перериває раптовий хропіт сплячого Вільмуса. Мені якось дивно, як можна заснути в такому напруженні, та видко, що бідачисько відчув, що це вже його останній ранок… Він, склонивши голову на амуніційну скриньку, — спав. Може, снилося йому рідня, дім або та, що від неї майже що дня діставав листи. Може, не знаю.

Раптом — оглушливий грюкіт та свистіння над головою. Стрільна з пронизливим свистом і ревом пролітають над нами, щоб за секунду з іще більшим грюкотом рватися впереді.

Гримить–дрижить від вибухів земля. Це наша артилерія розпочала нищівний герць по ворожих становищах. Спершу били сальвами, та з часом пальба переходить у барабанний вогонь. Б'ють уже й наші ґранатомети.

Голова мимоволі шукає сховища. На душі стає млісно. Хотілося б на той час бути глухим та сліпим.

Ще мить і вгору летить вистрілена червона ракета. Вимах рукою нашого ройового праворуч від нас і я схоплюю кулемета за ручку та, приклавши праве око до прицільника, — стріляю.

Як стадо бузьків на вигоні, торохкоче мій кулемет. Лента за лентою, черга за чергою, нестримно б'є кулемет. Крізь прицільний прилад бачу ворожі становища — віддаль вісімсот метрів, рука міцно охоплює прилад, що при важкому кулеметі служить за спусковий язичок.

Попереді нас наша піхота бігом просувається вперед. Встають, біжать, падають, декотрі вже залишаються, — це вбиті або ранені.

Стрільна рвуться перед нами і за нами: це ворог стріляє загороджувальний вогонь.

Різький крик ройового Мазура «Зміна становища допереду!» — перериває нам «нищення» амуніції.

Руді і Вільмус підхоплюють кулемета та біжать вперед, а я забираю залишені дві скриньки. Біжимо. Стрільна рвуться густо та створюють справжні фонтани вогню, заліза й землі. То тут то там лежать конаючі вояки, що стогнучи просять допомоги. До них підбігають санітарі, що, наражуючи власне життя, підбирають їх із поля бою.

Раз, другий та, може, й десятий падаю та встаю із землі.

Ціль — становища, в яких уже ведеться рукопашний бій. Мої два друзі вже там. Мені важко: усе тяжить немилосердно, піт заливає очі, у легенях брак повітря, серце б'ється у грудях, як би хотіло з них вискочити. Ще лиш яких стоп'ятдесят метрів і спасенний рів.

Ось десь недалеко мене розірвалась ґраната. Подмух розриву її валить мене з ніг, і я падаю в якусь яму. Відламки свистять в повітрі та падають дощем на землю. Раз–по–раз з диким хрипотом рвуться ґранати. Мушу хоч хвилиночку відпочити, а то груди розірвуться від скорого віддиху. Піт спливає з чола по обличчі струмками. Лежу на лівому боці, кожної хвилини готов скочити допереду. Ще трішки, а потім побіжу… та голосний крик ройового «Муніція!» — прискорює моє рішення. Як опарений, зриваюсь на ноги. Чейже там ждуть, це ж… війна!

Не зробивши і двох кроків, падаю під сильним ударом в ліву щоку. Стало якось млісно, а з цим огорнуло мене й оторопіння. Мені байдуже, що там кличуть, що там ждуть…

В очах темніє, рука мимоволі доторкається лівої щоки. Дивлюсь на руку, вона майже вся обмазана кров'ю… і тоді, — не знаю як це назвати, — підриваюсь, як навіжений, та біжу наосліп. Страх, страх перед смертю, страх перед тим, щоб не залишитись тут, де кожної секунди може людину розірвати ґраната на шматки, додає мені сили і я біжу, біжу, щоб бути подалі звідсіль.

Сам інстинкт самозбереження керує людиною в такій хвилині. Я, біжучи попереду, бачив перед собою лише цей спасенний рів, де була наша піхота, і тому я біг в напрямі його під впливом цього страху перед смертю, бо ж позаду була одна вогнево–залізна заслона, а в ній чигала смерть і я чейже від неї тікав. Останками сил біжу в сторону рова… права рука судорожно держить ручку амуніційної скриньки: в очах темніє, тілом проходить дрож, і я падаю непритомний кільканадцять метрів від рова. Що сталось потім, не пам'ятаю.

Притомнію аж під впливом сильного запаху йодоформу та, може, ще більшого стогону ранених. Очі ліниво повертаються довкруги. Якось ніяка думка не лізе в мою розбиту голову. А голова — вона болить; здається, що розсиплеться у дрібні кусники; кров у висках б'є неймовірно скоро. В очах на зміну стають то чорні то жовті коліщата. Повіки безсило заплющуються. Як страшенно слабо я почуваюсь. Пробую ще раз розплющити очі, та воно мені приходиться так важко, що я облишаю це. Хочеться пити, чую, що в горлі сухо, що там вогнем палає, і я, напруживши всі сили, хочу крикнути, але з горла виходить якийсь нелюдський хрипіт.

Надо мною нахиляється якась постать. Бачити її я не бачу, бо очі в мене приплющені, але чую легкий дотик польової фляшки і за хвилину з жагою ковтаю цілющий лік — чай. Ковтнувши два чи три рази, чую різький біль в обох щоках. Немов би хто ламав мої щелепи, від цього болю мої очі розплющуються широко — перед собою бачу нашого сотенного санітара, вістуна Крамера. Хочу заговорити до нього, одначе моє намагання ворушити язиком викликує нестерпний біль і лише одне хрипіння виходить з моєї розбитої «маківки». Чи зрозумів він мене, чи може, догадався: вправним рухом зробив мені укол довище ліктя правої руки і я після того заснув.

Як довго я спав, не можу сказати; я пробудився раптово, чуючи в шлунку нестерпний голод, а в горлі спрагу. Тепер уже можу краще розглянутись, де я. Звичайна землянка, що їх у бойовій лінії доволі. Лежу на чийомусь плащі, а поруч зі мною лежать ще декілька ранених. Декотрі постогнують, декотрі лежать нерухомо. Крізь розвалений вхід видно скрайчик неба. Надворі ще ясно. Здається, що довго я не спав. Та чи дасться заснути при такому грюкоті, що панує там. Там все ще далі ведеться бій. Далі земля здригається від розривів стрілен, далі ще цокотять дрібненькими голосами кулемети.

Помалу приводжу свої думки до ладу. Я ранений. Хоч ранений, але все ж іще живий! І ця думка підбадьорює мене. Я тішусь нею, бо могло бути зовсім інакше: я міг остатись там,

звідкіля напевно повороту не було б. А тепер? Два–три тижні побуду в шпиталі, а, може… Може, і відпустку додому дадуть?

Приглушений стогін, в якому годі розпізнати слово «Васер»! (води!) викликає і в мене бажання напитись, тому я, не можучи сказати і слова, підводжусь на своїм леговищі, щоб після невдалої спроби впасти назад на давнє місце. Оклик, прохання води та мій шорох почув санітар Крамер, що сидів при розваленому вході землянки, та подавши спершу тому, що стогнав, підійшов і до мене. Видко, що знову зрозумів мене, бо подав мені до уст цю флящинку. І знову два, три ковтки та — нестерпний біль у щоках. З горла вирівається пронизливе хрипіння та струмочком ллється кров. Знову вправний рух, в правій руці чую укол, та якесь байдуже безусилля огортає мене цілого. Мені тепер байдуже, де я. Чого це воно так? Мені добре, що ніхто не каже встати, що ніхто нічим не заворушує мого спокою. Тільки чому це тут моя мати? Чого вона сюди прийшла, чого все довкруги горить? Бр–р–р! Як холодно, як страшно зимно у цьому підвалі!.. Чого хочуть від мене ці люди? Ой–ой–ой, та не бийте мене, воно так болить…. Це гарячка. На хвилину приходжу знову до свідомости, щоб ще раз попасти в маячіння. Про те, що діялось опісля, та про тих дві доби, коли я був непритомний, не пам'ятаю. Про все те мені пізніше розказував Руді.

Третього дня після поранення вранці я пробудився. Була саме «візита», перегляд ранених дижурним лікарем у шпиталі. Я покищо лежав у польовому шпиталі нашої бриґади, що приміщувався в доволі просторих землянках поруч головного штабу бриґади.

Саме коли я пробудився, біля мене зупинився лікар у товаристві старшої сестри Дори. Це була одинока жінка, в нашій бриґаді чи, може, й у цілому корпусі, що стояв на цьому відтинку, німкеня. Її прізвища я не пам'ятаю, здається, звалася Шнайдер чи якось подібно. Вона то, звертаючись до лікаря, сказала:

— Це він.

Лікар підійшов до мене, і взявши мою руку, почав мірити мій живчик. По хвилині чую його запит:

— Як почуваєтеся?

Це спонукує мене до відповіді і, о диво, — я напрочуд добре, хоча може дещо шепеляво відповідаю:

— Ґут, штабсарцт! (Добре, докторе!), — на що від нього дістаю відповідь:

— Маєте щастя, чоловіче!

З цими словами він пішов до наступного раненого.

Я мовчки спостерігаю все те. Значить, я таки вирвався смерті з рук. Тепер мушу довідатись від когось про все, як воно сталось,

яким я чудом опинився тут. Те, що я був поранений в щоку, про те знаю, однак — як я попав сюди до шпиталю, це для мене загадка.

Рукою воджу по обличчі. На лівій щоці нащупую пластер. Значить ранений тут. Зате в роті чую якусь дивну порожнечу: язиком дотикаюсь ясен, там — брак зубів. Також терпкий біль чую у спідній частині правої щоки, коли там доторкуюсь язиком. Чи це був відламок ґранати, чи куля…?

Цю загадку розв'язала мені «обершвестер» Дора, що принесла призначені для мене ліки. З розмови з нею довідуюсь, що я був ранений рушничою кулею в ліву щоку та що вона й застрягла в правій. На доказ цього вона мені її подала. Видко, що це була якась «заблукана» куля, бо вже не мала пробивної сили. Десь здалека була вистрілена. Щастя і, ще яке!.. при операції, що її зробили ще того ж вечора, коли мене привезли з лінії, мусіли витягнути майже половину зубів. Зате дістану штучні зуби — протезу.

Їсти покищо не можу всього, дають лише спеціяльні рідкі кашки. Від сестри я довідався теж, що про перевезення мене до шпиталю в запіллі для мене може бути й мови, — чейже в моєму «зольдбусі» виразно вклеєна карточка, де написано «Покараний на три роки фронтовою службою». Так, я й не думав, що це також торкається тих, що то, як і я, лежать безсилі у ліжку. Та що ж — треба і з цим погодитися.

Я хотів стати вояком, то хоч ним не був у своїй рідній армії, але став ним у чужій, де ще й покарано за те, що відмовлявся від служби у ній. Не буду писати про те, бо про це повинні написати ті, що творили «українську армію». Так чи так я залишився тим «ферхлюхтер авслендером», що навіть коштом своєї власної крови, пролитої до того ще й не за свою власну справу, не може викрутитись із цієї незаслуженої провини, до якої в жодному разі не почувається. Та тоді я не думав про те; гадаю, що тоді я й не потрафив би застановлятися над цим, бо вже так вліз у цю дійсність фронтового життя з його різноманітними несподіванками, що мені все було байдуже. Чого це так, чому, як воно буде, — всі ці питання я тоді відкидував, бо мені далі імпонувало вояцьке, повне пригод життя. Я вже — за цей короткий час зжився зі цими людьми, з ними зв'язала мене доля на фронті. Мене більше цікавило, що з моїми друзями з мого роя, ніж те, що діється дома чи в моїй батьківщині. Чи тут чи там однаково — війна, але ці тут на фронті, — ці кожної хвилини рискують життям, а ті — дома. Прийде час, тоді, як остануся в живих, — побачу їх. Можливо, що десь там у глибині душі відзивалось почуття любови до своїх рідних, одначе воно було так

далеко… Зрештою, що я міг вдіяти…?

Подякувавши сестрі за її інформації та спожившись сніданок і лікарства, я знову засипляю. Відсипляю недіспані ночі. Помалу волочаться дні. Кінець червня. Я вже встаю з ліжка та вигріваюсь на сонці біля землянки. Довкруги ліс. Рана на моєму обличчі вже загоєна. Остався лише червоний згій після неї. Тепер ще лише ходжу до зубного лікаря, що вставляє мені протезу.

Життя тут пливе спокійно. Час–до–часу над нашим лісом пролетять большевицькі штурмові літаки, що, постріляви із бортової зброї по лісу, відлітають. Якби не грюкіт на недалекій бойовій лінії, то видавалося б, що я десь у глибокому запіллі.

* * *

Сьогодні був для мене радісний день: прийшов у відвідини Руді, що був з якоюсь справою у штабі. По дорозі й відвідав мене.

Після щирого привітання прошу, щоб він мені розказав про все з подробицями. Цікавить мене все. Він оповідає: коли я знеможений впав перед добіговим ровом, він та Вільмус внесли мене до розбитої землянки, де був санітар Крамер. Всі думали, що я вже «капут». Наступ тоді вдався, але наш курінь потерпів дошкульні втрати. В одній лише нашій сотні було 28 вбитих та майже половина сотні важко й легко ранених. Із моїх знайомих вбиті з нашого роя стр. Вільмус та стр. Масон. Із сотні — чотовий нашої чоти Штремаєр, решта ж — незнані мені. Ранені з нашого роя — ст. стр. Шумахер, що від'їхав «нах гаймат» та ст. віст. Мазур, що, легко ранений в руку, залишився при сотні. В цей день ворог робив чотири рази спробу вибити нас із становищ, однак під сильним загороджувальним вогнем ці спроби заламались. Під вечір прибули запасні частини, що й змінили наш здесяткований курінь. Тоді теж і забрали усіх нас ранених. Це було б усе, що мене цікавило. Тепер наша сотня стоїть на інших становищах, куди кращих від попередніх, і я сподіюся, що незадовго звільнять мене із шпиталю.

Ще трохи поговоривши, вістун Руді відходить до сотні, обіцюючи мені, що при нагоді мене знову відвідає.

Дні знову поплили одноманітним руслом. Я вже почувався зовсім добре і лише жду на викінчення зубних протез. Тепер частіше пишу додому, звідки також часто отримую листи. Нічого нового. У вільних хвилинах, а їх тепер доволі, переглядаю різні часописи. Тоді Німеччина «перемагала на всіх фронтах». В Африці німці під проводом Роммеля переможно йшли вперед. На заході був спокій; на побережжях Атлянтику будували укріплення —

«Атлянтійський вал». Тут на сході німцям теж щастило. На північному відтинку східнього фронту, себто на нашому, провадились позиційні бої, і фронт був тут устабілізований. Затяжні бої велися біля обложеного Ленінграду. На середущому відтинку німці стояли в околицях Тули та Вороніжа. Тут велися здебільша позиційні бої: місцевість як на північному так середньому відтинках була лісиста, було багато природних перешкод для танкових з'єднань — багна, мочари та недостача добрих шляхів.

Зате на південному відтинку велися рухомі бої, в яких танкові з'єднання брали участь у великому маштабі. Тут фронт посувався на схід в дуже скорому темпі, і бої тоді велися вже біля Сталінграду та Вороніжа. На Кавказ переможно йшли німецькі високогірські та румунські частини. Тоді ніхто не думав, що ця велетенська воєнна машина в недалекому майбутньому заламається.

Десь з початком серпня я вже був зовсім здоровий, дістав новісінькі зуби, з якими почувався спершу якось дивно. Мене звільнено із шпиталя і я відійшов до своєї частини.

Моя сотня була на відпочинку недалеко фронтової лінії. Прийшовши до сотні, де мене привітали старі друзі, зголошуюся в сотенного. Той, з увагою вислухавши всіх подробиць, обіцяє поговорити в моїй справі в командуванні куреня, може, якраз удасться випрохати якусь коротку відпустку додому.

Полагодивши всі формальності в сотенній канцелярії, вертаюся на квартиру до свого роя. Тут вся стара братія, є ще декілька нових; і в сотні запримічую нові обличчя. Це знову свіжий «нахшуб» (поповнення). Радісні вигуки з усіх сторін; вислухавши мого оповідання, кленуть усі ці «параграфи» тих, там позаді. Що ж, не наша сила їх змінити. Наш відпочинок проходить на чищенні зброї, латанні та пранні одягу і на лаштуванні нашого виряду. Вільних хвилин майже нема, бо ходимо й на польові вправи або на муштру з її невідкличним та доволі частим «Гінлєґен!» (долів), яке постійно має нам нагадувати, що ми, надівши вояцький однострій, перестали бути людьми й перемінилися в дрібненькі коліщатка у великій воєнній машині.

Перебувши ще декілька днів на відпочинку, наша сотня разом із іншими сотнями нашого куреня змінює фронтову частину в першій лінії. Це ті самі становища, що їх займала наша сотня тому декілька тижнів. Для мене вони ще новість, бо я в них ще не був.

Вночі змінюємо частину, що тепер відходить на відпочинок. Ніч проходить на службі, тому що при таких змінах часто трапляються ворожі наступи.

Вранці можу розглянутись на новім місці побуту. Землянка, де примістився наш рій, побудована з товстих бревен та вкопана досить глибоко. Чоти, рої, все те пов'язане сполучувальними ровами так, що і вдень можна пройти від одного до другого роя або чоти. Добігові рови глибокі та вимощені внизу дошками, також стрілецькі шанці, вогневі становища кулеметів тощо, — все те зроблене дуже дбайливо і видко, що тут працювали фахівці. Перед становищами уставлені загороди з колючого дроту, далі заміновані поля, що прокладені ще незовсім, тому в найближчих днях це буде одна з найважливіших наших робіт по ночах.

Прийшли знову недіспані ночі, денні стійки, вилазки розвідувальних відділів, або повні напруження нервів «форпости», себто передової стійки далеко перед нашими становищами. Знову появилися наші приятелі–вороги, а з ними і щоденна «протиакція» — «лови на партизан». Настав початок вересня, прийшла осінь. З цим прийшли дощові холодні дні. В землянці холодно й вогко, в ровах повно води. Приходиться щодня бристи майже по кістки в болоті. Побудовані з дощок проходи в ровах подалися в рідку землю так, що часами декотрі відтинки рова годі пройти.

Відколи ми прибули з відпочинку, мені якось не щастить на новому місці. Оце недавно, ідучи ввечорі як черговий по харчі для роя, попав під обстріл ворожого кулемета. Вислід — банка з кавою, що її мав на плечах, прострілена, а мій співтоваришь, що йшов за мною, лише зойкнув і по всім. І знову недовго після цієї пригоди я мав неприємний випадок, що якось, Богу дякувати, для мене закінчився щасливо.

Однієї ночі наш рій, як черговий, закладав у передпіллі міни. Перед відходом ройовий розділив на кожного з нас по дві т. Зв. «с» — міни (стрілецькі міни), щось ніби в роді бляшанки з консерви, що мають всередині ще одну бляшанку, а в ній — повно троту та відламків заліза; закопують її в землю так, що назверх видно лише три «вусики» від запальника; таку міну можна сполучити разом з іншими мінами і при зірванні сполучного дроту наступає вибух: зовнішня бляшанка остається в землі, а внутрішня вилітає на висоту яких 90 сантиметрів і за допомогою часового запальника на цій висоті рветься; розривається ж не вгору, а на боки, сиплючи довкруги себе відламками. В муніційній землянці було їх повно: це на цю ніч наш «ладунок», що його маємо прокласти на передпіллі.

Беру дві скриньочки, та стаю в чергу. Якесь дивне передчуття стримує мене і я залишаюся самим заднім. Ніч темна. Надворі росить дрібний дощ. Переходимо поміж дротяними засіками т. зв. «фуксвеґами», себто лисячими проходами, та виходимо на передпілля. Віддаль між поодинокими стрільцями — десять

кроків. Під лівою пахвою тримаємо телефонний провід, щоб під час маршу не погубитися. Впереді хтось сіпнув дротом і ми зупиняємось. Переді мною приліг на землю Руді, а за ним і я. Хоч холодно й мокро, все ж це безпечніше ніж стояти; чейже недалеко ворог. Тишину перериває грімка детонація і на мить робиться ясно. Десь з ворожого боку почувся кулемет. Кулі, як оси, пролетіли над головою. Впереді чути глухі стогони, а за хвилю від переду шепотом з уст до уст подається наказ «Цурюкцієн!» абож, як «Іван» каже, — «давай назад».

Почерзі вертаємося назад, майже під обстрілом ворожих кулеметів. Час–до–часу вгору вистрілить світильна ракета, тоді усе завмирає у своїх рухах, щоб ворогові не зрадити своєї присутности на передпіллі. Це ворог освічує терен.

Аж повернувшись назад до землянки, довідуюсь від ройового Стефана, що скоїлось; йдучи на переді, десятник піонірської сотні нашого полка та стр. Гавзель «напоролись» на власні міни і вилетіли в повітря; а наші просто позбирали рештки тіл побитих та, загорнувши все те в дві плащпалатки, завтра відставлять до тилу похоронити.

Якщо б я був напереді, можливо, що вже тепер стукав би до небесних воріт, абож був би як оцих двох ранених, що їх принесли покалічених з цієї нічної виправи.

На цю ніч ми вже залишили цю працю, бо наш рій і так втратив чотирьох: вбитий стр. Гавзель, двох нових «свіжих» стрільців–поранених та один із «бачкадойче» зламав собі ногу, впавши від подмуху розірваної міни в якусь яму.

Хоч я не такий то аж забобонний, однак останніми днями відчуваю якийсь неспокій: чогось так важко на душі. Декілька разів бачив у сні свого померлого батька, а це для мене — недобрий знак. Якесь нещастя віщують мені ці сни. Воно для когось може здаватись смішне, однак чоловік, живучи весь час у цім страху перед завтрішнім днем, мимохіть стає забобонним: вірить прочуттям, в снах шукає розгадань майбутнього. Кажуть, що лише наївні люди вірять у «забобони», однак я мав нагоду переконатися, що й люди з вищою освітою радо слухали різних віщувань, скоро піддавались неприємним настроям після поганого сну або ж під впливом якогось незрозумілого внутрішнього неспокою. Тому й я підпав під вплив цих віщань, передчуттів та повірив, що мені щось станеться. Я тоді став обережнішим та чуйнішим. Може, мене це лихо мине?

Кінчалась друга декада вересня 1942 р. Дощі, і з цим у наших становищах непрохідні болота, — все те утруднювало і так нелегке наше життя. Говорено про свіже поповнення, про зміну, про від'їзд нашої бриґади в глибоке запілля. Однак це були лише

пусті балачки та побожні бажання кожного з нас. А тимчасом життя плило своїм незмінним руслом.

Був ранок 18 вересня. Я мав тоді ранню зміну. Дощ, що падав сьогодні вночі, над ранком перемінився в «капусняк». Я окутався в плащпалатку і стою в становищі, вп'явши очі в замрячене передпілля.

Трохи голова болить, бо вчора ввечорі ми дістали приділ горілки і цигарок та трохи підпили собі. З того погляду нас добре пильнували, щоб нам не забракло «вогнистої води». Було цього добра доволі.

Десь раптом з ворожої сторони почувсь далекий відпал з гармати, а за ним почали обзиватись другі. Стрільна із шумом пролітали високо над головою.

Спершу це, як звичайно, були поодинокі стріли, що на цих не звертано уваги, бо ж це встрілювання артилерії в означені цілі. Однак після деякого часу почали бити сальвами, а до цього обізвались ще й ґранатомети. Їхні стрільна рвуться десь близько наших дротяних засік, надсуваючись за кожним вибухом все ближче до наших становищ.

Цілу свою увагу зосереджую тепер на передпіллі, хоч тут ворог далеко та передпілля являє собою рівнинну місцевість і здалека можна помітити кожен рух, одначе обережність не вадить. Біля мене звисає шнурок від алярмового дзвінка, зробленого з гарматної «картуші». Від командування сотні прибігає вістовий і кожному стійковому наказує зарядити алярм. Тягну декілька разів міцно за шнурок і після декількох хвилин чую швидке «чалапання» по болоті: біжать стрільці мого роя.

До мене прибігає ройовий Мазур та втомленим від недіспаної ночі голосом питає:

— Що тут таке?

Я йому зголошую про заряджений алярм на всьому відтинку нашої сотні. Клене, як швець, і до мене звертається, щоб я пішов до землянки по свого кулемета та разом з молодим вісімнадцятилітнім німцем із Альзації, що його прозвали «французом» (він не знав німецької мови), зайняв т. зв. алярмове вогневе становище. На моє місце призначує іншого.

Я скоро, як на це лиш дозволяє болотнисте дно рова, біжу в сторону землянки. Добігши туди, застаю вже «француза», як той приготовляє на столі «млинок» набивати «ґурти». Взявши кулемета, разом із ним біжу на вказане місце.

Тут вправним рухом уставляємо кулемета; перевіривши його та заклавши ленту, ждемо…

Довкруги, як лиш оком сягнути, один великий водограй вогню заліза й землі. Пронизливий рев вибухів та випалів

глушить вуха. У повітрі чути гострий запах спаленого пороху та розритої сирої землі. З привички ховаю голову за амуніційні скриньки, скоро зачую близький хрипіт спадаючого стрільна. З кожним новим вибухом вполизу нашого становища мене охоплює нервозність. Десь вполизу праворуч від мене почулися зойки. Такі несамовиті, що на серці моторошно стало. Хотілося б, щоб земля в мить розкрилась та прийняла мене в свої надра. Одна секунда здавалася довгою годиною. Невмолимо щораз ближче підсувалася навала заліза й вогню. Дрижала земля під зривами стрілен. Чорний та гострий своїм запахом дим стелився по ровах.

Хотілося б втекти з цього пекла, знайти десь спокійний приют та не бачити, не чути, не ждати на цю невмолиму смерть; що з кожною секундою наближається. Невже ж прийдеться знову пережити болі десь по шпиталях? Невже ж прийдеться мені з болем застогнати і в передсмертних судорогах попрощатися зі світом?

Мої роздумування перериває раптовий запит мого «француза»:

— Ти, чи це наша артилерія стріляє?

Я, щоб підбадьорити його, кажу, що так; однак виджу, що це його не дуже то потішає, бо він ще декілька разів ставляє мені цей же запит так, що я врешті знервований відповідаю:

— Замкнися до чорта!

Наслідок був добрий, бо мій «француз» замовк. Зате не замовкли гармати «Івана»: вони гримлять щораз скаженіше.

Ось почали стріляти большевицькі «рач–буми» — протипанцирні гармати легкого калібру, що їх вистріл та вибух стрільна зливалися в один характеристичний гук, ніби: «рр–а–ч–бу–м!» Большевики уживали їх особливо для нищення наших кулеметних гнізд.

У повітрі знялася ціла «какофонія» голосів: від «сопрано« аж до «басів».

Раптом прибігає вістовий і приносить наказ: на поданий знак відкрити вогонь. Вистрілена вгору червона ракета має бути цим знаком. Коротке «Яволь!» і вістовий зник за закрутом рова.

Ждемо оба, присівши по боках півкола, на якому стоїть кулемет. Я — з лівого боку, а мій «француз» — з правого. Голову та плечі я увіпхав у яму, звідки вибрав усі скриньки амуніції і виставив нагору, біля кулемета. Одні лише ноги вистають зпід викопаного «віка».

Якось таким глупим видається це вичікування чогось невидного, чогось, від чого на саму згадку холоне у грудях серце.

З якоюсь дивною байдужістю закурюю цигарку. Та ще я не

вспів прикурити, як сильний вибух стрільна повалив мене на землю з амуніційної скриньки, що на ній я сидів. В декілька секунд почувся другий ще ближче, а з тим третій і четвертий… Це тривало секунди, а мені вони здавалися вічністю… В одну мить рів наповнився їдким димом. На мене посипалася земля. Амуніційна скринька, падаючи згори, вдарила мене в правий лікоть: чую, що моя рука цілком задубіла. Те саме чую і в лівій нозі. Крізь дим не можу нічого розібрати. Довкруги сіро і мрячно. У вухах дзвенить–бренить на всі тони… Хочу когось закликати, але чи крізь цей грюкіт хтось почує? Може. Тому кличу:

— Гей! Галлі! Франц! (так звали француза). Але на мій декілька разів повторений заклик не обзивається ніхто.

Помалу пробую встати. Це вдається мені скоро, бо я й не думав, що я поранений. Та, вставши на ноги, чую, що в лівій нозі вище кістки щось коле. Невже ж я ранений?.. Ось, маєш, баба, свіжий інтерес, — думаю собі. Сідаю назад на землю та ножиком розрізую халяву чобота. Моя нога в крові. Виймаю свої два бандажні звої та, знявши скарпетку, обмотую ними ранену ногу. Два відламки стрільна сидять десь глибоко в лівій нозі повище кістки. Кість, хвалити Бога, ціла. Зробивши перев'язку та надівши на ногу розрізаний чобіт, підіймаю очі вгору. Перед моїми очами — несамовитий образ… Там, де був кулемет, залишилась одна яма: скриньки з амуніцією поперевертані та посічені відламками й виглядають як решето. «Що ж сталося із «французом», — мигнула мені думка. Я помалу підводжусь… Те, що я побачив, у моїй пам'яті залишиться до смерти. Одні лише чоботи та погнутий шолом свідчили про те, що тут ще перед хвилиною була людина: решта ж — була змішана з землею, внутренності, кров, шматки одягу та виряду, змішані з землею, — все воно становило справді жахливу картину.

Безсилий та цілком збайдужілий, я впав на дно рова, що здавався мені тепер гробом. Чим і пощо перейматись? Чи не краще так без думок сидіти? Однаково, одна–дві хвилини і смертоносне стрільно перемінить мене в таку саму купу непотрібного нікому м'яса, як от цього… Ще сьогодні, коли пишу ці слова та згадую цей момент, мною проходить зимна дрож від цієї страшної картини.

Знаю одне, що тоді я не був спосібний до жодної реакції на ніщо, навіть якби в рів вкотилась зграя ворогів. Усе мені було байдуже.

З мого оторопіння вирвав мене голос чотового, старшого десятника, що його прізвища не пригадую:

— Що тут сталося?

Та побачивши цю несамовиту картину, він зовсім «зм'як».

Одному із стрільців, що були з ним, казав мене відвести до землянки.

Помалу, кульгаючи на одній нозі, я доволікся до землянки, де вже застав декількох ранених, між ними й вістуна Руді, що був ранений відламком в лице; рана легка, але болюча. Те ж саме зі мною.

Тимчасом надворі клекотить, як у великому казані. Стеля землянки дрижить від зривів ґранат. Цокотять кулемети, сіючи довкруги смерть. На наших обличчях — напруженість, у декого цілковите збайдужніння. Руді питає мене:

— Цо, досталесь «фольтрефер» (поціл)?

На це я лише спромігся сказати коротко:

— Так…

Бачучи мій пригноблений стан, він більш уже не питав мене ні про що.

До землянки час–до–часу прибігає санітар, щоб поглянути: чи йому чогось не потрібно.

Десь біля полудня навальний вогонь артилерії почав стихати, щоб за яку годину настала тишина. Ще десь там обізвався кулемет, та після короткої черги і він замовк. Настала гостра, зловіща тишина.

Як після весняної бурі, так і тепер перестав падати дощ, і крізь отвір землянки розблисло проміння західного сонця… Кінчався кривавий день, один із тих незчисленних епізодів кривавої світової різні. Десь там кожний по–своєму вишле звіт до штабів, а звідти вийде коротка замітка в часописі «Дня того й того, року Божого 1942, в місцевості «ікс» сильні з'єднання ворога провели великий наступ на наші становища, що його відбито у важкому бою. Втрати ворога великі…»

Мала, нецікава замітка, а скільки в ній жаху, болю та терпіння людських істот? Чи можуть, чи схотять описати це страхіття війни та подати до людської свідомости?.. Ні! Бо ж на це цензура, це ж не лежить в інтересі тих, що висилають оцих же людей на ці терпіння. Та… може, ці люди, члени великих народів–націй, що стоять віч–на–віч у борні, знають і свідомі своїх терпінь? Для чого ж я, чому ті сотні, а може й тисячі подібних мені переносять оці терпіння, гинуть, не знаючи, в ім'я якої ідеї? А, може, я помиляюсь, коли кажу «Не знаючи, в ім'я якої ідеї?» Чи ми, чи я, не взяли в руки зброї, хоча й з ворожих рук, все–таки наша ціль була, є й буде — тільки воля нашої батьківщини. Одне лише наше лихо, що ми як члени бездержавного народу приневолені часами не з нашої вини — обставинами, битися за чужу справу і в чужому лише інтересі та гинути як «тирольці сходу». Здається мені, що нам — цим «безбатьченкам» було б

легше зносити усі ці невигоди, ці терпіння й болі, може, навіть і легше було б вмерти, коли б знали, що наш труд, що пролита нами кров, що жертви з–поміж нас, не підуть на марне, що врешті ми — вернемося у нашу вільну хату.

Та — я й подібні мені, були тепер лише гарматним м'ясом, що його потрібно було лише на час війни цим «великим потугам». А пізніше? Так, як було колись — то «дурак–хахол», то знову «пшеклєнти хлоп–хам», або як це тепер «ферфлюхтер», «унтерменш».

І тому то мені приходилось з подвійним болем сприймати ці рани, нанесені ворогом. Раз, що вони боліли мене, як кожну живу людину, а до того мене боліла ще свідомість, що воно цілком непотрібне, бо це не в інтересі мого народу.

Бо — чи не висміє мене, чи не скаже мені дехто з наших, зустрівши мене колись калікою: «Хто ж тобі тому винен? За — чию ж справу став ти калікою?» — Справді, я тоді не мав би відповіді.

І жаль і ніяково стало мені, коли згадав про це. Якось мимоволі дві гарячі сльози поплили по обличчі. Я рвучко витер очі, бо воно якось не лицює: вояк і плаче, але воно, вже так вийшло, може, з досади, а, може, з жалю. Можливо, що краще бути «грубошкірою» людиною, нечутливою на чуже горе, а яка тим більш не переймається своїм. Мені це якось не вдається: хотілося б уже «погрубошкіріти», стати байдужим на все те, що оточує мене, на все, що стосується мене.

Моє роздумування перервали раптові розриви стрілен, що почали рватись на наших становищах.

Все, що було здорове в землянці, поспішно забравши всі потрібні речі та зброю, вибігло на свої становища. Залишилися хіба ми, поранені, ждучи вечора, щоб дістатись до перев'язочного пункту. Рани, перев'язані тимчасово, сильно кривавили. Ранені гарячкували.

Моя нога, що досі була «як з дерева», почала мене ламати. Мені здавалося, що хтось хоче її перерізати тупою пилкою.

До мене присівся Руді; з лиця йому видно, що терпить прикрий біль. Ранений відламком в лице під правим оком. Око ціле підпухло. Те саме і з моєю ногою: спухла, як колода.

Куримо та перекидуємось словами. Час–до–часу прилягаєм до стіни, коли десь близько розривається стрільно. Тимчасом надворі повторюється ранішня «музика», може, з іще більшою люттю.

Раз–по–раз із дзенькотом летять, вдаривши об твердий ґрунт, рікошети.

Мене ця стрілянина, що все далі прибирає на силі, починає

тривожити. Настирливо насувається думка:

— А що зроблять із нами, пораненими, коли так ненадійно почнеться відворот? Ті, що можуть ще йти, то ще пів біди, але що буде зі мною?

Зі своїх думок звірююсь Рудієві, однак він сміється з мене, каже, що це неможливе.

Його слова мене дещо успокоїли, хоча не так уже на довго. Перед очі лізуть привиди; здається мені, що я попаду в полон до большевиків. Привиджуються тортури, допити та знущання, вкінці смерть десь у якомусь підвалі; так як вони зробили з мільйонами під час свого панування на нашій землі. Холодна дрож проходить попід шкіру, коли згадаю цю картину з 1941 р. із львівських «Бриґідок». Та чи це було тільки у Львові? Золочів, Рівне, Дубно, Вінниця, інші десятки міст на Україні, де ці московські сатрапи вимордовували невинне населення — це грізна пересторога тим, що ще вірять у «добрих росіян».

Бр–р–р! здригаюсь від цих думок і, щоб позбутись їх, прошу Руді, чи він не має де часом «вогнистої води».

Випивши добрий ковток горілки із поданої Рудиком плящини, якось на душі повеселішало. Кажуть, правда, що ковток горілки це день життя менше, але тоді я був би згідний і на два–три дні, лише б подалі бути від цього грюкоту розриваних стрілен та від цього ляку — не попасти «Іванові» в руки.

Починаю балачку із Рудиком. До нас долучується ще двох німців, що саме перед хвилиною прийшли ранені зі становищ: один в рам'я рушничною кулею, другий у плечі відламком. Рани не дуже грізні, але, як це вони кажуть: «виздоровна відпустка» запевнена. Я й не думаю, що цим разом поїду. Два–три тижні в головному перев'язочному пункті і назад на передову.

Тимчасом в землянці зовсім потемніло і ми, закривши одіялом вхід, засвітили свічку. По стінах землянки замигали якісь фантастичні тіні, що від них на душі стало моторошно. Хотілося б уже залишити цю «могилу», куди кожної хвилини може несподівано постукати смерть. Чейже надворі пекло! Гуркотить–реве, як у якому великому казані.

Час довжиться неймовірно. Здавалось, що вже минуло декілька день цього непослабного болю в нозі та такого нетерпеливого очікування на від'їзд до перев'язочного пункту.

Десь біля півночі, коли кожен з нас почав дрімати після недіспаної минулої ночі та після цілоденного напруження, вбіг санітар та чим скоріш наказав нам збиратись. Все це були легко ранені, що могли в своїх силах піднятись та пройти тих декілька сот метрів сполучувальним ровом до яру, де нас ожидали підводи.

Я пробую встати; з допомогою Руді це мені вдається і ми готові в «похід». Ми вийшли з землянки; привиклі до світла очі не можуть нічого в темряві розібрати; та з часом, призвичаївшись до темряви, можна розпізнати, що йдемо ровом.

Час–до–часу осліплює нас вистрілена ракета і тоді ми посуваємося ровом скоріше. На наш відтинок стрільна падають не так густо, але на правому крилі — «гаряче»… Я, спершись правою рукою на рам'я Руді, а лівою обпираючись об беріг, «лізу» по болотнистому дні рова. Ще декілька закрутів у рові, і ми яром спускаємося вниз. Тут треба бути обережним, бо і ковзько і рів майже стрімголов біжить вниз. Пройшовши цей небезпечний відтинок, йдемо в напрямі стишених чоловічих голосів, та порскання коней.

І досі не знаю, як це сталось: пройшовши декілька кроків, я впав у якусь яму. Біль, нестерпний біль у правій нозі — із моєї горлянки виривається дикий крик. Руді і ще декількох, що були вполизу, витягають мене з ями та кладуть на землю. Чую, що мої обі ноги подеревіли. На чоло виступив холодний піт. Прибігли санітарі та, забравши мене на носилки, внесли до недалекої землянки. Тут при світлі свічки показалось, що голенева кістка моєї правої ноги зламана. На скору руку із двох дощинок зроблено примітивну «шину» та прив'язано її бандажем до ноги; мене понесли на носилках та поклали на один із возів, що стояли у яру.

Лазаретне інтермеццо

Цих сім кілометрів дороги, що їх я перебув, лежачи на підводі, не можу й досі забути, як і не можу описати цього болю, що його приходилося терпіти за кожним оберненням колеса.

Кожен камінчик, кожна вибоїна на дорозі справляли нестерпний біль, з якого я попадав в зомління, щоб притомніти за хвилину від ще більшого болю. Я спершу кричав–ревів, як дика звірина, яку ріжуть тупим ножем, поки врешті мій голос не перемінився в безнастанне хрипіння. З відчаю я кляв і проклинав все і всіх. Мені здавалося, що цілий світ зробився проти мене і я через те оце терплю. У безсилій розпуці я до крови погриз собі пальці. З моїх губ текла кров.

Як довго ми їхали, цього теж не знаю; може, це були роки. Для мене це була вічність. Я вже зовсім охляв і лише важкий безперервний стогін видирався мені з грудей. Мені було зовсім байдуже, що зі мною станеться тепер, краще вже, щоб скоріше прийшла та смерть, ніж такі терпіння. З байдужністю сприйняв я те, що підводи врешті зупинились і мене перенесли в якусь хату. Це був «гавптфербандпляц» якоїсь дивізії «Вермахту».

Тут мені склали ногу та наложили гіпс. При цій операції я не міг мліти, бо мені дали «на спання».

Я отямився аж у поїзді від монотонного стукоту коліс. Був уже день; десь біля полудня. Крізь вікно «пульману» із мого звисного ліжка бачу, як мигають телеграфні стовпи. Значить, я в лазаретному поїзді в дорозі до «гаймату». Якого? Я ж без батьківщини. Вона в пожежі війни та в неволі нового окупанта, а я в його армії… Хто ж прийме мене китицею квітів? Хто облегшить мій біль словом розради? Я чужий, чужий свому і тому, кому служу. Та хай і так воно буде. Слава Богу, що чоловік відпочине після цих терпінь і після цих злиднів кількамісячного фронтового життя. А потім? Якось то воно буде.

Аж тепер я запримітив, що лежу немов би опанцирений віз. Майже до пояса в гіпсі. Ціла права нога та стегно лівої у гіпсі, що опоясує мене довкруги бедрів. Рана на лівій нозі, нижче кістки — забандажована. Не можу ні підвестись ні повернутись, значить, переді мною довгі місяці ліжка.

Як лише можу, розглядаюся по вагоні. Поруч мене по другій стороні лежить якийсь німець: його ліва нога в гіпсі висить на прив'язаній до стелі вагона мотузці. Чудасія, — думаю собі, — але пізніш, після довгого побуту в шпиталі такі «чудасії» не були для мене ні нові ні дивні. Далі на ліжках, видко випрямлені постаті ранених. Декотрі стогнуть, декотрі зайняті читанням чи

перегляданням часописів: закурюю цигарку, що її мені подав новий товариш недолі, цей з другої сторони. Своїх не маю, бо я лише в одній сорочці ще й до того немитий та й неголений.

З розмови із ним довідуюсь, що він німець із Мемеля, та що наш транспорт призначений до якогось лазарету в Естонію.

Нашу розмову перериває прихід санітарів, що розносять обід. На моє прохання дістаю пачку цигарок та сірників. Поївши та закуривши цигарку, якось рожевіше представляється мені майбутнє. Може, якраз цим разом удасться виїхати на відпустку? Може… А потім? Якось воно буде… Із цим «якось буде» засипляю.

Увечорі я напівсонний з'їв вечерю, щоб знову попасти в сон; мене вже не цікавило куди їдемо та що буде завтра.

Усі турботи залишив там, на цьому клятому фронті. Тепер відсипляю недіспані ночі. Тепер — я знесилений, каліка, хочу мати спокій і я його маю. Ніхто мене не чіпає, ніхто мені не наказує, я нічим не зобов'язний. Може, так і краще?

Уже пізнім ранком збудили мене поснідати, також сказали, що нас тут будуть вивантажувати, бо ми прибули на місце. Цікаво, що воно буде?

За яку годину почалося вивантажування нашого транспорту. По черзі випорожнювали вагони, прийшла черга і на мій вагон. На мене накинули покривало та перенесли на носилки. За хвилину мене «вивіндували» на автомашину. Навіть не було часу розглянутись, де я. Та чи не однаково, де?

Декілька хвилин їзди санітарною автомашиною і я прибув до шпиталю. На носилках внесли до лазні, де мене обмили: обмили мене до половини, бо вся долішня частина тіла в гіпсі. Голову та підпахви натерли якоюсь рідиною неприємного запаху. Це на непроханих гостей — на воші. Надівши на мене чисту сорочку та перев'язавши рану на лівій нозі, внесли до якоїсь кімнати.

Тут є вже чотирьох, я — п'ятий. Ліжка застелені сніжно–білими накривалами. Кімната простора, з великими вікнами, що виходять в город.

Обслуга шпиталю, як і мої чотири друзі недолі, говорять незрозумілою для мене мовою.

— Цікаво, де я? Звертаюся до раненого, що поруч мене, і від нього довідуюся, що я — в естонському шпиталі в місті Ревалі (Талліні). Говоримо ламаною німецькою мовою, бо ні я ні він не говоримо по–німецьки добре. З розмови довідуюся, що він естонець та що був у тій самій бриґаді, що й я, в десятому полку, в третій сотні. Решта ж це естонці з естонської бриґади, що стоїть десь біля Калуги на східньому фронті. Мій співрозмовець ранений в руку: вона в нього в гіпсі. Перестріл та пошкоджена кістка.

Нашу розмову перервав прихід обслуги, що принесла обід.

На третю заповіджено «візиту» дижурного лікаря. При «візиті» трапився комічний інцидент: лікар не міг відчитати мого прізвища, виписаного на т. зв. «фібер–карті». Спершу він думав що я є «руссе», однак за допомогою естонця, що говорив по–німецьки, я вияснив йому, що я українець. Це його зацікавило і я, на його прохання, мусів розповісти коротко цілу «історію». До моєї лекції прислухались всі присутні; з їх облич я бачив, що їх це цікавило. При згадці про наші Визвольні змагання в 1917–1921 рр. зав'язалась поміж нами доволі жвава дискусія.

Побажавши мені якнайскорішого видужання, він пішов далі переглядати ранених.

Не знаю, — можливо, що моя національність, а з тим і доля моєї нації, що її вони добре зрозуміли, бо так само як і ми, терпіли від одного ворога, — зробила те, що впродовж цього півтора місяця, що його я пролежав у цьому шпиталі, чувся я як дома. Не пишу того, щоб когось вихваляти, однак хто знає цей добровільний і такий невільничий обов'язок, що його сповнювала під час цієї війни по всіх шпиталях у світі санітарна обслуга, лікарі та медсестри, той мене вповні зрозуміє.

Це люди, що пішли нести допомогу та порятунок страждущим. Недіспані ночі, зойки і те дрібничкове негодування ранених не одного вивели б із рівноваги. А все–таки — які перемучені не були ці люди, вони на кожний заклик, на кожний стогін раненого з'являлися і з увагою на обличчі, виконували до подробиць побажання ранених.

Декілька разів мені приходилось червонітись, коли я мусів полагоджувати свої фізіологічні потреби, але я ніколи не зустрічався з будь–яким негодуванням зі сторони обслуги. Чи це був санітар чи медсестра, вони однаково сповняли свій обов'язок совісно. Тут у шпиталі, як і там на фронті, йшла боротьба — з тією різницею, що там на передовій ішла боротьба за повне знищення ворога, за нанесення йому якнайбільших втрат. А тут — за збереження життя тим людям, що їх привозили немічних, безсильних із бойових ліній. Тут ішла боротьба зі смертю, за збереження людського життя.

Після візити, на моє прохання, дістаю папір та олівець і пишу листа додому. Пишу просто, щоб непотрібно не тривожити матері. Можливо, що незабаром дістану відпустку, тоді вже сам розкажу про все в подробицях. На згадку про відпустку щось стиснуло біля серця. Хотілося б уже зараз таки їхати туди, до рідного міста, до своїх найближчих… Вони ждуть, нетерпеливляться і напевно прочувають щось лихе. Хотілося б якнайскоріш повідомити їх, що все в порядку, що це війна, що без таких «дрібничок», як от моє поранення, на ній не обійдеться.

Хвала Богу, що я живий, може, якраз ще буду потрібний моєму народові. Цікаво, як приймуть мене дома? Здається, що вже так давно–давно там не був, а оце всього неповних три роки. Радію та хвилююся своїми думками про дім, про відпустку. Що буде пізніше, про це й не думаю. Мої всі думки зосереджені на цьому найближчому «майбутньому».

Закінчивши листа та повечерявши, втомлений засипляю. І знову поплили дні в монотонному шпитальному житті.

Вранці та по–обіді «візита». Вільного часу доволі. Перечитую та переглядаю німецькі ілюстровані часописи. Часами цю одноманітність шпитального життя переривав прихід естонських дівчат та жінок, що приходили відвідувати ранених. Це були вибрані дні в тижні, що їх нетерпеливо ждали мої друзі. Вони мали кого ожидати. До них приходили рідні та, знайомі, а я тут все–таки був чужинець.

При одній такій візиті до мого сусіда, що лежав рядом зі мною, прийшла його наречена з сестрою. На той час я починав переглядати, не знаю, котрий вже раз, ілюстровані журнали. Цим разом моє маскування не вдалось, і я був запрошений моїм сусідом — прізвища його не затямив — до розмови. Розмова велась в німецькій мові, що нею сестра нареченої мого сусіда добре володіла. На перший раз розмова якось не клеїлась. Переходили ми з теми на тему. Можливо, що вона й зацікавилась мною, а, може, лише з чемности просиділа цей час відвідин. Однак і я спершу ставився байдуже, тому й наша розмова не була такою кольористою. Справді, що ж могло тут цікавити? Я чужинець, в чужій країні, далекий від того, щоб — як це кажуть — залицятись. Ще до того знав дуже добре, що мій побут тут з кожним днем коротшає, то ж — пощо тих сліз, зітхань і тому подібних театральних жестів, що їх приносить розставання. Однак не вдалось мені оминути цього.

Не сталось воно при перших зустрічах, але коли ці відвідини повторювались докладно в означені дні візит — вже й я, як і інші мої ранені сусіди, нетерпеливо ждав дня візит. Як спершу було важко нам обоїм підшукати тему до розмови, так тепер час відвідин видавався нам дуже коротеньким, ну а з цим приходилося й важко розставатись.

Звалася — Гельмі Нінсалю, народжена була в портовому містечку Гаамсалю, проживала в своєї сестри, таки в Ревалі. Мала дев'ятнадцять років. Чи була «пристійна?» Цього не вмію сказати, бо на жіночій красі справді не визнаюсь. Але мала в собі якийсь чар, що притягав прислухатись її щебетанню. Можливо, що я почувався в її присутності щасливо та з увагою слухав її слів тому, що провівши ці два роки в довкіллі, де панувала лише

«дриг» — дисципліна, себто у війську, в таборі і на фронті, я був спрагнений цього співчутливого слова і ніжности. Можливо, тому я з нетерпеливістю ждав її приходу та якось з болем у серці переживав її відхід. Можливо, не знаю.

Зчасом я, діставши від неї німецько–естонський словник, почав учитися цієї мови, не призадумуючися навіть, чи вона мені потрібна. Та якось воно так вийшло, а час робив своє, і я не зчувся, як ми собі почали «тикати». А трапилося це зовсім припадково.

Одного дня, не знаю уже після котрої «візити» Гельмі, — її я тоді звав ще «фройляйн», — мій сусід, що познайомив мене з нею, запитав жартом, чи я не схочу, щоб він навчив мене декількох речень по–естонськи; про їх зміст довідаюся від Гельмі. Я без надуми погодився, застерігаючись лише, щоб це не були якісь вульґарні вуличні слова.

Ціле рано він «втовкав» у мою нівроку «тугу» голову оцих два речення: «Ма армастат сінд» та «сундлє мінд». При тому мої співмешканці сміялись досхочу, хоч я це брав на конто моєї кепської вимови слів; як виявилось згодом, то справді було чого сміятись. Але це потім. Тепер я був вповні зайнятий своїм навчанням, до того ж, не маючи тоді словника, не міг провірити значення цих речень: я вповні поклався на довір'я для мого приятеля–сусіда.

Після полудня під час «візити», коли прийшла Гельмі, я з гордістю заявив, що сьогодні навчився два речення по–естонськи, тільки біда в тому, що не знаю їх значення. Вона погодилася, щоб я повторив, то, може, і пояснить їх мені, і я, стараючись якнайвиразніше вимовляти кожне слово, кажу:

— Ма армастат сінд (Я люблю тебе).

На ці слова Гельмі зарум'янилась та з якоюсь недовірливою усмішкою питає мене по–німецьки:

— Вірклікх (Справді)?

Не знаючи значення цього речення, а бачучи, що попереднє речення її не обидило, я ще раз «рискую», та вже по–німецьки говорю «Я» (так!), одночасно ж палю як із кулемета друге вивчене речення:

— Сундлє мінд (Поцілуй мене).

На ці слова вона розсміялась та із сміхом питає:

— Віфіль маль (Скільки разів)?

Це питання мене збентежило, бо справді не знаю, до чого цей запит? Невже я сказав щось погане? Але ні! Якби це було щось погане, вона напевно образилася б, тому відповідаю:

— Цен маль… (десять разів). — Після моєї відповіді сміється уже не тільки вона, сміються майже всі в кімнаті. Всі присутні

«шварґотять» незрозумілі для мене слова й сміються до розпуки. Ця їхня веселість трохи збентежила мене. Та, може, ще більш збентежило мене те, що сталося в цю мить. Гельмі, нахилившись наді мною і притримуючи мої руки, цілує мене в уста та за кожним поцілунком відчислює «Раз, два, три…». Дочисливши до десяти, каже:

— На сьогодні — досить.

Під час того я був такий спантеличений, що не був в силі тут як–небудь «боронитись». Отямившись, яку дурницю я встрелив, почав перепрошувати її, виравдуючись незнанням мови. Вона це «зрозуміла» та прийняла цей малий інцидент за жарт, кажучи, що принесе мені словник, що й визволить мене від подібних комедій.

І я справді прийняв це за вдалий жарт, хоч, правду кажучи, був з нього задоволений. Але Гельмі прийняла це серйозніше, — як це виявилось при моєму від'їзді: сталося те, чого я хотів оминути, та не вдалось.

Як я передбачував, мій від'їзд з цього справді гостинного шпиталю не обійшовся без сліз і зітхань

Було це десь в половині листопада. Мене призначили до транспорту, що відходив вглиб Німеччини. День перед моїм від'їздом була Гельмі й просила, щоб я час–до–часу написав про себе. Були при цьому і глибокі зітхання і сльози, які направду приводять мене до люті.

Знову повторилася уся процедура з перетранспортуванням до санітарного поїзду.

Увесь час, коли мене перевозили із шпиталю до поїзду, як теж ждучи від'їзду, я бувало не думав про ніщо. Та коли поїзд рушив, тоді під ритмічний стукіт коліс я пригадав собі спокійні дні, перебуті в шпиталі.

— Гельмі, чи побачу ще тебе? Чи судила нам доля ще колись в житті зустрітись? Що ж, не в нашій силі обернути це колесо долі…

Такі й подібні думки снувалися мені в голові під час цієї подорожі, та що далі я від цієї країни їхав, то недосяжнішою ставала для мене та, що про неї мушу забути. Подорож тривала не цілих два дні. Вночі прибули ми до Варшави в Польщі. Тут нас розвантажили на станції Варшава–Схід і я дістався до одного з лазаретів при вул. Сєніцькій.

На другий день після прибуття з мене зняли гіпс і я вже почав ходити на «милицях». Спочатку воно мені не дуже то «йшло», однак з часом привик, що ранку ходив на масажі. Рана на лівій нозі загоїлась, тому я був приготований, що мене кожного дня можуть звільнити зі шпиталю.

Від начальника шпиталю, «штабного лікаря», я довідався, що

можу дістати двадцять один день виздоровної відпустки. Знаючи, що мої папери з бриґади є напевно в Запасному Коші в Бресляві, та враховуючи те, що після звільнення зі шпіталю я мусів би в першу чергу поїхати туди, а тоді напевно не дістану відпустки, я рішився їхати на відпустку з Варшави.

Я нетерпеливо ждав хвилини, коли мене покличуть до канцелярії шпиталю по відпусткові папері та звільнення. Додому вже не пишу. Хочу їм зробити радісну несподіванку. До Гельмі з чемности пишу короткі листи. Перебувши у Варшаві два тижні, в перших днях грудня 1942 р. від'їжджаю на тритижневу відпустку до рідного Львова. Полагодивши за день усі формальності, жду поїзду на головній станції в Варшаві. Поїзд відходить біля одинадцятої вночі. Опановує мене, як звичайно в таких випадках, — «райзефібер» — нетерплячка. Щоб не проґавити поїзду сідаю на лавці перону. Час–до–часу споглядаю на годинник: мені здається, що хвилини так помалу «лізуть»…

Врешті, після тригодинного очікування сідаю в вагон далекобіжного поїзду — «де–цуґу». Аж відітхнув, коли сів у кутку одного з переділів вагону, примістивши вигідно болючу ще ногу та накинувши на себе плаща, я приготовився до цілонічної подорожі. Чи засну, це ще питання. Чи ж така близька зустріч із своїми найближчими, найдорожчими рідними дасть людині спокійно думати про сон…? Щиро кажу, що серце з радости рвалося на саму лише згадку, що за декілька годин я побачу їх знову. Буду з ними говорити, буду щасливий, що я знову поміж ними.

Як це все раптово сталось! Здається, що воно так недавно, але насправді вже три роки тому. З якимсь радісним хвилюванням прийняв я ті перші бомби, що впали були в вересневих днях 1939 року на моє місто. Надійшли дні, коли ми мали скласти свій іспит зрілости. Чи здамо його? Ось я! Чим можу похвалитись за ці роки? Може, тим, що став простим наймитом у чужинця…? Тим, що за ложку страви проливає кров? Чи за цей час не зазнав я пониження від тих, за кого проливаю кров? Чи не вони пришили мені тавро «фаненфлюхтіга» та засудили за те лише, що я, як і багато інших, подібних мені, відмовився проливати свою кров за зовсім чужу справу? Чи після закінчення цієї війни жде мене щось краще? Хоч і служу наймитом в цій армії, але однаково — як не «шляхціц» чи якийсь там «ґражданін–товаріщ», то напевно оцей із «герренфольку» не завагається бити мене в лице, як це робили попередні «покровителі». А я? Чейже я від ранньої молодости мріяв стати вояком, вояком в своїй українській армії. І враз — заблисла надія. Мої мрії сповнилися. Я став вояком, таким, як собі уявляв у молодечих мріях, та це… Це тривало так коротко… і

замість моїх мрій, прийшла жорстока дійсність — я став наймитом. Ах! Чи варт над цим думати? Чи не краще погодитись із словами колишнього підстаршини УСС–ів, що був із нами на перевишколі і зчаста казав:

— Хлопці, повірте мені, не падайте духом, кріпіться, прийде час, і ви всі будете потрібні нашій справі, де б ви не були.

Тому кожного разу, коли в душу закрадалася зневіра, я згадував його слова. Жалко, що я лише раз опісля мав змогу його бачити. Можливо, що він пережив цю війну, а може…?

Та пощо ті такі непривітні думки? Чейже їду на відпустку. Може, дома над цим подумаю. Там рідня, може зустріну своїх друзів, а тоді — все ж, «що десять голов, то не одна…»

Тимчасом поїзд мчить по сталевих рейках, ковтаючи кілометр за кілометром. Щораз ближче мого рідного Львова. Я не сплю, нетерпеливо заглядаю в вікно.

Надворі помалу починає сіріти. Ось передостання зупинка. В поїзді починається рух, як, звичайно перед прибуттям до мети. Збираю свої «манелі» і та посуваюсь ближче виходу щоб першим вискочити на перон. Знову огортає мене гарячка нетерпеливости. Щоб скоротити час прилипаю обличчям до шибки вагону та оглядаю знайомий краєвид. Скільки разів ходив я тудою на літні недільні прогульки! Це було. Було колись…

Все ближче поїзд під'їжджає до мети. З грюкотом проїжджає схрещення рейок на товарній станції Клепарів. Це вже передмістя Львова.

Ще кількасот метрів і кінець. Поїзд звільнює бігу й оповитий парою стає. Крики, прокльони, накликування, свистки — все те змішується в один великий гамір. Знайомими сходами збігаю вниз, не звертаючи ні трохи уваги на біль в нозі. Тільки б скоріше додому. Там напевно ще сплять…

Переходжу військову «рампу» і я вже на двірцевій площі. Переїхавши декілька зупинок трамваєм, виходжу на свою вулицю, що ближче хати, все більше приспішую ходи. Вулиця пуста: це ж тільки починається ранок. Хотілося б уже, уже бути в хаті.

З биттям серця увіходжу до знайомого дому. Вийшовши на перший поверх, стукаю в двері. Після якоїсь хвилини чую знайомий голос брата:

— Хто це…?

Відповідаю:

— Я! — та нетерпеливо стукаю ще раз. Двері раптово відчиняються і брат з радісним окликом «Стах, Стах!» кидається мені в обійми. Входимо в хату. На радісний вигук мого брата збудилася мама та братова дружина. Усі раді, не брак і сліз: може, це також з радости? Як я себе приготовляв до цієї зустрічі,

однак тепер розгубився просто — «забув язика в роті». Не можу прийти до слова…

Хотілося б все зразу розказати. Виявити свою радість — висказати свою журбу, жалі. А мати моя, наче розуміла мене, бо тримаючи мене в обіймах, крізь сльози шептала:

— Якось воно буде, сину, не турбуйся…

Якось так солодко робиться від цих ніжних слів Після першого зворушення прийшло відчуття втоми після нічної подорожі і я випрошуюся спати. Лягаю на своїм знайомім ліжку й засипляю. Правду каже приповідка: всюди добре, а дома найкраще. Це я відчув тоді, коли вже зовсім під вечір збудився зі сну. В кімнаті за столом сиділа моя мати, заправляючи білизну. З кухні доходив приємний запах вареної вечері. Там поралась братова. Брата ще не було дома, він працював у міському театрі. Десь незабаром має прийти.

Ліниво з насолодою простягаюся у ліжку. Не хочеться вставати. Мати на мій рух насторожилась, а потім усміхнено, ніжно спитала:

— Ну, як там спалось?

— Нічого, добре, — відповідаю та запитую, що нового, та як живеться. Чейже хочу знати все, про що в листах з дому не міг довідатися.

І вона почала розказуввати. Все те для неї таке знайоме, бо вже другу війну переживає на своєму віці. Та — воно колись було інакше. Десь на фронтах бились, зате хоча в запіллі було тихо, а тепер? Всюди однаково. Брак харчів, важко що–небудь роздобути. До цього арешти, Бог зна, за що. Терор різних «вольносьцьових» організацій, що винищують в місті українців. Самоволя різних «щуцманів» та «фольксдойчів» на залізниці. Все це журить її, не все може зрозуміти.

— Але що ж? Мусимо з тим погодитися, бо видно така є воля Божа… — вона кінчить своє оповідання. По лиці спливають гарячі сльози.

Чи цього ждав я, їдучи додому?.. Десь ділись перші вияви радости щоб знову зробити місце щоденним клопотам та журі про найближчий день, як прожити в великому місті.

Пізно ввечері прийшов мій брат; ми з ним ще довго розмовляли. Слухав моїх оповідань про пережиті мною останні роки. Цікавило його все те, — однак він мав свої клопоти, бо на його плечах рідня. Втомившись слухати моїх оповідань, він побажав мені доброї ночі й пішов спати.

Я ще довго не міг заснути, перегортаючи в думках все, що почув, чого довідався. Що мені робити, як поступити, щоб не пошкодити моїм рідним? Виходу, здається, нема; треба скоритись

словам «кріпіться і ждіть слушної хвилини!» Ще раз за такий короткий час я прийшов до висновку, що головою муру не розіб'єш…

Ніч та пізня пора зробили своє і я заснув. Другого дня моєї відпустки я пішов зголоситися в командуванні міста, в т. зв. «ортскомандатурі». Тут дістав я потрібні документи та харчові картки. Також продовжили мені відпустку, а мій від'їзд до Запасного коша назначили в навечір'я Нового Року.

Тепер дні пробігали дуже швидко. Відвідини знайомих, кіно, театр, деколи ресторан, — все те виповнювало дні моєї відпустки. Я й не зчувся, як моя відпустка добігала до кінця і вже завтра треба було від'їжджати.

Останній день моєї відпустки я провів дома, серед рідні. Хвилини мого від'їзду наближалися дуже скоро. Зібравши свій скромний військовий баґаж, я розпрощався зріднею. Не обійшлося без плачів та прохань «уважати на себе». З болем душі виходив я з дому Щось тиснуло під горло, сльози, що їх я стримував, плили мені тепер по обличчі безупину.

Задля пізньої пори я не хотів, щоб мене хтось відпроваджував: воно краще для мене, і тим більше — для них.

З важкими думками я сідав у поїзд: що мене жде? Чи вернуся, чи ще колись побачу їх. Ось, за кілька хвилин мине цей 1942–ий рік, — настане новий, що доброго, що нового принесе він мені? За старим роком я не жалкував, бо чого ж я в ньому зазнав? Одні терпіння, болі та злидні й наруги і — це все. І так у поїзді зустрів я 1943–ій рік. Поїзд, прорізуючи темряву ночі, мчав на захід, а в ньому я — назустріч незнаному майбутньому, новим невідомим переживанням і, може, й смерті…

Великі Луки

І я знову в дорозі до частини, що стоїть на своєму давньому місці, себто десь біля Великих Лук. За весь цей час не дістаю жодної пошти, бо всі листи спрямовані тепер на адресу чи пак на «фельдпостнумер» бриґади.

Так само, як тому рік, вивантажуємось на станції Невель. Тут немає майже ніяких змін, як не враховувати, може, ще більших та свіжіших ям від вибухів летунських бомб. В командуванні бриґади розподіл тривав дуже коротко: по–перше, нас було менше, по–друге ж, це були переважно вояки фронтових частин цієї бриґади і кожний вертався до своєї сотні та полка.

Ще за дня я приїхав з декількома іншими до обозу нашого куреня і, розпитавшись, де находиться обоз сьомої сотні, зголошуюся в «шпіса». Бунчужний ще той самий, пізнає мене та з усмішкою запитує «Ві гетс, цвай маль ніссен?» (Як там, два рази чихнути?). Це він мене так звав, не можучи вимовити мого прізвища. Кажу що добре. В канцелярії дістаю залеглі гроші та десятиденний приділ цигарок, напитків та різних дрібничок, як от вістря до голення, креми, тощо. Також є листи з дому та від Гельмі. Цікаво перечитую листи та зараз таки відписую. Ще є доволі часу, бо до сотні, що стоїть на передовій лінії, від'їду ввечорі, коли повезуть харчі.

Під вечір збірка тих, що їдуть на передову. Після довгого маршу, бо на возах, запряжених кіньми, кухар та зброяр везуть свої скарби, переїжджаємо берегом озера та стаємо біля землянок, що викопані в склоні горба. В одній з них приміщується квартира сотенного, де й зголошуємось за чергою. Це старий знайомий, поручник Ґерстнер, що кожного з нас радо вітає. На моє прохання приділює мене до другої чоти, до мого давнього роя.

Вийшовши із землянки, чую знайомий голос. З вигуком «Руді!» біжу, як тільки на це дозволяє темінь ночі, в сторону знайомого голосу. Врешті падаємо собі в обійми. Не знаю чи хто в житті так щиро вітається, як вітались ми тоді. Не дивно: спільні переживання людей на фронті в'яжуть їх часто до смерти. Хотілося б про все довідатись, та він не має часу, бо мусить відібрати харчі та пошту для роя. Помагаю йому при тому. Узявши все приготоване для роя, вирушаємо в дорогу. Болотнистою стежкою перетинаємо горб та, перейшовши через битий шлях, йдемо ще з сотню метрів відкритим полем і врешті ми в районі, що його обороняє наш рій.

Від Руді довідуюсь, що ройовим тепер десятник Кляйн і в нього й зголошуюсь, прибувши до землянки. Зараз із першої

зустрічі я відчув до нього антипатію. Це молодий, бо лиш дев'ятнадцятилітній німець з Баварії, страшенно бундючний. Видно, що й я йому не сподобався, бо визначує мені стійку зараз таки цієї ночі, разом із Рудієм. До зміни було ще майже три чверті години, тому я, розклавши свої «манелі», приготовляюсь до нічної служби. У міжчасі немале здивування викликав прихід ст. вістуна Мазура, що про нього я питав у Руді, та цей якось збував мене без відповіді. Вітаємось щиро, а я запитую його, чого така, зміна. Він лиш махнув рукою та вказав на сплячого десятника; розумію: він тепер у нас заступником ройового.

Прийшов час зміни і я разом з Рудієм змінюю стійкових при кулеметі. Тепер маємо доволі часу, тому прошу Руді, щоб він розповів мені про все докладно. Пригадує мені час, коли я, ранений в ногу, упав у яму та як мене повезли до перев'язочного пункту. Він, із своєю раною під оком, пролежав деякий час у польовому шпиталі та повернувся назад до частини. Брав участь у боях під Великими Луками, кудою проходив фронт на Різдво минулого року. Там упав у бою українець Уласевич, родом десь із Сокальщини. На цьому відтинку фронт пересунувся кількадесят кілометрів на захід. В першій чоті ще далі є мої знайомі — Сваричевський та Шагута. Є ще один українець в третій чоті — Загурський, робітник із Франції, родом, здається, з Немирівщини. За час моєї відсутности бриґада була весь час у важких боях, та потерпіла серйозні втрати. Прийшло поповнення. Це запримітив я вже й сам, бо в нашім рою, крім Руді та Мазура самі нові обличчя.

З черги я оповідаю свої останні переживання. Згадую час моєї відпустки. Про бої під Харковом.

Час нашої стійки проминув непомітно. Надворі почало розвиднюватись. На моє прохання Руді пояснює мені місцевість.

Перед нами пливе спокійним руслом ріка Ловать, за нею під лісом на узбіччях височини, тягнуться ворожі становища. Майже напроти наших становищ по другому боці річки — доволі великий горбок, де занімає становища перша чота нашої сотні. Далі ліворуч занімає становища перший курінь нашого полка. Наша чота занімає тут відтинок довжиною приблизно одного кілометра і розподілена на три опірні пункти. Третій рій направо, перший по середині, а наш рій — наліво. В першому рою є командування чоти, чотовий — булавний Лерх. Командант першої чоти, що лежить за річкою, — хорунжий Бавмгартен. Наш рій має два бойові кулеметні становища. Одне, де день і ніч стоїть стійка, та друге — поміж нашим роєм та першим, воно обсаджене лише вночі. Це те, де ми зараз знаходимося.

Якраз над річкою світало, коли ми отямились, що час нам «додому», бо пізніш треба буде цілий день пересидіти тут. Із

нашого становища не було добігового рова, лише визначена стежка через міноване поле. Хильцем, тримаючи віддаль один від одного, ми прибігли до нашої землянки. Так після кількамісячної перерви я почав знову фронтову службу у моїй частині.

* * *

Минуло два повних тижні у цьому одноманітному житті фронтовика. Вночі стійка, вдень спання та чищення зброї. Часто, як прийде черга — бігання за поштою та харчами до штабу сотні та денна стійка. Зрештою — нудьга, переривана раптовим та коротким артилерійським обстрілом.

Наближались Великодні свята, що припадали на день моїх народин, себто на 28–е квітня. Я заздалегідь уже щадив свій приділ горілки та вина, приготовляючись зустріти свій день народин хоч дещо торжественніше. Про те я не говорив нічого ні Рудієві ні Мазурові: хотів зробити несподіванку.

Якось на страсному тижні, мабуть, це було з понеділка на вівторок, йду на нічну стійку разом з Рудієм. Цієї ночі стійка припадає нам у становище, що знаходиться поміж двома роями нашої чоти. Вдень я майже не спав, тому на стійку йшов майже сонний. Те саме Руді, що зрештою «ніколи не може виспатись». Десь біля дванадцятої вночі змінюємо стійку, що тут на службі від шостої вечора. Нам припадає відбути цих решту шість годин нічної служби. Ми ділимось часом, себто Руді має дещо заснути тепер, а я пізніш, над ранком.

Присівши на амуніційній скринці, Руді попадає в глибокий сон. Час–до–часу мушу йому легко заткати носа, бо страшенно хропить. Я, «витріщивши» очі, що хочуть прошити нічну темряву, та настороживши вуха, стою на стійці, обпершись об стінку становища. Кулемет готовий кожної хвилини до стрілу. Як на лихо, довкруги зловіща тишина. Здається, що чую биття серця у себе в грудях. Ніч темна «хоч око виколи» — нічого не видно. Лише впереді, здається, що не дуже далеко, видніє ясніша смуга — це річка, що віддалена всього п'ятьдесят метрів. Перед очима проскакують якісь чорні цятки, то знову виростає чорна пляма, а очі так печуть, ніби їх хто вогнем палить… Так хочеться спати, що сам не знаю, коли б проснувся. До цього так тихо–тихо… Хоч би хто навмисне вистрелив або кинув де ручну ґранату, а то здається, що всі стійкові поснули. Ця тишина тривожить мене ще більш, коли це продовжується. Уже минуло дві години. Руді таки добре розіспався. Час минає мляво. Дивлюсь що хвилини на мій годинник, та ця третя година, коли маю збудити Рудія, якось, як

на злість наближається помалу. Хоч би зійшов місяць, може б веселіше було, бо хоч трішки видніше. А то й зірок не видно… Видко, що хмари окутали небо та цієї ночі ясніше вже не буде. Треба «взяти себе в руки», а то може статися яка несподіванка. І так якось довго «Іван» не рухався на цьому відтинку.

Закурюю папіроску, закривши передше голову плащпалаткою та присівши в рові. Час–до–часу підношусь та напружую зір в сторону річки. Під час однієї такої провірки щось мигнуло на ясній смузі впереді. Це мене стривожило… Напружую зір, щоб хоч трішки пробити цю темінь ночі. Якось відрухово беру ракетницю… Чейже нічого не станеться, я ж на стійці… Примикаю очі, щоб блиск вистрілу не осліпив їх, та стріляю вгору. Блиск — і вогняна куля скоро збивається вгору, щоб за декілька секунд розсипатись сотнями іскор, що освічують терен. В моменті мого вистрілу почувся сильний крик кілька десяти людей на протилежному березі річки. Безперервне «Гу–р–р–р–а!» струснуло спокій та тишину темної ночі, блискавичним рухом кладу приклад кулемета до правого плеча та натискаю на спусковий язичок… Голосне «та–та–та–та!» покотилось здовж річки, наче б хотіло заглушити це дике та зловіще «Гу–р–р–р–а!», що сколотив спокій ночі. Зривається збуджений стрілами Руді. Кричу, щоб вистрелив ракету, — умовлений знак, що «ворог наступає». За хвилину темряву ночі прорізіює вистрілена Рудієм ракета й розсипається червоно–зеленими іскрами. Цілий відтинок заалярмований: «Ворог наступає!» — подає знак вистрелена ракета. Стріляю довгими чергами від права до ліва та навпаки. Приціл — дещо вище ясної смуги, що видніє переді мною. «Розбудився» опірний пункт, якого обороняє перша чота, а на який і наступає ворог. Сильні детонації впереді наших становищ свідчать про те, що наша артилерія «сипле» загороджувальний вогонь. Обізвались і ґранатомети, але й ворожа артилерія не дрімає. Тепер уже ракета за ракетою розтинають темінь ночі, роблячи з неї день.

Спокійна темна березнева ніч перемінилася в справжнє пекло. На горбку довкруги опірного пункту першої чоти — найбільша напруга цього нічного бою: звідти чути глухі вибухи ручних ґранат та короткі черги з машинових пістоль. Видно, що там іде вже рукопашний бій.

Стріляю пристрасно із свого кулемета, змінюючи ленту за лентою. Уже два рази міняв я цівку, що розпеклась до білого. В міжчасі прибігає наш ройовий, йому здає звіт вістун Руді. Із ройовим прибіг стрілець, що приніс запасні скриньки амуніції. Тепер уже падають стрільна вполизу нашого становища. Видно, що ворог починає «нащупувати» нас. Бій затягується аж до ранку.

Надворі починало сіріти, а з тим ущухав і бій. Цілий горбок, де була перша чота, оповитий димом та мрякою, що піднімається з річки. Від вістового, що біг помимо із першої чоти до команди другої чоти, довідуємося, що ворожий наступ відбито. Двох убитих та трьох ранених — це фінал сьогоднішньої ночі. Так пройшла ще одна ніч, яких буває багато на такому довгому східньому фронті. Одна лише різниця, що за такими ночами чоловік ніколи не жалкує, ба навіть почувається щасливим, що остався в живих.

І знову дні поплили своїм одноманітним руслом. Тепер я був вповні зайнятий готуванням до Великодніх свят та до моїх народин. Я хотів зробити несподіванку своїм приятелям, та вийшло інакше.

Якось в навечір'я дня моїх народин черговим від принесення харчів був ст. вістун Мазур. Я мав ніч вільну, бо мені припадала стійка на день, тому я залишився у землянці, ждучи вечері та пошти. Після деякого часу приходить ст. вістун Мазур, обвантажений клунками, та ще з другим стрільцем, що був йому призначений як допомога. Скинувши всі клунки на причу, що була нам за стіл, він щось пошепки поговорив із ройовим. По хвилині вони приходять до мене та, крикнувши тричі «Гох!», складають мені народинові побажання. Мене це мило заскочило і я подякував їм. Такою несподіванкою був для мене подарунок від мого сотенного, що післав мені пляшку лікеру із побажаннями. Що ж, не було ради, я мусів уже відкрити свій «шпихлір» та попросити всіх до «столу». Харчі ми теж дістали святкові: чейже завтра Великдень. Можливо, що найбільшою радістю був для мене скромний пакуночок від моєї матері та брата, що вислали мені великодню «паску» та варені «писанки». Розпаковуючи його, дві гарячі сльози покотилися мені по обличчі. Яку тугу за ними — моїми рідними — відчув я тоді… І радісні оклики моїх друзів і їхні побажання зробили своє. Може, ще більше додала радости та безжурности горілка що її я тоді собі не пожалів. Зрештою, з наказу сотенного я звільнений від будь–якої служби на сьогоднішню ніч. Чого журитись, чим переніматись? Фронт не знає сантиментів, бо так чи так прийде хвилина й людини не стане. Чого сумувати, коли життя таке коротке? Навіть не прочитував листів, що їх таки доволі отримав. Відкладаю читати їх на завтрішній день.

Цілу ніч ми провели на п'яниченні та співах. Аж по телефону із сотні прийшов наказ, щоб ми вели себе тихіше.

Десь уже над ранком кожний з нас із важкою головою заснув на причі.

Я спав майже цілий день. Десь під вечір пробудився: від

випитого алькоголю боліла голова. Жадібно ковтаю аспірину, щоб хоч трохи настало це «ломання» у висках.

Після якогось часу я вже «здоров» та цікаво переглядаю пошту: від брата доволі товстий лист. Цікаво, що пише? Нетерпеливо роздираю конверту. Звідти висовуються вирізки українських «Львівських Вістей» та «Краківських Вістей». На них товстими літерами надруковані відозви «До української молоді». З биттям серця прочитую. Так, це твориться українське військо! Спочатку лише дивізія, можливо потім створять корпус, армію? Радість і захоплення огортають мене. Ділюся цією радісною для мене новиною з моїми приятелями Чи розуміють вони мене? Чи зрозуміли тоді? Де знаю? Можливо, що вони прийняли це з холодною вирахованістю вояка на фронті, що в новій частині, яку творять в запіллі вбачає тільки один крок до його власної близької зміни і передових становищ. Можливо, що для них ця справа була байдужа, однак для мене була це подія справді радісна і я сам зголосився змінити на сьогоднішній вечір чергового по варті, надіючись, що зустріну декого з–поміж українців і з ними поділюсь цією радісною вісткою. Тимчасом я ще раз і ще раз прочитую ці відозви, немов би хотів вивчити їх напам'ять. Для мене тоді було байдуже, хто, чого, з яких причин — творив цю бойову частину. Не дошукувався я теж розв'язки, чи воно правильно творити в тому часі військо з українців. Для мене це було байдуже, я радів лише тим, що твориться бойова одиниця, яка в майбутньому стане ядром української армії. Не лише ми одиниці, — хоча нас, може, й тисячі, — розкинуті по всьому східньому фронті, боремося проти наших відвічних ворогів. Це мене кріпило і я постановив якнайскоріш просити про перенесення до цієї української дивізії.

Перечитавши ще раз ці часописні вирізки, я взявся читати листа від брата та від друзів. Від Гелі не маю вже від довшого часу жодної вістки. Брат у своєму листі пише якось неясно. Не знаю, але читаючи його листа, здавалося мені, що він не так то дуже захоплюється творенням цієї Дивізії. Це мене дещо вразило і я постановив до нього написати, щоб мені вияснив, що це значить. Час до 9 вечора пройшов мені на писанні листів. Ввечорі беру порожні «каністри» та йду по харчі. Біля штабу сотні застаю вже декого, що жде харчів. Між ними я зустрів Сваричевського й йому даю вирізки з часописів та більш–менш інформую про те, що мені написав брат. Із слів Свариченського відчуваю, що він моєї думки. — Можливо, що не буде труднощів із перенесенням до Дивізії, чейже ми вже «стара война». Розмовляючи, ми й не зчулись, як прийшли підводи з харчами. Забравши приділені харчі, відходимо до своїх роїв.

Знову поплили дні в одноманітності позиційної війни. Тут ми хоч мали спокій від усяких нічних стеж у передпілля та від праці при будові укріплень. Тут усе було готове, тому свобідного часу було доволі. Відтинок був назагал спокійний, як не враховувати того, що кожного дня «Іван» якої пів години встрілювався в наші становища. Але це вже була така фронтова симфонія, що без неї ми вояки «сумували», як часами було занадто тихо. Уже якось чоловік привик до цього. Здавалось, що так воно має бути.

Надворі почалася весна. Земля будилася з зимового сну та вкрилась свіжо–зеленим килимом. Під вечір над річкою розносилося рахкання жаб. Вдень, збившись високо вгору, щебетав жайворонок. Часто попадаю в задуму, дивлячись на цю радість у природі. Довкруги все рветься до нового життя, все проснулось після зими. Все раділо. А ми люди, вкопані, мов кроти, в землю, причаїлись із смертоносним знаряддям в руках і ждемо, щоб у відповідну хвилину кинутись на себе, мов дикі звірі, та сконати в обіймах завзятої борні. Чому це жорстоке завзяття, ця взаємна ненависть у людей? Але — відколи світ світом ця ненависть, ця ворожнеча в людей залишиться, мабуть, невід'ємною частиною життя, бо воно це — боротьба за існування. Часами й смішно було мені від цього філософування. Тому, коли я попадав у таку задуму, зараз шукав товариства, щоб у гурті співтоваришів позбутись цих настирливих думок.

Пройшло ще два тижні і нас в половині травня змінює інша частина. Відходимо на довший відпочинок до якогось села в запіллі.

Нове місце нашого постою, де примістилась наша сотня, це було декілька селянських хат, де ще жили люди: здебільша, старші віком та діти. В хатах примістилась команда сотні та кухня і інші «уряди». Тут урядував у своїй канцелярії «шпіс», що мав тепер чимало праці, бо дехто виїздив на відпустку.

Усі три чоти примістились у т. зв. «фіненцельтах», себто круглих форнірних будах. На кожен рій припадала одна. Перші дні пройшли нам на впорядковуванні мундирів та зброї. Кожен ходив до відвошивлення. Та це тривало не довго, і тоді прийшли різні «апелі»: то перегляд зброї, то мундиру, то знову виряду, ну, а з цим, як звичайно, для нещасливців — карні муштри. Я та ще двох стрільців пішли на перевишкіл до піонірського куреня нашої бриґади, як вогнеметники. Не дуже то всміхався мені цей перевишкіл, а з тим і служба вогнеметника. Та — наказ наказом і я, зібравши свої манатки, пішов.

Десятиденний вишкіл таки добре залив сала за шкіру, тому я радісно привітав наказ повертатися в свої частини. День–у–день бігання, повзання із цією банькою на плечах, так томило, що я

лютий повертався на обід на те, щоб після годинної перерви продовжувати те саме. Були дні, коли на лекціях, як і інші, просто від перевтоми спав. Те, чого вчили в казармах цілими місяцями, тут хотіли втовкти людині впродовж цих декількох днів. Та, врешті і це, за мною.

Повернувшися до сотні, я залишився вже при почоті чотового де була створена вогнеметна ланка. Те саме в першій та другій чотах. Нас трьох, що були на перевишколі, дістаємо із сотенного збройового складу вогнемети та запасні баньки з олією й охоронні одяги. Моїм ланковим був старший вістун Шварц, берлінець. Другий стрілець, «амуніційний», був якийсь німець із Темешвару в Румунії. По сотні ходять чутки, що ми призначені для спеціяльних завдань і звідси всі ці приготування. Та мені було байдуже. Я був задоволений, що нас усіх вогнеметників не чіпають, коли сотня має польові вправи. За цей час ми мали лекції, що їх вів десятник із піонірського куреня. Що буде завтра — байдуже; добре, що сьогодні спокій. Десь там грюкотіло та гуло, як на весні громи, але це було там, далеко. Тут був спокій, хоч, може, не надовго, та — воно війна. Турбуватися на війні тим, що буде завтра, то краще про те не згадувати.

Червень добігав кінця. Тут щойно розцвітає весна, то ж і життя видається гарне, прегарне. Просто до безтями хочеться жити…

В одному з перших днів липня в самий обід у сотні алярм. Виїжджаємо. Куди, годі передбачити. Обоз і канцелярія мають залишитись, як зрештою і всі наші речі. Значить, йдемо на передову.

В частині метушня, розділювання наказів. Автомашини виїжджають на дорогу.

З наказу команданта чоти надіваю охоронний однострій вогнеметника й наповнюю збірники вогнепальною рідиною, і моторошно якось при цьому їсть свідомість, що одна куля в збірник, яка спричинить вилив олії, може перемінити людину у живий смолоскип… Над вечір усі три наші чоти виїжджають. Вже добре стемніло, коли опинюємося в якомусь селі. По хатах повно війська. Цивільне населення відтягнено на тили. Висідаємо й уже піхотою подаємось далі. Десь впоблизу стукотить кулемет і час–до–часу темінь ночі прорізують черги світляних куль, вибухи ракет. Це вже фронт близько. Та й слава Богу, що вже близько, бо ремені від огнемета таки добре всмоктались у рамена і час довжиться нестерпно. Витираю рукавом піт, що струмками зливає з чола, і ще раз переконуюся, що цей клятий охоронний комбінезон рішуче не для прогулянок.

Нарешті наказ зупинитись. Таки добре перетомлені лягаємо.

До мене підходить Руді, що тепер в почоті чотового як кулеметник, і вдвійку тихо ведемо розмову.

Не пройшло й півгодини відпочинку, як чую, що мене кличе чотовий. Встаю, він у товаристві підстаршини з якоїсь іншої частини. Пояснює мені положення:

— …Минулої ночі тут наступали большевики та взяли декілька землянок. Завдання нашої сотні — їх відбити з допомогою місцевої залоги. Положення важке, бо ворог міцно всадовився, а вночі, без сумніву, отримає ще й підкріплення. Саме тому треба його заздалегідь зі становищ вибити… Для нас завдання легке тим, що маємо в розпорядженні людей, які обізнані з системою добігових ровів і знають кожний їх закрут.

Незнайомий підстаршина веде мене й двох стрільців–охоронників одним із багатьох ровів аж до рову, що пробігає рівнобіжно до лінії бойових становищ. Тут наш «проводир» ще раз пояснює нам положення.

— …У наступному рові, рівнобіжно до нашого, загніздженій уже ворог; сполучувальний рів — нічий. Віддаль всього 20 метрів. Вдень тут обкидувались взаємно ґранатами. Ось сліди від них…

Дедалі довідуємось, що нас вогнеметників на цьому відтинку довжиною яких 150 метрів, аж шістьох сидить у чотирьох наших землянках, що були найдалі висунені вперед. Наступ має початись точно в 1–ій годині.

Скінчивши, підстаршина відходить на деякий час, а я та ще декількох стрільців залишаємось. Тепер година 12,35. Ще 25 мінут, а потім… Мушки пробігають поза шкірою — серце в вичікуванні чогось страшного починає бити молотом… А хвилини йдуть. Ось, ще тільки 5 мінут.

Тихо підходить підстаршина, питає, чи все готове. Притакую.

— Ще трохи часу, — стверджує, поглянувши на годинника.

Роблю останні приготування: справджую трубку вогнемета, надіваю рукавиці. Все готове.

— Вперед!.. Піднімаюсь і, вважаючи, щоб не наробити гамору, хильцем просуваюсь в напрямку землянки; за мною підстаршина і решта вояків. Оце й перший закрут. Виставляю голову — нікого нема. Ще один закрут і ще, і врешті — ворог. Мабуть сплять. Натискаю на спуск, і палаюча рідина півлуком летить вперед. Підстаршина використовує момент, щоб випалити цілу чергу з машинового пістоля. Підриваюсь і знову біжу, перескакую перших убитих. Щосили, у сторону землянки… Знову поперечний рів, що водночас править і за вхід. Приклякаю за рогом і тисну за спуск. Раз, другий, третій. Нічну темряву протинають струї вогню, заносить спаленим; довкруги вибухи, стріли, тріскіт, прокльони й зойки. Спокійна липнева ніч в одній хвилині перемінюється в

пекло… Ще раз натискаю язичок, та вогнева змія не показується більше. Забракло олії… і знову поза шкірою пройшла дрож… Коло серця щось заболіло… Мій охоронник кидає в напрямку ворожого становища в'язку ґранат і за декілька секунд повітрям сколихує страшний вибух. Припадаю цілим тілом до землі й трачу притомність…

Очунююся під дотиком чиєїсь руки. Розплющую очі. Наді мною, нахилившись, стоїть знайомий підстаршина.

— Ви ранені? — питає, побачивши, що я прочуняв. Не можу видобути з себе голосу, бо в горлі сухо–сухо. Йому заперечливо киваю головою, його обличчя освітлює відблиск пожару землянки, і я на ньому виразно бачу турботу. Відпинає від боку свою польову фляшку і, бачучи, що не можу ворухнутись, прикладає її мені до вуст. Напившись вдовіль, питаю, як справи.

— Все в порядку, — відповідає, — ворог знищений у всіх чотирьох землянках. Наші зайняли свої старі бойові становища. Вранці треба сподіватись нового наступу ворога.

Закурюю від нього цигарку й підводжусь. Якось соромно стає від цієї пригоди з зомлінням. Та що вдієш; серце й нерви не витримали напруження… Минувши декілька закрутів у ровах, де лежали ворожі вояки, входимо до землянки. Тут тимчасово перев'язочний пункт. Ранених уже нема, бо їх відіслано до тилу. Знайомий санітар впорскує мені якийсь укол, та каже лишитись тут. Я почуваю таку втому, що його слова повітав з радістю та, скинувши із себе вогнемета, під грюкіт розривів стрілен надворі — засипляю.

Збудив мене аж гамір у землянці та все більший грюкіт надворі. Підводжусь: у землянці декілька ранених. Ними занімається санітар. Стрілянина та вибухи кріпшають. Знадвору доходить знайоме виття пікуючих ворожих літаків.

Значить, справді ворожий наступ. Спішно скидаю цей осоружний комбінезон та, відібравши від раненого вояка рушницю й пояс із набійницями, вибігаю прожогом із землянки. Майже на порозі землянки зустрічаю чотового, що власне йшов по мене. Уже вдвійку, біжимо ровами.

Це вже ранок. Тому можна побачити наслідки нашої нічної виправи. Місцями по два–три вбиті лежать на купі… Нема часу на спрятування: бо ж знову новий наступ. Тут нема сантиментів: це ж уже не живі істоти, це щось непотрібне, що лише заважає в переході.

Якось неприємно стає на душі: чейже це ж люди; та рука міцніше охоплює рушницю і я, ступаючи по тілах убитих, біжу ровом на вказане чотовим кулеметне становище. При важкому кулеметі, прилипнувши правим оком до прицільного приладу,

стріляє вістун Руді. Не вітаючись, стаю поруч нього та подаю нову скриньку амуніції. Дрижачими від схвилювання руками він закладає нову ленту. Притримую ленти та при цьому можу розглянутися в місцевості.

Наше становище — на склоні гори, кудою й проходять наші становища, себто ми на її правому боці. Правіше від нас видніє чимале озеро; ним проходить лінія фронту. Перед нашими становищами у три ряди дротяні засіки. Вони в деяких місцях попереривані: це наслідки попередніх атак ворога. Те, що діється на фронті та на лівому склоні гори, для нас невидне. Ген, впереді, як лиш оком можна доглянути, ворожі лави в наступі. Справді, якесь безумство гнати людей просто на заріз. Біжать довгими лавами, а цих лав годі перелічити. Перед нами виростають справжні водограї вогню, землі, заліза і, може, подекуди й людських тіл, розірваних на шматки… Гураґанний вогонь з усієї нашої й ворожої важкої зброї дедалі кріпшає.

Ворожі стрільна падають густо кругом наших становищ, промощуючи шлях своїй піхоті, що наступає. Здається, що власне наше узгір'я головна мета їхнього наступу.

— Ну, — думаю собі, — гаряче буде сьогодні.

Ще раз змінюємо ленту в кулеметі та приготовляємось до рукопашного бою. В добігових ровах, причаївшись, сидить наша піхота: це резерва.

Оба витягаємо скриньки з ручними ґранатами та, відкрутивши безпечникові кришки, кладемо рядом біля кулемета. Тепер наш кулемет «спочиває», бо ворог підійшов на т. зв. «мертве поле».

Ровом пробігає чотовий та дає наказ усім стрільцям з резерви зайняти становища.

Нараз сильний зрив, що сколихує повітрям, свідчить, що ворог напоровся на міноване поле, що перед нашими становищами ще яких сто метрів. Дощем посипалась на нас земля. Підриваємось і знову наш кулемет сіє дощем смертоносних куль.

Із чорного диму раз–по–раз виростають постаті, що, попавши під кулеметний обстріл, падають на землю в комічних позах… Та стриму їм немає… Щораз ближче, ближче… у симфонію гармат та кулеметів вмішується ще сухий тріскіт рушниць та брязкіт машинових пістолів… Руки машинально заряджують рушницю, стріляють і знову заряджують, немов би хотіли цю залізно–вогневу заслону перед нами зробити ще густішою. Та час на ґранати, і руки прожогом ловлять одну за одною та вправним рухом викидають туди, до переду… Відламок секунди і повітрям стрясають нові вибухи, нові зойки й крики ранених.

Машинальними руками, раз–по–раз, щоб якнайбільше, щоб якнайскоріше викинути цей такий, здавалося б, непотрібний запас заліза… Як у великому млині: грюкіт, тріскіт і рвучкі накликування. Хто, де й чого кричить, цього не розбереш… Лиця спітнілі. Очі набухли кров'ю, палають завзяттям, ненавистю…

Ще декілька ґранат летить із моїх рук та й їхній гук вибуху губиться у цьому пеклі.

Голосний крик сотенного, що пробігає ровом, знерухомлює кожного:

— Стримати вогонь! — несеться ровом його крик.

Перестаємо вже кидати ґранати та, приготовивши ручну зброю, ждемо наказу до протинаступу.

Помалу мрячний дим розходиться в повітрі та відслонює нам жахливу картину… Ціле передпілля — зоране гарматними стрільнами, скрізь густо лежать вбиті та ранені Ген, далеко відступають недобитки ворога: по них ще б'є наша артилерія. Яких п'ятьдесят метрів перед нашим кулеметним становищем чуємо стогони та доволі голосний крик:

— Пан, нє стрєляй, здайомса!

Порадившись із Рудієм, кричу в сторону голосу:

— Йди сюда! — та приготовлюю кулемета до стрілу. Помалу підносяться із землі три постаті, що з високо піднесеними вгору руками підходять до нашого становища. На них подерті однострої та на голові сталеві шоломи. Покищо облич не можна розпізнати.

Ждемо схвильовано їхнього приходу… — у міжчасі прибігає до нашого становища сотенний та наш чотовий.

Ось і наші полонені. Помалу один за одним вскакують до рова. Та що це? Невже правда? Перед нами — жінки. Скинули з голови залізні шоломи і їхнє коротко підстрижене волосся надає їм вигляду молодих хлопчаків.

З коротких зізнань полонених довідуюсь, що це наступали ленінґрадські жіночі батальйони. Після декількох питань, що їх поставив наш сотенний — перекладачем у розмові з ними був я — їх під ескортою відводять до командування відтинка.

Гураґанний вогонь важкої зброї, що вершка йшов був підчас ворожої атаки, тепер звільна почав вщухати. Ще била сальвами важка артилерія. Зрідка десь впала черга з кулемета або окремі постріли з рушниці. З передпілля вітер розвіяв дими; при настаючій тишині почулися голосні стогони та зойки поранених… Хто їм міг допомогти тепер? Час–до–часу можна було побачити, як деякі постаті ворушились — це ранені, що ще в своїх силах повзли дозаду. Часами, може, це були судорожні рухи вмираючої людини.

Якось байдуже дивляться людські очі на ці терпіння. Не

хочеться вірити, що спричинником цих терпінь можу бути й я. Чейже і я стріляв, кидав ґранати та перед хвилиною, готов був руками, зубами — гризти, душити… А тепер? Якось ніяково людина себе почуває після цього напруження нервів та цієї гарячки боротьби.

Аж тепер, коли ми опинились у запасних землянках, «розв'язались язики». Кожний навипередки розповідав про недавній бій та про пережите в ньому. Не обійшлось, як завжди в таких випадках, без хвальб та переборщень. Напевне тому декілька годин кожен «тряс штанами», а тепер «герой». Та що ж, вже така людська вдача. Можливо, що після такого напруження нервів людина шукає нагоди, щоб їх заспокоїти, щоб відпружитись, і тому й починає говорити про речі, про дії, коли насправді її огортав страх, як про щось героїчне, як про щось подиву гідне

За час мого фронтового життя я мав нагоду бачити багато людей, що були справді відважні, та — траплялися хвилини, коли вони ставали останніми боягузами. Бо коли людські нерви не в силі витримати такого перенапруження, тоді людину опановує панічний страх і тоді вона або гине в панічному страсі і стає боягузом або довершує таких вчинків, про які за нормальних обставин і не подумала б, тоді вона стає героєм, відважним.

Мої «філософічні» міркування перервав Руді, що приніс гарячу вечерю.

Я майже другий день не їв уже теплої страви, тому прихапцем їм цей «айнтопф» (популярна німецька страва в роді зупи, в якій — як це казали — «ложка дуба, стоїть»).

Повечерявши, лягаємо, де хто може, і за хвилину по землянці несеться хропіння втомлених людей. Забуто про все та не думано ні про що. Одне бажання — спати і тільки б з цього сну ніхто не збудив.

На цьому становищі проминув тиждень. Наша сотня весь час була тут у резерві. Весь час зійшов нам на впорядкуванні знищених недавнім боєм землянок та становищ і різнородних ровів. Ночами часто виходили ми на передпілля закладувати нові міни та направляти понищені дротяні засіки.

За весь час не було поважних боїв. Якось по останньому «прочуханцеві», що його «Іван» дістав, він не пробував більш наступати. Може, «зализував» рани після останнього бою, а, може, й підготовляв наступний. Одне добре було, що маємо хоч трохи спокою. За весь цей час ми не мали від сотенного обозу жодної пошти.

Теперішні наші становища це була укріплена височина, довжиною в два кілометри, шириною яких п'ятьсот метрів. На ній

були обсерваційні артилерійські пункти. Ті, що ходили на ці обсерваційні пункти, говорили, що крізь стереотрубу можна було бачити місто Невель, віддалене від нас яких 60 кілометрів. Тому й не диво, що «Іван» так завзявся здобути цю висоту. Як пізніш виявилось, через втрату німцями цієї височини лінія фронту пересунулась аж за Невель.

Десь з початком другого тижня нашу сотню змінили, і ми після томливої нічної подорожі опинились над ранком знову на своєму давньому місці постою.

Знову почались «відвошивлювання», чищення зброї та мундиру. Говорено знову про перенесення нашої бриґади в Східню Прусію чи ще далі на довгий відпочинок та поповнення. Остання наша виправа коштувала сотні кільканадцятьох пораненими та трьох убитими. Під час нашого відпочику до нас прибув командир бриґади, який відзначив декількох із сотні за останні заслуги «Залізними хрестами» — першої й другої кляси.

Я також дістав «відзначення»: «за відвагу та холоднокровність у бою» мене звільнено від фронтової карної служби, а з цим і від усіх інших обмежень щодо відпусток, підвищень і відзначень.

Добре і це. Хоч у деякій мірі мене зрівняно із рештою вояцтва. Можливо, що перший дістану фронтову відпустку.

* * *

Минув липень 1943 року. Наприкінці місяця наша бриґада виїжджає в невідомому напрямку. Ходять чутки, що справді йдемо на довший відпочинок в глибоке запілля.

Сотня завантажується на поїзд на станції Ісотша. Проїхавши за нецілий день декілька станційних зупинок, затримуємось на цілу ніч на станції Вітебськ. Простоявши ту ніч, досвітком другого дня виїжджаємо далі. Минувши Оршу, Борисів, наш транспорт вивантажується на малій станції — назви не пригадую — між Борисовом та Мєнським. Тут мета нашої подорожі.

В поблизьких селищах розміщується на постій вся наша бриґада.

Проходить декілька днів на впорядковуванні окремих сотень, куренів. Дістаємо нові мундири та бракуючий виряд. Приходить поповнення в людях так, що сотні знову мають повний стан. Сама ж бриґада дістає транспорт нових автомашин.

Після декількох днів постою бриґада переїжджає далі на північ в район Опочки, Ідриці, Ново–Сокольників, де робить сторожеву службу здовж залізничного шляху. В довколишніх лісах повно большевицьких партизан, що ночами нападають на шляхи

німецького постачання.

Зрештою, чи лише на цьому відтинку велась партизанська боротьба? Здовж цілого фронту, в лісах Білорусі, України йшли бої з німцями. На Білорусі та на Україні вели боротьбу національні партизанські відділи, — тут, у корінній Московії боролися большевицькі «отряди». Половина 1943 року позначилась збільшеною активністю цих партизанських армій. Горіли села, рвались залізничні рейки, вилітали в повітря транспорти амуніції, зброї, пального, одягу, харчів. Часто й транспорти з людьми, себто з німецьким військом.

Німецька воєнна машина почала псуватись. Програна під Сталінградом битва та втрата цілої німецької 6–ої армії далася добре відчути на цілому східньому фронті. Скорочувано, звужувано східній фронт, що й так уже відступав. «Латано» діри в ньому різними «добровольчими» відділами. Творено нові із народів, окупованих в 1941 р. німцями. Уже з давнішого на північному відтинку фронту під Ленінградом та над річкою Лугою бились з'єднання естонських та лотишських бриґад. Стягано німецькі з'єднання з інших фронтів, з Франції, з Юґославії, а на їх місце висилано інші «добровольчі» загони, складені переважно з воєннополонених червоноармійців. Кинуто новий клич «боротьба за нову Европу!», в який ледве чи хто–небудь із народів, поневолених попередньо большевиками, а тепер німцями, міг повірити. Мене часто вражали слова хвальби та мрій на майбутнє в декого із т. зв. «бачка–дойче», що сподівались після переможного закінчення цієї війни, ніби їх поселять на багатому українському чорноземі. Можливо, що декотрий з них мріяв стати в нас колись «ляндратом» чи ще якимсь посіпакою.

І мимоволі мене тішили програші та невдачі німців в Африці та в Італії. Там також не йшло німцям «по пляну».

Невдача та провал фронту «африканського корпусу» маршала Роммеля в Африці, перехід італійських з'єднань під проводом Бадолія на сторону альянтів та врешті десант англійських і американських частин в Італії, — все те тривожило німців, а в нас зате збуджувало надію на краще завтра, надію на цей слушний — «відповідний» момент.

Часто ми говорили на ту тему із Сваричевським та Шагутою. Вони оба сподівались незадовго виїхати на відпустку, тому в розмові вони згадували, що вже не повернуться до своїх частин, підуть «в ліс». Зрештою вони не мали чого втрачати. З останніх листів Шагута довідався, що всю його рідню в Грубешівщині вимордувала польська банда. На відпустку їде до свого брата в друге село. Знову Сваричевський брав відпустку до своєї дівчини — десь біля Скалату, бо його рідню ще в 1940 р. вивезли

большевики.

Справді, десь в половині серпня вони оба виїхали на відпустку, щоб уже більш не повернутись до бриґади.

Якось прикро я почувався після їхнього від'їзду. Тепер у сотні я лишився одинокий українець, бо Загурський, поранений в недавньому бою, від'їхав до «гаймат–лазарету». В тривозі та в якійсь непевності ждав я недалеких четвертих роковин цієї світової різні.

Дістаю декілька листів здому і з них довідуюся не дуже то відрадних вісток: терор польських боївок та нові переслідування, арешти, розстріли німцями невинного населення. Після довгої перерви дістаю несподівано листа від Гелі, що тепер служить при «люфтваффе» (летунських частинах) в однім із міст східньої Німеччини.

Дні за днями проходили тепер якось мляво на одноманітній вартовій та стежній службі при залізничному шляху. Тепер, як ніколи передше, шукав я товариства в розмовах із Рудієм та Мазуром. Перший, як і завжди, своїми веселими дотепами вмів розвіяти всяку журбу та внести хоч дещо радости в наше будь–що–будь злиденне животіння. Другий натомість більше сам шукав розваги в розмовах з кимсь ближчим, бо дістав вістку про смерть своїх двох братів. Старший згинув десь під Сталінградом, а про молодшого недавно також дістав вістку, що впав «фюр фюрер унд фатерлянд» (за вождя й батьківщину) десь на полях Греції. Остався він сам один і його дома ще ждали стурбовані батьки. З якимсь песимізмом він ставився до цих усіх подій та військового життя. Ні в якому разі не висловлював своїх поглядів на майбутнє. Усе йому було байдуже, усе бачив у чорних барвах. Можливо, що й прочував свою недалеку смерть. Тому то часто запивався до безтями, що зрештою робило тоді багато з–поміж нас. Цієї отрути таки справді не жаліли. Майже кожного дня ми одержували по пляшці якогось алькогольного напитку. Можливо, що в хвилинах такого пригнобленого настрою це й помагає. Можливо.

Із танковою частиною відбивати Харків

Раннім ранком 1–го січня 1943 р. я зсів на головній станції у Бресляві. Довідавшись у військовій команді станції адресу Запасного коша, я після короткої їзди трамваєм опинився перед входом казарми. Це було свято, тому після зголошення на варті я був приділений на кімнату новоприбулих. Знову зголошення в старшого по кімнаті щоб дістати денний приділ харчів та ліжко. Якось на сьогодні маю спокій; що буде завтра, побачимо. Сотня, куди я прибув, це була сотня виздоровців. Тут були люди, що вийшли з лазаретів та ждали відпустки, або ті, що з відпустки поприїздили. Мішанина національностей та частин. Здебільша «бачкадойче», або «банатдойче», фляманці та ще різні менші групи.

Принагідно зустрічаю одного буковинця. Він говорить добре по–українськи; хоча зазначує, що він «молдаванин». Від нього довідуюся, що на днях від'їжджає доволі великий транспорт на східній фронт із Запасного коша, тому він побоюється, щоб цим транспортом не забрали всіх тих, що приїхали з відпусток. Тепер на сході криза: німецький фронт тріщить.

— Сталінград впав. «Іван» пре цілою парою на захід, тому то з запілля витягають свіжі частини.

— Якось то воно буде, нічого журитись. Чейже я вояк, а тепер війна й мушу бути кожної хвилини приготований на те, що вишлють в бойову лінію. Покищо маю вільний день, тому треба його використати.

Після обіду беру пропуск на місто та, поблукавши по ньому з дві години, йду до кіна. Пізно ввечорі я прийшов з міста і, повечерявши, ліг спати.

Другого дня при ранішній збірці «шпіс» (бунчужний) вичитує моє прізвище між тими, що мають ставати до звіту в командира сотні. Маю якесь прочуття, але буду вдавати, що не розумію нічого.

Вичистивши пояса, чоботи та позичивши в сусіда шолома, ставлюсь перед кімнатою сотенного до звіту. Маю трему, як артист перед своїм першим виступом в театрі: якось то воно буде, — думаю собі.

Врешті чую своє прізвище. Входжу та за всіми правилами доброго військовика зголошуюся. Ще я не докінчив початого слова, як уже посипались «громи» на мою голову. Я — слухаю та мовчу. Часами коли питають, відповідаю: «Яволь!» (Так є) або «Іх

ферштеє ніхт» (не розумію).

«Згепавши» мене згори донизу, сотенний призначує мене до ешелону, що в найближчих днях виїжджає на східній фронт.

Коротке «Яволь!» і я, засалютувавши, виходжу на коридор, дякуючи Богу, що так лише на цьому скінчилось.

Після цього рапорту для мене почалася біганина по різних одягових, збройових і тому подібних складах. Спершу в одяговому складі дістаю новий військовий виряд із новим додатком — зимовим одягом. Потім у збройовому складі одержую рушницю, баґнет, протиґаз та піхотинську лопатку. З усім цим барахлом мандрую до першої сотні Запасного куреня, чи як його тоді звали І–го «ерзац–марш–батальйону».

Склад цілого куреня це — переважно новобранці. Одна лише перша сотня складалася в більшості зі «старої войни», себто виздоровців, до яких належав і я. В сотні заряджено маршове поготівля, бо кожної хвилини може надійти наказ до вимаршу на вантажну станцію, де наш транспорт мав завантажитись до поїзду. Два дні ждали ми від'їзду, майже не роздягаючись. Вже надокучили ці нічні та денні «маршові алярми», що ними мучив нас наш курінний. Тому ми з полегшею відітхнули, коли врешті після одного такого алярму сотні за сотнями вийшли на вулицю та помаршували в напрямі станції.

Десь під вечір 6–го січня 1943 р. наш транспорт вирушив в дорогу. Їдемо знайомою для мене трасою: Бресляв — Краків — Перемишль — Львів аж до — Житомира, де стоять кошем запасні фронтові частини пробойових відділів німецької армії.

У вагоні горить залізна пічка, тому доволі гаряче. Зрештою я був такий окутаний цим зимовим одностроєм, що справді годі було в ньому змерзнути. Це вже не та зима з 1941–42 р., коли більша частина німецької армії на східньому фронті була поморожена за браком відповідного одягу. Кожен з нас мав на собі, крім звичайного мундиру, ще зимові ватовані штани, повстяні чоботи як теж додаткові хутряні рукавиці, светер та вовняні скарпетки.

Вмощуюсь вигідно на землі. Місця доволі, бо вагон великий, а нас всього тринадцять. Наш транспорт уже в повному русі. Надворі показалися перші зорі, і, побачивши крізь напіввідкриті двері вагону зірки, мені аж тепер пригадалося, що для мене цей вечір — святковий. Чейже сьогодні Святвечір! Святково накритий стіл. В куті дідух, яркими вогнями горить ялинка. Ніздрі любуються запахом святкових страв. Кожен з нас якийсь урочистий. Нетерпеливо ждемо, аж мати засвітить дві свічі на столі. Врешті ярким полум'ям запалахкотіли свічки на столі… Спільна молитва і кожен з нас без гамору займає своє місце. Лиш

одне місце остається порожнє: це батькове, його немає, помер. З очами повних сліз ділиться із нами наша мати просфорою. А потім десь згубився цей, поважний настрій: почались коляди та забави на «дідуху»… Це було колись! А тепер? А сьогодні?

Сьогодні при святвечірньому столі напевно вже не одне місце порожнє, їх є більше. Батько, брат і я, це ми відсутні на тім великім святі. Вже цей поважний настрій не зміниться на веселий, він триватиме вже цілий вечір, а то й цілі Різдвяні свята. Не час тепер на радість, навіть у такий великий вечір. Та, Боже милий, чи я один? Чи лише моя рідня в цей вечір проллє гіркі сльози за близькими? Трудно, «кріпіться та ждіть…»

Краще не згадувати про те, що для мене болюче, треба вже врешті стати нечутливим на всі такі болючі спомини. Бо до чого воно мене доведе? Треба просто «погрубошкіріти».

Ще довго в ніч я передумував свою «постанову», аж врешті знеможений сном заснув.

Вранці, коли я пробудився, ми стояли на вузловій станції Журавиця біля Перемишля. Наш транспорт тут довго не стояв і ми рушили далі на схід. Надворі був легкий мороз, тому двері вагону були відкриті. Я заздалегідь сів у дверях вагону щоб не проґавити хвилини, коли переїжджатимемо через Львів. Поснідавши маршовим харчем, що його кожний з нас дістав перед від'їздом, сідаю на зарезервоване місце. Чейже цей краєвид такий рідний для мене, це ж моя батьківщина.

Десь біля полудня переїжджаємо через Львів. З тугою в очах дивлюся на знайомі мури будівель міста. Ще так недавно я проходив біля них… Всього шість день тому… Як хотілося б зіскочити та побігти знайомими вулицями до своїх рідних та сказати: «Я з вами сьогодні в це велике свято!..» Поїзд скоро проїхав через головну станцію Клепарів — Підзамче та покотився на схід. — Очі мимоволі давлять контури рідного міста, що зникають в далині. Чи колись знову залопотить синьо–жовтий прапор на львівському ратуші, як це було 1941 р., та чи доживу до цієї хвилини?..

Вірю, що так, вірю свято.

Я ще раз глянув на Захід, де в далі маячів Святий Юр та із сумом в душі перейшов углиб вагону.

Під вечір минаємо «збручанський кордон», щоб на ніч затриматись в Волочиських. Вранці ми вирушили далі через Проскурів, Шепетівку, до Бердичева, де поїзд затримався на ніч знову.

Через ніч ми стояли на станції, а вранці вирушили в напрямі Житомира, куди прибули досить скоро. Тут ми вивантажились із вагонів та, склавши свій баґаж на вантажні машини, що вже

ожидали нас, вирушили пішки до постою коша. Кіш приміщувався в військових казармах при шосі Житомир — Бердичів у т. зв. «Бердичевських казармах».

Таки добре потомлені дорогою ми десь біля полудня вже на місці. Із автомашин відбираємо свій баґаж та вже чотами занімаємо призначені кімнати. Наша перша сотня приміщується в одному з двоповерхових будинків, яких тут декілька. Залі просторі, в одній міститься дві повні чоти. Ліжка двоповерхові. В кімнаті довгі столи та лавки.

До самого вечора порядкуємо кімнати та застелюємо ліжка, чистимо зброю. Обід, як на перший день, був «можливий», як теж і приділ щоденних харчів більший, ніж у «гайматі».

Проминув уже тиждень, як я тут у Житомирі. Наша сотня повнить вартову службу, тому ми звільнені від вправ. Інші сотні день–у–день вправляють у терені або на площі вправ. Дістаю пошту: листи від брата, від друзів, ну, і від Гельмі. Відписую коротко, бо нічого цікавого в цих сірих буднях казармного життя не знайдеш. У вільних хвилинах читаю часописи.

Якось не ведеться німцям на сході. Ціла шоста німецька армія пропала під Сталінградом. Можна почути нарікання на італійців та мадярів, що тримали фронт на південь від Вороніжа. Це на їхньому відтинку прорвались большевицькі війська та замкнули німців у цей сталінградський «котел», до того за такий короткий час большевики зуміли не те що замкнути сам котел, але й просунутись сотні кілометрів на захід і тепер уже загрожують Харкову. Десь з кінцем січня та з початком лютого до нашого коша в Житомирі прибув транспорт опанцирених стрілецьких возів як теж кільканадцять легких повзів «M IV». По сотні розійшлася чутка, що готовлять бойову групу, яка в найближчих днях відійде на фронт як окрема пробойова частина.

І справді: за декілька днів від приходу цього транспорту заряджено в нашій сотні маршове поготівля. Ранком при збірці вичитано прізвища, серед яких було й моє. Вибрано майже тільки тих, що вже деякий час були у фронтовій лінії. Це переведено в цілому запасному коші.

Таким чином постала Бойова група «E» (кампфґрупе «E») в силі чотирьох повних сотень, куди були включені й легкі повзи з обслугою. Кожна сотня дістала окреслене число опанцирених стрілецьких возів як теж декілька легких зенітних та протитанкових гармат. Мене приділено до другої сотні в піонірську групу. Наш ройовий — це десятник Шварц, старий вояк та один з–поміж тих щасливців, що їм вдалося вирватись з–під Сталінграду на відпустку. Уже не було часу вертатись, бо його частина була розбита, рештки ж попали в полон. Його

заступником старший вістун Ціммерман, старий піонір. Мене приділено до цієї групи як кулеметника. На наш рій складаються: один підстаршина та десятьох стрільців, шофер та його помічник. Дістаємо один опанцирений стрілецький віз: це відкритий віз, по бокам опанцирений, при чому опанцирена й шоферська кабіна. Передні колеса ґумові, задні подвійні на гусеницях. Кожен з нас має вбратися в чисту білизну та зимовий одяг. Із собою можна взяти лише необхідні речі, себто: одну пару білизни та прибори до миття й голення. Все інше здаємо до маґазину. Із зброївні дістаємо зброю й амуніцію. Заряджено гостре маршове поготівля. День проходить на приготуванні до вимаршу.

Пізно ввечорі на наказ із штабу наша бойова група виїжджає. Довгий ряд опанцирених возів розтягнувся по шосі що йде в напрямі станції в Житомирі, де маємо вантажитись на поїзди. Ніч морозна, місячна. На білому тлі піль виразно видніють чорні пункти возів, що серед грюкоту гусениць проїжджають по замерзлій дорозі на Житомир. По короткій їзді зупиняємось на вантажній станції. Тут ждемо доволі довго, бо ешелони для нас ще не наспіли. Десь аж над ранком наша сотня завантажується. Люди та автомашини, все те, на відкритих вагонах. Завантаживши авта та важку зброю, ждемо на другі сотні. Ціла бойова група — три транспорти — має їхати разом. На нашому вагоні стоять два авта; між ними будуємо примітивне шатро, частина людей буде приміщуватися в автах, частина ж тут у цьому шатрі.

На станції повно військових транспортів, що відходять на Схід. На Захід котяться валки лазаретних поїздів та поїздів, навантажених добром з України. Збіжжя — це багатство нашого чорнозему. Тепер німці, дібравшись до цього «шпихліру Европи», тисячами тонн вивозять наше «золото» до зголоднілого «гаймату».

Десь біля полудня наші транспорти вирушають в дорогу: через Бердичів — Козятин — Хвастів прямуємо до столиці України — Києва. На мій превеликий жаль, я не міг бачити цього такого дорогого для кожного українця міста, бо ми проїжджали вночі. Через міст на Дніпрі переїхали ми на Лівобережжя.

Увесь час подорожі я не спав, бо хотілося бачити свою батьківщину. Для мене це було цікаве, бо скільки ж я разів натрапляв на згадки про ці міста й місцевості України, читаючи спомини чи повісті з часів наших Визвольних змагань 1918–1920 років! Хвастів, Київ, Дарниця, Гребінка (ми тут зупинялися вранці) це міста, де брали участь в боях відділи української армії, Січові Стрільці. Яка іронія долі… Чогось власне тоді, коли проїздив через ці місцевості, мимоволі пригадав собі прочитані спогади учасників цих відділів. Їх популярно звали «ес–есами» а на вилогах вони носили трикутник з двома літерами «СС». Та…

вони були воїни за Українську Державу. Вони боролись і гинули, знаючи за що. А за що боровся я тепер? За що ношу цей осоружний однострій?.. І жаль та сором огорнув мене, що я посмів порівнювати себе до них. Вони герої, лицарі, а я? Нікчемний наймит у чужій ворожій армії. Десь там на дні душі тліла іскорка надії, що, може, якраз прийде ця велика хвилина і я зможу змити цю ганьбу своєю кров'ю. Покищо я мусів «кріпитись та ждати»; одиноким оправданням у цій хвилині для мене було те, що я б'ю нашого відвічного ворога. Так я бодай пробував себе оправдувати перед собою.

Довший постій ми мали на станції Гребінка, звідкіля вирушили аж на наступний день в напрямі Полтави. Тут ми вивантажуємось і вже на автомашинах їдемо в північно–східньому напрямку.

В одному селі, назви не пригадую собі, простояли ми більш ніж два тижні. Минув уже місяць лютий та настав березень. Надворі то тепло то снігові завії. Квартируємо по хатах. В селі нема нікого з цивільного населення. Все евакуйоване. Із часописів та з розмов довідуюсь, що Харків упав ще 1–го лютого та що незабаром німці готують протинаступ. Вдень і вночі чути було в східньому напрямі гарматній гул. Значить, ми вже близько фронту. Наша бойова група це резерва однієї з пробоєвих дивізій. Їх є тут три: «Ляйбштандарте Адольф Гітлєр», «Тотенкопф» та «Вікінґ». Це вони творять гро наступу.

Часто наш постій навідують большевицькі штурмові літаки типу «Яковлєв 2», що обстрілявши село із бортової зброї, вертаються назад. Наші зенітні гармати за час нашого постою зістрілили аж два таких «чорних круків», як їх німці звали.

10–го березня в нас заряджене маршове поготівля, що й скінчилось раптовим вимаршем. Їдемо дорогами, повними болота та снігу, що розтає. Видніють чорні, глибокі ями від розривів бомб.

Під'їжджаємо до села, що подекуди ще горить: це вже «робота» наших передніх панцирних стеж. В селі недавно ще був «Іван». Видно декілька чорних плям на покритому снігом полі обабіч дороги. Це трупи большевиків, що панічно втікали з цього села.

Наша бойова група затримується тут на короткий відпочинок та для наладнання зв'язків із частинами, що від нас ліворуч і праворуч. Нашій сотні припадає завдання обезпечувати село від сходу. Від'їжджаємо на скрай села, де чоти нашої сотні занімають бойові становища. Наш піонірський рій дістає завдання замінувати міст, що знаходиться приблизно один кілометр впереді від наших становищ.

В рою стрільці беруть по дві «Т» — міни («телерміни»), а я — кулемет та запасну скриньку амуніції. Пройшовши пару сот метрів, натрапляємо на дерев'яний, досить сильно збудований міст. Попід мостом пливе потічок. Ліворуч від дороги висока горбовина, що її узбіччя стрімко спадають до дороги. Цю горбовину перетинає потік. Дорога від моста проходить ще яких сто–двісті метрів просто і раптово скручує ліворуч. По правому боці дороги рівнина, вкрита снігом.

Прибувши на місце, ройовий видає відповідні накази. Я та ще один німець дістаємо наказ із кулеметом зайняти бойове становище на склоні горба, що ліворуч від дороги. Двох стрільців іде на заставу праворуч від дороги. Решта рою разом із ройовим береться до заміновування моста, серед них і «старий» піонір, старший вістун Ціммерманн. Я й мій «стрілець число 2» вилазимо на гору та на її склоні лягаємо просто на землю, спрямувавши кулемета на дорогу.

Пливуть хвилини в очікуванні повороту з цієї, будь–щобудь, небезпечної виправи. Чейже не відомо, як далеко звідси «Іван»..? Та воно мені байдуже, людина, здається, стала бездумним автоматом, що порушується тільки на наказ.

Зрештою в голову лізло стільки противорічних думок, що годі було їх усіх передумати. Зайнятий своїми думками я й не помітив, як десь близько почувся брязкіт сталевих гусениць повза. Я на це не звертав уваги, бо ж село близько, а по нас мала приїхати наша «кароца», та раптом гострий шепіт мого німця: «Шав, Іван комт» (Дивись, «Іван» надходить) збудив мене з моїх думок. Одна мить і я, судорожно стиснувши рукоятку кулемета, з пальцем на спусковому язичку, лежу готовий кожної хвилини «ригнути» сталлю по залізній потворі, що виїхала з–поза закрута. Тепер жду лише відповідного моменту. Віддаль навпростець всього двісті метрів. Будовою він подібний на танк типу «Т–34».

Мої очі нервозно шукають тих, що працювали на мості. Їх нема, вони всі вже в рові біля моста. Також цих двох на правому крилі зробили «фолледекунґ» («крийся!») Ровом по правій стороні дороги помалу підкрадається до «потвори» старший вістун Ціммерманн. В його руці «гафтгольлядурґ», себто ґраната із трьома маґнетами, що її чіпляють до сталі танка, а яка після зірвання безпечника вибухає по сімох з половиною секундах. Уся моя увага зосереджена тепер на ворожому танкові та на старшому вістунові Ціммерманнові. Коли йому вдасться непомітно підлізти до непомітно підлізти до повза, ми врятовані… Якось раптово відкривається люка в танку і в ній показується голова ворожого танкіста. Не було ні секунди до надуми. Вказівний палець правої руки тисне аж до болю спусковий язичок кулемета, що плює

смертоносним дощем сталі по ворожому танку. Люка в танку раптово замикається… це використовує ст. вістун Ціммерманн та підбігає до потвори: секунди довжаться в безконечність. Вежа потвори помалу повертається в мою сторону. Помітили мене, — мигнуло мені в голові. Що сталося із старшим вістуном Ціммерманном? Чого немає вибуху? А дуло потвори щораз виразніше заточує круг щоб врешті стати просто моїх віч… Тепер — нема ради. Цілим тілом прилягаю до сирої землі, думка за думкою блискавкою пролітає в голові… Боже, невже кінець?.. Розступися, земле свята, прийми мене у свої надра… А ти? Чого ще ждеш, чому не стріляєш? Уста гаряче шепчуть одне слово «Боже! Боже! Боже!»

Та враз повітрям стрясає вибух, що так дивно дзвенить мені в вухах. Голова мимоволі підноситься, а з грудей видобувається протяжне: «А–а–а–а–х!» Перед моїми очима горить повз, біля якого вже метушаться стрільці з ройовим. Повертаю голову в сторону мого «камрата», що обличчям, блідим, як стіна, теж дивиться на цю картину. Відчувши мій погляд на собі, повертає голову до мене із словами «Ґот зай данк!» (Богу дякувати!). Здається, що я тоді теж не виглядав інакше і так, як і він, в думках дякував Богу.

За хвилину чую оклик ройового, що кличе нас. Збігаємо в долину, забравши з собою кулемета та амуніцію. Добігши до містка, зустрічаємо трьох стрільців, що несуть раненого ст. вістуна Ціммерманна, його права рука звисає безвладно, ціла в крові. Ройовий та решта стрільців ведуть попід руку раненого ворожого танкіста.

Ройовий висилає п'ятьох стрільців із раненим Ціммерманном, а з полоненим до сотні, а ми на швидку руку докінчуємо працю.

Був уже близько вечір, як ми потомлені поверталися до села. Тут строге поготівля. Із слів полоненого танкіста виходило, що ворог не дуже то далеко. Надходить ніч, повна напруження нервів. Наш рій, виконавши завдання, має «відпочинок», себто не виконує стійкової служби, лише остається при штабі сотні як резерва. Про спання немає мови. Куняємо, присівши, де хто міг, у якоїсь шопи. Добре, що не в полі на снігу, або в болоті.

Вранці ми знову вирушаємо на вчорашнє місце нашої «праці» — тепер розмінувати міст, бо наші частини просуваються вперед. По якійсь годині ми подали умовлений знак ракетою і перші частини розвідувального дивізіону нашої бойової групи стали переїздити через міст. Над'їхала і наша сотня і ми, сівши на свою автомашину, вирушили за ними.

Голова сонно клониться на груди й людина під грюкіт гусениць попадає в дрімоту. Біля полудня наша колона виїжджає

на шосу, що йде в напрямі на Харків. Тут рух: колони автомашин женуться сюди й туди. По обох боках шоси густо стирчать поперевертані вантажні автомашини, танки, гармати та вози. Часто посеред того всього лежать трупи поляглих большевицьких вояків: це шлях відступу Червоної армії. В повітрі над нами кружляють німецькі літаки. Часто пролітають ключі штурмовиків, що, скинувши свій вантаж бомб далеко впереді, вертаються низько на свої бази. На овиді мріють контури палаючого міста, сповитого клубами чорного диму. Там іде бій: грюкіт, клекіт від розірваних стрілен та бомб сповняє все. Що ближче, то виразніше видно висліди нищівної роботи літаків та гармат. Далі годі їхати, тому ми, діставши обід та харчі, просуваємося вперед вже пішо сотнями. Ми покищо резерва частин, що ведуть вуличний бій у місті.

Що ближче до міста, то частіше можна бачити становища польових гармат та важких ґранатометів. Де–не–де стоять батерії моторизованих гармат на самоходних ляфетах або штурмових гармат. Часто розриваються ворожі стрільна, тому збільшено відступи поміж роями, чотами та сотнями. Підійшовши до перших звалищ домів передмістя, наша сотня розсипується в розстрільну, перешукуючи руїни домів. Те саме роблять дві інші сотні, а четверта як резерва залягає на скраю міста. Крок за кроком з готовою до стрілу зброєю в руках просуваємось по руїнах. Доми поруйновані вибухами бомб та гарматними стрільнами. Де–не–де догоряють пожарища. Повітря сповнене запаху спаленини та розгнилих людських тіл, що їх часто зустрічаємо під звалищами домів. Тудою вже пройшли лави наступальних німецьких з'єднань; за ними й лишились оці ворожі трупи. Де–не–де відкривають сховища, де натрапляємо на перестрашених ворожих вояків. Це переважно ранені. Їх відправляють до збірного пункту полонених. Наша сотня розстрільною перешукує доволі великий квартал міста і врешті зупиняється на звалищах якоїсь фабрики. Тут перебуваємо неповних три дні. Вдень та вночі стійки і вуличні стежі. Рідко коли за весь час зустрічаємо цивільних мешканців. Переважно це старі люди, що перебули це страхіття вуличних боїв у підвалах домів. Все те голодне та виснажене пережиттями останніх днів.

Місто Харків знову в німецьких руках. Це сталося 12–го березня 1943 р. Приблизно 20–го березня наша бойова група дістає наказ повертатися до запасного коша.

У групі радість, бо для нас «на часок» війна закінчується і ми повертаємось до нормальнішого життя. І так за цих неповних два місяці цієї виправи без часу на докладніше миття та без роздягання у наших мундирах показалися вояцькі «приятелі» —

воші. Чоловік непідголений тижнями, немитий, в занечищеному однострої виглядав, як яке страховище.

На поїзди завантажуємось на станції Мерефа і звідти після тижневої подорожі ми знову в знайомих казармах запасного коша.

Тут навіть не було часу розглянутись, бо після декількох днів побуту в казармах прийшов наказ, що всі колишні вояки «Першої піхотної бриґади» мають виїхати назад до своєї частини.

Десять днів під Єльнею

Літо помалу минало. Серпень уже кінчився. Поля вкриті стернями; по них вітер ніс «бабине літо». Ранки та вечори ставали холодніші. Наставала сумна осінь; вона ще більшим смутком огортала душу.

Десь 28–го чи 29–го серпня вранці в нашій сотні алярм. Прискореними темпами приготовляють автомашини в далеку дорогу. Виїздить ціла бриґада. Напрям — фронт.

Я тепер і далі в другій чоті як кулеметник другого роя.

Ройовим надалі десятник Кляйн, його заступник — ст. вістун Мазур. Руді надалі залишився в почоті чотового.

Наш рій в повній бойовій готовості сідає на свою автомашину, т. зв. «маншафтсваґен», у ньому — дев'ять стрільців, підстаршина та шофер.

Машини за машинами виїжджають польовою доріжкою на шосу і нею їдемо в сторону Невеля. Спершу цікаво було розглядати околицю, та потім ця приємність відпала, коли дорога довжилась у безконечне.

Декілька разів ми зупинялись по дорозі на малі постої та на отримування теплої їжі.

Проїхавши через Невель, Городок, вже вночі ми прибули до Вітебська. Тут довший постій.

Ще досвіта 30–го серпня вирушаємо в дорогу далі. Непроспана ніч та томляча їзда з попереднього дня роблять своє: я засипляю на машині сидячи. Та й не тільки мене огортає ця сонність: майже всі на машині, похиливши голови, сплять.

Проснувся аж тоді, коли машини набрали повного розгону, виїхавши на автостраду Мєнськ — Смоленськ — Москва Як лиш оком засягнути, автострадою мчать одна за одною машини нашої бриґади. В протилежну сторону йдуть машини, навантажені різним військовим майном. Це евакуюються північний та передущий відтинки східнього фронту.

Від машини до машини відповідна відстань. Це на випадок летунських атак.

Десь біля полудня влітаємо в Смоленськ. Машини зменшують швидкість і ми помалу просуваємось по переповнених вулицях Смоленська. Всюди пожвавлений рух. Повно машин евакуйованих установ та різних тилових напіввійськових організацій. Ще сунули валки різних добровольчих частин: козаків, грузинів, татар та, Бог один знає, ще яких народів. Все це тривожно оглядалося на схід, звідки доходив далекий гул гарматних вибухів та бою.

Помалу проїздимо це напівзруйноване місто та зупиняємося в лісі на південно–східніх окраїнах міста.

Тут ми простояли до вечора наступного дня. Під вечір прийшов наказ приготовитись до т. зв. «інфантері–айнзацу», себто — йдемо в першу лінію.

Сонце сідало за обрієм, коли ми сідали на свої автомашини. Заходило червоно–криваво, значить, завтрішній день заповідався погідний… Що він буде кривавий, то про це ніхто не думав; і так знаємо, що багато з–поміж нас не доживе завтрішнього заходу сонця… Без жартів, без веселого настрою сідали ми на машини. Кожен був зайнятий своїми думками. Не одному з нас біля серця млоїло якесь дивне прочуття невідомого. А, може, не один з нас читав розкинуті сьогодні в день большевиками з літака летючки німецького комітету «Фраєс Дойчлянд» за підписом фельдмаршала фон Павлюса, в яких запитували німецьких вояків, «навіщо це пролиття крови». Та це було звернення до німецьких солдатів. Це було звернення тих німців, що попали під Сталінградом в полон і їх московський хижак уже зумів переробити «на своє копито» і тепер йому ввижалась легка перемога, а з цим і «міровая революція».

Але що ж я, — я, українець мав думати тепер? За віщо це страждання, що їх переносить мій нарід? За віщо ці розстріли та шибениці, що ними новий окупант годує мій нарід? І чи не злочин, що я йому служу? Чи не став я мимоволі зрадником свого народу?

Це все п'ялить і так уже наболілу душу, що мені годі прийти до спокійнішої думки… Хочеться на цілий голос крикнути «Ні, не зрадник, я такий самий українець, як сотні тисячі, мільйони інших!» Крикнути, щоб почули ті, що сумніваються, що з погордою дивляться на мене, на нас, як на вислужників. Чейже я хотів, як хотіли й інші тисячі подібних мені, своєю кров'ю послужити знедоленій батьківщині. Чейже не моя, — я ж така манісенька одиниця цього великого народу, — вина в цьому, що опинився мимоволі в цих ворожих лавах. Я бажав стати вояком, я бажав прислужитися своїй батьківщині кров'ю. В думках я леліяв ще з ранньої молодости уявлення про героїчний бій крутянців і не бажав, щоб знову мій нарід зустріла трагедія Крут. Не бажав я гинути, не знаючи, як обходитися з рушницею, у цей недалекий день нашого зриву, як це колись гинули ті юні вояки під Крутами чи ті під Севлюшем у пам'ятні дні березня 1939 р. на Закарпатській Україні. Я бажав стати справжнім досвідченим вояком, щоб у цей вирішний слушний час могти своїм досвідом та знанням прислужитися своїй батьківщині.

З такими думками йду знову в бойову лінію. Може, там

знайду те, що давно за мною ходить, як марево… Може, це вже моя остання подорож і ніхто не буде знати, де моя могила? Лише десь за кілька днів рідня дістане з пошти страшну вістку.

Помалу просуваємось по вщерть переповненій дорозі. Повз нас проходять у відвороті валки військових частин та евакуйованого цивільного населення.

Надворі стемніло. Десь далеко попереді, в південно–східньому напрямі гуркотить–блискає. Ідемо під Єльню, кудою має пробігати лінія відступаючого фронту. Від Мазура довідуюсь, що важкі бої, які проходили біля Волхова–Орла, закінчились невдачею німців і що німці зараз у повному відступі на нову лінію Брянськ — Єльня — Ярцево — Духовщіна.

Вже був цього вечора на відправі підстаршин у сотенного й довідався про це.

Що далі йдемо, то ближче чути вистріли з гармат та довгі черги з кулеметів. Довкруги палають села. Вгору б'є світляними кулями т. зв. «фірлінґс–фляк» — чвірнячок (двосантиметровим калібром, чотирицівкова зенітна гарматка).

Повітря сповнене жахом демонічної ночі. Проїхавши ще кільканадцять кілометрів, стаємо на короткий відпочинок у якомусь лісі. Тут ще раз кожний з нас провірює свою зброю. Я закладаю до кулемета т. зв. «троммель» (барабан із п'ятьдесятьма набоями) та опоясуюсь навхрест двома кулеметними лентами.

Наш, здавалося б, короткий відпочинок продовжується до наказу з полкового штабу.

Після якої години знову завантажуєось та їдемо далі.

Сон гнобить мене і я починаю сидячи дрімати. Не знаю, куди ділась ця гарячковість перед моїми першими боями. Тепер якось з байдужністю чоловік все те сприймає, можливо, що воно так має бути. Збуджують мене із півдрімоти голосні та скорі слова команди.

Зіскакуємо з машин, забравши те, що було на нас і що кожен з нас мав приготоване.

Машини швидко від'їжджають назад. Ми на якійсь польовій дорозі. Довкруги густа ранішня мряка. Вже сіріє надворі. Дивлюсь на годинник: пів п'ятої. Падає команда:

— Стрілецьким гусаком, відступ — п'ять кроків, руш!

Сходимо з дороги направо та підходимо під гору по якомусь загоні картоплі. Високе бадилля ще не викопаної картоплі перешкоджує в марші нам, обвантаженим зброєю.

Кожен сонний та продроглий від ранішнього холоду клене як швець.

Мряка така густа, що не видко свого попередника. Йду зараз за ройовим. Попереду нас іде стежа з двох стрільців нашого роя.

Та що вище підходимо, то мряка рідшає і ми за хвилину виходимо на дещо чистіше поле. Впереді бовваніють обриси якихсь забудовань, за нами залишилось біле море мряки.

Десь в долині праворуч від забудовань чути якісь голос й гуркіт підвод.

Пройшли ми ще кілька кроків цим картоплинням і враз дістаємо кулеметний вогонь з–поза хат. Від перших пострілів з нашого роя падають убиті два стрільці, що йшли як стежа. Ранений в руку наш ройовий десятник Кляйн.

При перших пострілах падаю на землю та відкриваю вогонь по хатах, з–поза яких висуваються постаті, що біжать в нашу сторону з криком «За родіну! За Сталіна! Гур–ра!»

Стріляю короткими чергами, не запримітивши навіть, що коло мене вже нема нікого.

Якийсь рябий москаль біжить просто на мене з криком «Здавайсь, ґерманская сволоч!»

Судорожно натискую на опусковий язичок і решту куль мого патронного барабана випускаю в сторону «ваньки».

Підноситься ранений десятник Кляйн і ми оба під градом ворожих куль збігаємо вниз по картоплиську. Щастя, мряка заслонила нас від ворога.

На дорозі, звідки ми були вирушили перед кількома хвилинами, уже ціла сотня.

Ліворуч і праворуч від нас у ранній мряці почулись густі кулеметні й рушничні постріли. Сухо тріскотять серії машинових пістоль. Чотовими видаються накази і сотня знову вирушає вперед. Тепер уже розстрільною. Ціле щастя, що мряка дедалі густішає. Закладаю свіжий «тромель» та від амуніційного стрільця беру ще на запас два. Командування нашим роєм перебрав старший вістун Мазур, що йде біля мене.

Підійшовши під гору, де мряка рідшає, ми залягаєм на малу передишку. На голосний крик чотового «Вперед!» підриваємось і з криком «Гур–ра!» біжимо в напрямі забудовань…

Підриваюсь і я. Кулемет готовий кожної хвилини ригнути смертоносним дарунком. Ремінь кулемета перевісив на шию — ліва рука держить кріпко його передні ніжки, права на спусковому язичку. Біжу. Ще кільканадцять кроків і — хати. З–поза рогу хати висовується якийсь большевик. Коротка черга і він падає, як колода дерева. Ще кілька кроків і я опинююсь біля хати. Зі мною мій амуніційний стрілець. Десь падають ґранати, чути голосні вигуки команд та раптові зойки ранених.

Закладаю свіжий «тромель». В тій хвилині пробігає з декількома стрільцями нашого роя ройовий Мазур, що, вгледівши мене, кричить, щоб я втікав, бо ворог нас оточує.

Підриваюсь, забравши з собою кулемета, та біжу в спасенну мряку.

Кулі свистять, як роз'їлі оси.

Знову дорога, де збирається пощерблена сотня. Положення неясне. Наша сотня вже другий раз вирвалася надто далеко вперед. Розсилають вістових налагодити зв'язок із іншими сотнями, що ліворуч і праворуч від нас.

Тимчасом ми маємо передишку. Скидаю з себе плащ та поверх блюзи надягаю «масковку». Мій кулемет щось затявся, тому лишаю його при ранених, а сам беру рушницю з насадженим баґнетом. Опоясуюсь другим поясом із набійницями. Зголошую ройовому, що кулемет зіпсований.

В нашій сотні вже доволі великі втрати. Наш чотовий також ранений. Чоту перебирає десятник Ціпер.

Ждемо тепер лише наказу від курінного, бо маємо наступати на цілому відтинку. До нашої сотні приділено три ґранатомети, що почали обстрілювати наосліп горбок, де був ворог.

Раз–по–раз раннім повітрям стрясають вибухи розриваних стрілен.

Не минуло й пів години, як ми знову пнемось під гору до нової атаки. Тепер уже почулись гарматні вистріли, спершу поодинокі, та з хвилини на хвилину вогонь кріпшає. Раннє сонце прислонив дим від розриваних стрілен. Під звуки цієї все далі сильнішої, страшної мелодії ми підходили під гору. Вся зелень картоплиння столочена, змішана з землею. По ній, наче хижі, дикі звірі, бігли люди. Очі набрякли кров'ю з якимсь дико–божевільним поглядом; кожен з нас біг, падав, вставав і знову біг. Мимоволі насувалася думка:

— Чи це люди?

— Ні! Це хижі, дикі звірі, що, почувши запах крови жертви, бігли, бігли на загладу їм, на загладу собі.

Чи я був тоді інакший? Також ні. Так само, як і другі, як тисячі подібних мені, як мільйони. Сповнював цей обов'язок: вояка на фронті, ще раз не здаю собі справи, що мимоволі стаю убивцем людських істот…

І тут цей інстинкт самозбереження руководив людиною. Кожен видолішок, кожен кущик використовувано на те, щоб зберегти це життя. Бути все першим не залишитися там, де царювала смерть — це одна із «заповідів» фронтовика.

За всіми правилами казармового вишколу падаю на землю. Та враз — якось інстинктовно відчуваю небезпеку: повертаю очі ліворуч і майже в тім самім моменті вдаряю штиком між очі лежачому, пораненому большевикові, що прицілився до мене з «фінки».

Глухий хряскіт ламаної кости та передсмертне харкотіння і — я не в силі цього знести — встаю та біжу далі. Ще декілька кроків і я вже при своїх друзях.

Лягаємо за копицею гною та стріляємо за ворогом, що втікає. На хвилину перестаю стріляти. Важко дихати. Піт заливає обличчя.

Нас тут чотирьох. Це решта з нашого роя, не вчисляючи ройового і ще одного стрільця, що лежить ліворуч від нас під другою копицею.

Наші ґранатомети перенесли вогонь далі вперед. Перед нами горять запалені ґранатами хати. Біля нас пробігає сотенний вістовий, що несе усний наказ сотенного окопуватись.

Окопуємось на скору руку, копаючи т. зв. «шюценпанцер–льохи» (стрілецькі протитанкові ями).

Копаю для себе декілька метрів оподалік від ройового Мазура.

У міжчасі резерва нашої сотні, себто перша чота, приносить нам запасну амуніцію та ручні ґранати. Дістаю знову кулемет та декілька скриньок амуніції.

Приготувавши сяк–так своє становище, з полегшею сідаю на дні своєї ями. Як у могилі. Б–р–р–р! Мороз іде поза шкіру на саму згадку, що ця яма може справді стати для мене могилою.

До мене підповзає ройовий «Стефан» та на мої питання розказує новинки.

Наш сотенний, перед хвилиною ранений, відійшов до перев'язочного пункту. Сотня нараховує близько 28 чоловік убитими та майже стільки пораненими. Найбільше потерпіла наша чота, що тепер начислює не більш, як 17 чоловік. Все те через незнання відтинку та через несподіваний наступ ворога. Чейже ми їхали змінювати частини, що тут десь мали мати свої становища. «Треба уважати, бо це лише початок, а день заповідається доволі гарячий», — кінчить він своє оповідання.

Ще питаюсь, що з Руді, та дістаю відповідь, що він ще при другім наступі був ранений в рам'я та відійшов на тили.

Значить, треба «кріпитись і ждати…» Дістаю від Стефана т. зв. «оранжеравх» — помаранчевий димний ладунок на випадок, якби наше летунство розпочало дію проти наступаючого ворога.

Ще трохи побалакавши, він повзе назад до своєї ями. Щастя, що запалені на передпіллі хати димом заслонюють усі рухи на відтинку нашої чоти. Та все–таки вогонь кріпшає. Б'є артилерія різного калібру, б'ють ґранатомети, відізвались також большевицькі «рач–буми» (протитанкові гарматки).

Це ж сьогодні перше вересня — четверті роковини пам'ятного початку війни. Криваво зійшло сьогодні сонце. Не один з–поміж

тих, що сьогодні впали на полі бою, ще вчора життєрадісно сміявся, розмовляв, жартував, втішався життям. А сьогодні? Десь там на полі лежить труп, пошматований, обкривавлений; байдужий до всього, а його душа перед престолом Всевишнього складає рахунок совісти. Напевно з тугою та з тримтінням за його життя жде десь далеко його рідня, може, дружина й діти.

Не один із них в душі леліяв думки про недалекий кінець цієї жорстокої війни та про щасливий поворот додому. Де б він не був, але напевно кожен хотів жити. Жити, жити і тільки жити — це було бажання кожного фронтовика. Тут, де довкруги царювала смерть, де кожної хвилини треба було бути приготовленим на її прихід, тут людина зуміє зрозуміти ціну життя.

— Іван комт! — несеться голос ройового.

Якстій підношусь та вставляю кулемета до стрілу.

Справді, обабіч нас чути голосні крики ворога, що атакує. Короткі черги кулеметів мішаються з сухим тріскотом рушничних пострілів та з хрипкими вибухами ручних ґранат.

Грімкий вогонь артилерії ще більш набрав на силі.

Виють розжарені стрільна, перелітаючи понад нами, і падають далеко позаду. Повітрям несеться зойк смертоносних стрілен. Десь недалеко якесь стрільно впало біля однієї протитанкової ями і звідти почулись стогони. В цю сторону побіг санітар та ройовий Мазур.

Перед моїм становищем доволі рівне поле. Нічого, обстріл маю добрий. Далі впереді догоряють забудовання та димлять поодинокі обсмалені вогнем дерева. Часто в згарища падають гарматні стрільна: при їх вибухах підносяться стовпи іскор та розлітаються палаючі головні.

Стою при готовім до стрілу кулеметі та спостерігаю передпілля.

Бігом вертається до своєї ями ройовий Мазур. Серед гамору бою довідуюсь, що знову з нашої чоти вибуло двох: один убитий, а другий важко поранений.

Випиваю рештки вчорашньої кави, що її мав у польовій фляжці, та відкурюю нову цигарку. Кажу «відкурюю», бо справді курю цигарку за цигаркою. Від цього мені язик цілком задубів, в роті просохло до нестерпного.

Шукаючи за сірниками, натрапляю в кишені на побите дзеркальце. Цікаво, як чоловік виглядає?

— Боже! Чи це я? — питаю себе в думці. Лице чорне від бруду та диму; лише струмки поту залишили на ньому ясніші борозни. Очі налиті кров'ю, припухлі від невиспаних ночей. Лице викривилось якоюсь дивно хижою гримасою.

— Невже це я? — питаю сам себе.

— Невже ж я подібний до людини? — настирливо докучає одна й та ж думка.

Ні! Хіба прийдеться збожеволіти від цих думок.

Довге протяжне виття, неподібне на крик людей, а що нагадує радше виття гієн у пустині, перериває мої думки. Машинально спираю приклад кулемета об рам'я та без жодних скрупулів натискаю на спусковий язичок. Смертоносне знаряддя зареготало.

Впереді постаті, що бігли, якось дивно та майже смішно падають на землю. Це смерть збирає своє багате жниво.

Ще дві–три короткі черги і втомлена рука опускає кулемета. Знову відбитий наступ…

Помалу втихає розпочата на світанку буря. Ще десь там праворуч гомонить–клекотить. Тут перед нашими становищами поки що успокоїлось. Не знати лиш, на як довго…

Сонце вже піднялося високо. Передпілля доволі нерівне, поросле кущами. Це скрай якогось села, що саме догоряє.

Перегукнувшись з ройовим Мазуром, сідаю на дно своєї ями.

Втома, голод і спрага мучить мене. У хлібнику знаходжу кусок «чокаколі» («ерзац» — шоколяди). З'ївши його, відчуваю ще більшу спрагу.

Щоб забити нудьгу перечищую кулемета та приготовляю нові ленти.

На такому нудьгуванні проминув час аж до вечора. Добре, що вогнища палаючих забудовань хоч трохи освічували передпілля, а то страшно було б у цих сутінках ночі.

Вже добре стемніло, як до мене прийшов ройовий Мазур із стрільцем із третьої чоти, що мав бути біля мене. Поширюємо трохи яму так, щоб у ній на день могли поміститись оба.

Від Мазура довідуюсь, що наша сотня начислює всього 65 люда та що вночі прийдуть на передову наші «обозники» за вийнятком шоферів.

Справді, біля півночі прибула «резерва» та харчі. Мій новий «співдрузяка» пішов по харчі та по запасну амуніцію. За цей час я поглиблюю яму та розсипую довкруги викопану землю, притрушуючи її нарваною руками травою. Це для її маскування.

За якої пів години він приносить харчі та «маркетендерварен», себто папіроски та горілку. Є цього доволі багато. Це ж бо сьогодні перше вересня! Мій новий друзяка не п'є та не курить, — він всього сімнадцятилітній хлопець, що переходить свій перший «хресний вогонь». Віддає мені свій приділ горілки та папіросок.

Кличу Мазура і з ним ділюсь цим прибутком. Наші становища в сутінках ночі, а передпілля освічене загравою від палаючих забудовань. Поки що тишина, тому кажу своєму «хлопчакові»

(прізвища його не пам'ятаю, забув), щоб він трохи заснув, а я буду сторожити. Все ж над ранком краще здрімнутись.

Балакаємо з Мазуром про різне, лежачи на землі. Я лежу біля нашої ями на принесеному «хлопчаком» плащі. Так само й Мазур.

Час–до–часу вгору вистрілює світляна ракета, освічуючи місцевість.

Побалакавши трохи, Мазур пішов провірити стійкових по ямах, а я, закутавшись плащем, лежу на землі.

З моєї ями несеться рівномірний віддих сплячого «хлопчака», мого нового друзяки. Хай спить. Може, сон дасть йому забути про цю жорстоку дійсність. Він ще молодий, це його перші дні фронтової служби. Можливо, що й нерви в нього не такі розстроєні, як у нас, старих фронтовиків.

Мені щось важко заснути. Можливо, що це надмір скурених мною цигарок, а, може, це справді мої нерви надто розстроєні.

Ніч погідна, зоряна. На землю впала роса, заносить вогкістю, від якої починає бути холодно.

Часами падають поодинокі рушничні постріли, а так, здавалося б, спокійно. Нічого замітного, нічого, що тривожило б.

Десь там впереді, як і в нас позаду, гуркотять постогнуючи автомашини та важкі гусеницеві грузовики, чи, може, — танки?

Це нічна підготова до завтрішнього дня. Який він буде? Бог один знає…

Позаду наших становищ чути якісь шепоти та брязкіт лопаток. Здається, хтось окопується: може, прийшла зміна! Цікаво, хто?

Час уже будити мого «хлопчака», а то не використаю цих двох–трьох годин, що ще залишились до ранку, щоб хоч трішки поспати. Хотів уже вставати, як раптом почув позаду кроки. По хвилині з темряви виринає знайома постать ройового Мазура та ще якогось стрільця. Вони оба сідають біля мене.

Мазур нас знайомить, звертаючись до мене по–німецьки:

— Дас іст дайн ляндсман (це твій земляк).

Це мене зацікавило і я звертаюсь до новоприбулого по–українськи:

— Ви українець?

— Так, із Бельґії, — відповідає він мені, а по хвилині оповідає про себе.

Родився у Бельґії, куди його батьки були виеміґрували після 1–ої світової війни з Галичини. Називається Галущак.

Зголосився до війська добровільно, як зрештою багато українців з Бельґії, що чули, що створено українську армію та що там, у незнаній йому особисто Україні, твориться Українська держава. Пройшов тримісячний вишкіл у протитанковій зброї і

недавно оце прибув до нашої бриґади. Власне цієї ночі позаду наших передових становищ окопано протитанкову гармату, калібром 5 сантиметрів. Це вони наробили трохи гамору цієї ночі. Цікавий розпитує про все та ще цікавіше оповідає. Говорить по–українськи доволі «можливо», хоча в нього багато слів для мене незрозумілих. Це вже «жарґон» і мішанина французько–українських слів. Часто ставить наївні запитання, на які хотілося б відповісти сміхом або люто вилаятися.

Хто пускав такі чутки — про стотисячну українську армію, про створений український уряд, про визнання його Німеччиною та заприязненими з нею державами? Хто і пощо?..

Не хотів я на перший раз та ще в присутності Мазура, що, можливо, хоч дещо розумів українську мову, одним словечком заперечення розбити, знівечити ці його наївні думки.

Можливо, й не «наївні», може, він у них вірив, бо інакше чого пішов би цей дев'ятнадцятилітній хлопчина на певну загибіль туди, де кожної хвилини чигає смерть? Ще до цього — за чужу справу.

З трудом я йому дещо сказав та в душі обіцяв, що при першій–ліпшій нагоді розкажу йому про все та вже вдвійку будемо вносити прохання до штабу бриґади про перенесення до Дивізії «Галичина».

Помалу починало сіріти, тому й пора вже була кожному з нас відповзати до своїх ям.

Щиро розпрощалися ми, бажаючи кожний зокрема щасливо перебути цей день та обіцюючи собі взаємно, що ввечорі зустрінемося…

Становище його «паку» (протитанкової гармати) всього яких 50 метрів позаду передової лінії.

Мазур відходить теж. Буджу свого «хлопчака» та, змінивши його місце на дні ями, моментально засипляю.

Не знаю, як довго я спав. Можливо, це було три–чотири години, а, може, більше. Із сну збудив мене «хлопчак», що нервозно трусив мене за рам'я. Безперервний шум, свист пролітаючих стрілен та їхні розриви, що наповнювали повітря оглушливим ревом, — все те привело мене моментально до свідомости. Значить, почалось.

Мій «хлопчак», скрутившись в клубочок, сів у кутку ями, наче б хотів влізти в землю. На обличчі блідий–блідий. В очах — жах. Ледве ворушить вустами, вимовляючи слова:

— Надходять ворожі танки…

Обережно підводжу голову, щоб розглянутись у ситуації. Ціле передпілля, сповите димом, густо встелилось вибухаючими кратерами. Це наша артилерія стріляє загороджувальний вогонь.

Зате позаду нас розриваються ворожі стрільна, що дедалі наближаються до нас: «Іван» ще не встрілявся. Повертаю голову в сторону ями ройового Мазура, що на мій погляд лиш кивнув головою в сторону ворога. Розумію і без цього, що він хоче сказати… Наліво і направо від нас — громами гуркотять танки. Через дим та горбкувату місцевість, покриту кущами та садами, не можна нічого розібрати. Горять запалені світляними кулями скирти соломи та сіна, встелюючи землю їдким димом. Нема що, треба приготовитись на привітання гостей. Кажу подати собі дві «телерміни» (протитанкові «тарілкові» міни).

На мої слова «хлопчак» підскочив, як попарений, та подавши мені міни, спитав:

— Що ти хочеш робити?

Не відповідаючи на його питання та вибравши відповідний момент, біжу яких двадцять кроків допереду, де й прилягаю на землю. Дрижачими руками закладаю до обох мін т. зв. «ціґцюндер» (потяжний запальник), і прикривши їх якимсь хабаззям, що було під руками, повзу що сил назад до своєї ями. У правій руці в мене — два потяжні дроти від мін.

За цих декілька мінут цієї праці я весь став мокрий. Вкочуюся до ями. Біг, повзання та зворушення зробили своє: піт струмками ллється мені по обличчі і я з трудом віддихаю. Що ж, прогайнував ніч, злегковажив цю, так думалось, «дурну» роботу, так тепер, брате, терпи.

Кажу до «хлопчака», щоб час–до–часу виглянув на гору, а я за цей час приготовлю кулемет до бою: намащую замок, далі закладаю запальник до в'язанки ручних ґранат т. зв. «ґебальте лядунґ» (це п'ять ручних ґранат, зв'язаних разом).

Вогонь важкої зброї все далі прибуває на силі. Щораз ближче рвуться ворожі ґранати. Щораз частіше по ямах чути зойки та благання ранених про поміч. Тепер неможливо дати їм будь–яку допомогу. Встаю та перегукуюсь з Мазуром. Від нього довідуюсь, що його два сусіди зліва дістали «фольтрефер» (поціл).

Раптовий крик хлопчака: «Панцер фон рехтс!» (Танк зправа) зелектризовує мене і я повертаю голову праворуч. Помалу, з гуркотом повзе ворожий танк, ламаючи кущі та малі овочеві дерева. Ліз якось здовж наших становищ, бодай так воно виглядало, бо він саме тільки виринув із хмар диму, що окутували передпілля.

З биттям серця приглядаюсь потворі, що наближається: біля неї рвуться артилерійські стрільна. Вежа помалу повертається ліворуч і по хвилині потвора ригає вогнем: раз, другий, третій… Ще раз, тоді бере напрям навскіс, себто просто на мою яму. Серце втікає до п'ят… Ховаю голову та судорожно стискаю дроти від

мін… Мій хлопчисько, блідий–блідий як стіна прилягає до стінки ями та безперервно вимовляє одне й те саме слово «Ґот, о Ґот, о Ґот,…» (Боже, Боже, Боже,…); та навіть не було часу для мене щоб запобігти йому, як він, неначе вивірка, вискочив з ями й почав наосліп втікати взад від наших становищ… В цій хвилині почувся сухий тріскіт кулеметної черги і мій «хлопчисько» падає навзнак, не пробігши навіть і десяти кроків…

Жах пережитої перед хвилиною картини, свідомість того, що за хвилину–дві ця яма стане моєю могилою, що гусениці ворожого танка розчавлять в ній мене, як черв'яка, справляє, що я, майже без пам'яті, ще більш прилипаю тілом до сирої землі, шукаючи у ній хоч крихітки захисту. Спалені гарячкою уста безперервно шепочуть вже призабуті слова молитви. «Отче наш», «Богородице Діво» і «Віруюо» — все те всуміш вимовляють уста, вимовляє жахом сповнена душа. Жити, жити так хочеться!.. Тишини, спокою, бо вдурію! Мізок гарячково шукає виходу з цього безвихідного положення… Щораз ближче чути брязкіт гусениць під вагою кількадесяти тон заліза.

Раптом, раз–по–раз, із секундовими перервами — постріли та гучні розриви стрілен. Вогонь та їдкий дим і смердючий різький запах наповнює мою яму. Під подмухом близьких вибухів, а, може, із ослаблення, падаю на дно ями. В цій секунді повітрям потрясає ще більший зрив… Ціла злива землі сиплеться в мою яму…

— Ох, земле! Розступись, розкрий свої надра, дай мені захист, дай вічний спочинок! — вириваєтьсяся з грудей.

Як довго я тоді лежав на дні ями, мені важко тепер пригадати.

Коли я прочуняв, яма була повна чорного диму, та смердючого запаху спаленої оливи. Помалу та обережно підводжусь. Як тільки можна обережно, повертаю свій зір в сторону передпілля. Цікавість — де б вона тільки не була! — змушує мене, щоб я, без уваги на наслідки, таки його провірив.

П'ятнадцять, а, може, двадцять метрів перед моїм становищем горить потвора. Чи не напоролась на мої міни? Кличу по імені ройового, що його через дим не так то легко побачити. Відгукується. Добре, що живе, однак, що ж я сам тепер робитиму. Дивлюсь взад на трупа «хлопчака», що лежить недалеко. Жаль та співчуття, але чи не був я перед хвилиною в такому самому жаху, як і він? Не хотів і я цього зробити? Йому жах додав відваги щоб вискочити із ями на певну смерть, а мені? Відібрав усі сили, і я безсилий повалився на дно ями та цим врятував себе від певної загибелі. Та чи це кінець? Ні, бо хоч через цей смердючий дим не можу нічого розібрати, все таки розпізнаю, що гуркіт танкових

моторів більшає та дедалі почулись десь близько рушничні і кулеметні постріли. Щоб підбадьорити самого себе уставляю кулемета на землі та починаю з нього бити. Будь–куди, щоб лише перед себе, щоб заглушити в собі жах, що огортає мене. Що хвилину перериваю свій «обстріл» не видного ворога, бо розжарені стрільна рвуться ще густіше. Здається, що переорюють кожен кусок землі. Як довго потриває ще цей «танець із смертю»? Невже ж кінця тому не буде? Стріли та вибухи, зойки та крики все те злилось в одне наповнюючи повітря жахливим ревом, що, глушить слух, проймає до кости, морозить тіло.

Враз протяжне «Аву! Аву!»… Йому, здається, і кінця не буде, а з цим — оглушливі розриви опадаючих бомб… Присідаю у своїй ямі та викидаю перед становище ладунок з помаранчевим димом. Це ж ворога, що наступає, бомблять наші «штукаси» (німецькі пікувальні бомбовики). Гул моторів вдирався і в мою яму. Земля стогнала, дрижала, мов ранений конаючий звір.

Час? Чи можна було його окреслити? Чи потрібне було воно тепер? Так чи так це не змінювало суті справи — ожидання в цій ямі кінця й смерти. Час минав, залишаючи у пам'яті жахливі образи та карбуючи в душі свіжі рани. В хвилину, коли по мізку кружляла одна думка про смерть, коли я стояв віч–на–віч із смертю, допомоги шукав у Бога. З трудом пригадую собі слова молитви, що її мене ще в дитинстві учила мати. Слова молитви, що їх помалу шепочуть уста. Ці слова виходять із глибини душі. Не знаю, чи щирішою буває інша молитва, вимовлена серед спокійних обставин, ніж оця, де людина молиться, відчуваючи близькість смерти.

І я молився, молився гарячково. В думках перебігав спокійно дома пережиті роки молодости. Перед очима виринули обличчя рідних, знайомих, друзів. Забув про голод, спрагу, про те, що ще від ранку не курив. А це вже полудне. Мій годинник став: не знаю, котра година. Запитаюсь Мазура, котра година, — думаю собі.

З цим підводжусь із дна моєї ями та аж тепер запримічую, що довкруги вже не рвуться стрільна. Якась зловіща тишина огорнула все довкруги, лише у вухах безперервно ще бринить свист падаючих бомб та рев пікувальних штурмовиків — «штукасів». Це, здається, уже пройшло, але в очах, в душі моїй осталась ця картина на віки. Широко розплющеними від жаху очима оглядав я цю страшну картину, що розгорнулась тоді перед нашими становищами.

Зникли кудись сади, кущі, поодинокі дерева, а з ними і решткы забудовань. Здавалося, що землю переорав велетенський плугатор. Земля розкрила свої надри, прикриваючи своїми

звалищами сотні, а, може, тисячі живих істот — людей. Передпілля густо встелили поперекидувані догори ногами сталеві потвори — танки. З декотрих ще диміло, а то вряди–годи розривались від горячі запаленої бензини стрільна.

З передпілля неслись зойки, крики, прокльони конаючих людей, кинутих на поталу. Звідси нісся сопух крови, розірваних тіл та свіжорозритої землі. Де–не–де стирчали голі стовбури дерев, що із своїми поламаними конарами скидалися на якісь чудні статуї, застиглі в німому жаху від недавно пройдених страхіть.

Справді, чудова картина жаху. Але бути тут тоді, як вона творилась…?

В моїй пам'яті друге вересня 1943 року залишиться до кінця життя. Не можу, не вмію його яскравіше описати. Пишу так, як це я сприймав тоді, як я відчуваю це ще тепер, коли пишу ці рядки.

Я перекликнувся з Мазуром, що лише похитав головою.

Від нього довідуюся про час: пів четвертої пополудні. До вечора не так то далеко. Одне гнобить мене, що вид на передпілля заслонив мені ворожий танк, який оце догоряє.

Помалу чоловік прийшов до себе. Якось забувся недавній жах та страхіття. Десь взявся й добрий гумор, а з ним я відчув і нестерпний голод. З пажерливістю голодного вовка з'їдаю свої харчі та запиваю ковтками горілки. Заспокоївши голод та закуривши цигарку, у мене самопочуття змінилось цілком. Цікаво довідатись, як пройшов наступ. Здається, що відбитий. Десь далеко ліворуч ще гримить, гуде. Це напевно не на відтинку нашої бриґади.

Помалу землю окутали вечірні сутінки. Починає бути холоднувато. Впала роса.

Коби стемніло скоро, то, може, чогось нового довідаюсь. Цікаво, як цей гарячий день пережив мій новий знайомий, українець? Чи аби не був ранений або вбитий, — прошибає в голові думка. Одягаю плащ, щоб вночі не «дзвонити зубами».

Передпілля вже цілком покрили вечірні сутінки, тому виповзую із своєї ями і йду до Мазура. Застаю його в ямі, як кінчає доїдати консерву. Вітаємось як друзі, що давно не бачились. Прокльонами згадуємо минулий день. Він тепер мусить переглянути свій відтинок та зголоситися до чотового.

Вертаюся назад до своєї ями. Трохи ніяково робиться, бо цієї ночі вже буду сам.

Ніч окутала землю. Довкруги зловіща тишина. Це так лише спочатку, бо за деякий час чути гудіння моторів та накликування людей. Це, як і щоночі, починає оживати фронтова лінія: привозять харчі, забирають убитих та ранених, приходить

підкріплення, переводиться переміщення частин. Обрії палають лунами пожарищ.

Чути кроки людей: це забирають трупа «хлопчака». Прийшов і Мазур та приніс гарячі харчі. З вовчим апетитом їм гарячий «ґуляш» з картоплею; Мазур у міжчасі розказує новості, що їх довідався в «баталіонсґефехтсштанді» (курінному бойовому штабі), куди ходив з наказу сотенного із звітами від сотні:

На відтинок нашої бриґади наступала ворожа дивізія піхоти та танкова бриґада. Центром ворожого наступу була рівнина, що від нас праворуч, де займав становище наш десятий полк. Через те дуже важкі втрати мали курені саме цього полка. На наш відтинок ворог кинув лише малі з'єднання танків та піхоти. Завдяки густому скупченню нашої артилерії та несподіваній допомозі літунських з'єднань «штукасів» ворожий наступ вповні заламався. Із зізнань полонених довідались, що танкова бриґада вповні знищена, а з ворожої піхотної дивізії в живих залишилися лише одиниці. Криваву жертву склали сьогодні большевики страшному молохові — війні.

Наша сотня потерпіла також доволі дошкульно вбитими й пораненими. Всього залишився неповний тридцяток людей. Із підстаршин (старшин уже не було) залишився в живих лише наш чотовий, що й перебрав командування сотнею. Поки що ще мусимо тримати ці становища аж до часу, коли прийдуть свіжі з'єднання з «гаймату».

— Це б було і все, — він закінчує по хвилині перерви своє оповідання.

— Ага, чи ти собі пригадуєш того твого земляка, що був учора в тебе? — питає він мене.

Кажу «так», та з якимсь неспокійним прочуттям питаю його:

— Що сталося? Може, ти бачив його?

Мазур відповідає зовсім байдужим голосом «Ер іст шон фертіх» (він уже готовий), а що в вояцькому жарґоні означало — «убитий».

Важко стає на душі. Та що ж? Це не мрійлива романтика прочитаних книжок чи то наслуханих оповідань. Це жорстокий реалізм війни, де з життям людини не числяться. Гинуть сотні, тисячі, мільйони, то хто б там переймався трагедією одиниці?

Цієї ночі «переносимось» разом із Мазуром до нового становища, себто під ворожий танк, що його підстрелено сьогодні вранці.

Під час праці оглядаю знищення, що його зробили мої дві міни. Цілий правий бік танка порозриваний, його вежа перехилилась наліво. Це знаний тип большевицького «Т–34». Копаємо ями із двох кінців танка я з правого, Мазур з лівого боку.

Під танком робимо леговище спати вдень. Перед нашими становищами закладаємо шість «Т» — мін. Краще вже посвятити цю ніч, ніж пізніше наїстися страху. Танк ще теплий, чути сопух спаленини. Тіла убитих погоріли в танку. Це з нього дістав поціл наш «Пак», де й був цей українець із Бельґії.

На цілій бойовій лінії йде цієї ночі гарячкова праця над укріпленням становищ. Сотня через малу чисельність у людях займає коротший відтинок. До того ж дістаємо більше машинової зброї та мін.

Ніч проминула в безсонності та в напруженні. День застав нас потомленими від безсоння та жадними хоч на хвилинку заснути; розпочався він інтенсивним дошкульним обстрілом ворожої важкої зброї по наших примітивних становищах.

Знову безсоння, знову нервозне напруження та вичікування смерти. І так у безсонні поплили дні та ночі, повні напруження нервів, у безперервному, дошкульному, щоденному обстрілі ворожої артилерії.

Наслідки, як звичайно. Вночі привозили нам харчі та амуніцію, і забирали вбитих і ранених.

Наша сотня вже числить всього вісім людей, а ст. віст. Мазур став сотенним, себто перейняв, як старший ранґою, командування над сотнею, що являла собою лише один рій.

Тепер кожний стрілець мав кулемета та доволі ручних ґранат, а на додаток ще й свою рушницю.

Те саме було і по інших сотнях: з цілого куреня можна було зробити дві повні чоти.

Щастя, що «Іван» не відважився на якусь серйознішу «вилазку». Люди були такі перетомлені, такі нервозні, що не знаю, чи вдалося б втримати ці порозбивані становища. Ще й на додаток дві ночі падав дощ, болото в ямах таке, що годі було присісти десь за дня. Неголені, обляпані болотом, обдерті, виглядали ми справді, як якісь «опирі».

Кінчився саме дев'ятий день нашого перебування в передовій лінії, себто 9–е вересня 1943 р.

Ст. вістун. Мазур, тепер наш «сотенний», сказав, що сьогодні ввечорі нас мають змінити новоприбулі частини.

Сиджу у своїй ямі та приготовлюю свій виряд до нічного маршу. Мазур у своїй. Раптом чую коротку чергу його кулемета. Кричу до нього, щоб дав спокій, а то «Іван» «всипле», нам доброго «подарунка». Як на підтвердження моїх слів, десь недалеко чути вистріли ворожих ґранатометів, щоб уже за хвилину почути розриви ворожих стрілен, і то зовсім близько. Видко, «Іван» встрілюється.

Проклинаю нефортунні вибрики мого «сотенного». Здурів

хлоп, у білий день без причини стріляє.

Знову чую голос Мазура, що по–польськи кличе мене й каже:

— Стах! Попатш, як «Іван» задзєра ногі! — а з цим довга черга його кулемета.

З люті клену, на чім світ стоїть, його «тріки»; та й нецікавий я дивитись, як «Іван» «ногі задзєра», бо вже чути випали його ґранатометів, щоб за хвилину раз–по–раз розірвались його ґранати близько нашого танка. Останній гряхнув цілком близько… Почувся їдкий дим. На мене посипалась земля… Не знаю, чи якийсь цирковий акробат зумів би зробити таку позу, як я у своїй ямі. Напевно місця було б ще на двох таких, як я.

Помалу відважуюсь ворухнутись та кличу:

— Стефан!..

Немає жодної відповіді. Тому занепокоєний встаю та повертаю голову в сторону його становища. Попід танком, де ми зробили були денне лігво та прохід, стелиться легкий дим від розірваного стрільна. Якесь недобре прочуття охопило мене і я повзу попід танк в сторону його ями. Пролізши цей «сполучувальний рів», бачу грозою сповнену картину: одна закривавлена маса, в якій годі пізнати, що це перед хвилиною була людина. Вже другий раз переживаю це страхіття. З горла ледве чутно виривається одне слово:

— Стефан!

Ще вчора ввечері ти радів, що поїдеш незабаром на відпустку. Ще вчора ти згадував своїх рідних. Як вони приймуть цю вістку, цю жорстоку правду? А сьогодні, тепер… Тобі вже все байдуже.

Та трудно, це ж війна… Якось млісно робиться біля серця і я вертаюся назад до своєї ями.

Першому стрільцеві нашої «сотні» передаю цю вістку; командування над залишками сотні переймає ст. стрілець Нойман. Осталось нас усього сімох.

З нетерпеливістю ждемо вечора, а з тим і зміни, що має прийти цієї ночі.

Пізно ввечорі прийшла врешті очікувана зміна. Це були частини, що в скорому темпі були перекинуті з Франції на східній фронт. Немале було здивування, коли нас сімох змінювала повна сотня. Двох стрільців з нашої сімки забирають труп Мазура.

Збираю свої «манелі» та оба кулемети і майже бігом подаюсь разом із. ст. стрільцем Нойманом на місце, де вже збиралася наша «сотня». Тут уже був і «шпіс» нашої сотні, що приїхав із «форкомандою» (передовою командою) частин, що нас змінювали.

Довгенько ждали ми машини, що нас забрала аж десь біля півночі. Від «шпіса» ми довідались, що наш обоз лежить далеко звідси та що бриґаду пересовують на інший відтинок фронту:

кажуть, дещо спокійніший, як оцей.

Вранці ми вже були на місці. Якесь напів евакуйоване село. Тут розташовані обози цілого нашого куреня.

Нас сімох по ранішній каві маємо відпочинок, бо під вечір знову вирушаємо на передову.

Втомлений цими десятьма днями та ночами лягаю в якійсь стодолі та засипляю кам'яним сном. Тіло домагається свого, бо я також людина.

Ярцево

Кінчився день, 10–е вересня 1943 р. Надворі була погана дощова погода. Цілий день падав густий дощ. Дороги повні калабань та болота. Ще й тепер під вечір січе дрібненький «капуснячок», людину проймає вогкість та холод.

Нас сімох збуджено перед самим відмаршем. Пообідавши на швидку руку, йдемо на місце збірки. Тут уже стоять інші прибулі з відпустки та дехто з обозної валки: разом усіх сімнадцять чоловік. Нашим сотенним тепер хорунжий «ордонансофіцір» — старшина для доручень; його приділили до нашої сотні. Із підстаршин є один десятник, що приїхав із відпустки. Він має функцію команданта сотенного почоту. Сотню поділено на два рої: ройовими є два ст. вістуни. Це лише стан бойової сотні. Наш обоз числить і далі яких 50 чоловік: це шофери, кухарі, шевці, кравці, «шпіс», рахунковий, зброяр, та Бог його знає хто ще. Це ті, що все були перші до різних військових пільг, і останніми, коли треба було йти на передову. Можливо, що помиляюсь, одначе кожний фронтовик почував антипатію до цих «із запілля».

Нас сімох із «старої войни» вимінюємо в зброяря свою зброю, бо справді не було коли її почистити; непідголені і майже немиті йдемо назад в бойову лінію.

Від знайомих з обозу довідуюсь, що Мазура поховали на недалекому цвинтарі, де поховано всіх вояків нашої бриґади, убитих в недавніх боях.

Вже зовсім стемніло, як ми вирушили з місця постою нашого обозу в напрямі бойової лінії. Спершу ми їхали польовими дорогами, та коли вже досить стемніло, ми виїхали на знайому автостраду Мєнськ — Смоленськ — Москва Від тих, що недавно прибули з відпустки, довідуюсь, що йдемо зайняти відтинок фронту в околицях Ярцево — Духовщіна

Машини мчать швидко по гладкій шосі без світел, тому–то незабаром приїжджаємо на означене місце. Скоро вивантажуємося з машин, що зараз таки від'їжджають назад до обозу.

Кожен з–поміж нас обвантажений зброєю та скриньками амуніції, тому посуваємось по слизькій землі черепашиною ходою. Наші нові становища тягнуться на північ від автостради в напрямі Духовщіни. Саме ж Ярцево лежить у відстані якого кілометра перед нами. Там — ворог. Там ярким вогнем горять забудування.

Наш курінь занімає відтинок довжиною в два кілометри. Ліве, як зрештою й праве крило нашого відтинка, висунене вперед; вони становлять ніби півдугу, звернену кінцями в і сторону

ворога. Оба крила на горбках, середина ж пробігає почерез долину. Праве крило занімає п'ята сотня, що межує з третім куренем нашого полка; він занімає дуже важливий відтинок — шосу. На лівому крилі шоста сотня; вона сусідує з першим куренем. Наша сьома сотня, як чисельно найслабша, занімає середину. Восьма сотня, «важка», розподілена чотами в п'ятій і шостій.

Становища тут недокінчені. Це поглиблені рови, що мали маркувати другу лінію. Добре, що є глибокі рови та бойові становища. Хоч можна буде вдень спокійно порухуватись.

Ще з одним німцем, що його приділили мені як другого стрільця до кулемета, занімаю вказане становище та уставляю кулемета.

Мій товариш, бачучи мою втому, годиться перестояти цю ніч на стійці.

Десь грюкотить, гримить. Вистрілюють у пітьму ночі світляні ракети, чути далекі кулеметні черги, та мені все те байдуже. Я щаслив, що, закутавшись у плащпалатку, можу сісти на дні рова та спати. Забувається, що земля вогка та що ноги майже по кістки грузнуть в болоті. Голова в шоломі помалу клониться до колін і я засипляю.

Вранці я пробудився перемерзлий та відчув кожну кісточку від невигідного спання. Від співтовариша довідуюсь, що ніч пройшла спокійно. Як звичайно, десь гриміло та чути було далекі вибухи.

Мій новий співтовариш має кишеневу машинку пригрівати їжу, тому забираюсь приготовляти сніданок. В їдунці пригріваю вчорашню каву й снідаємо.

Вдень не так то страшно, тому мій «камрат» лягає чи пак сідає на моє місце, щоб заснути.

З нудьги та просто, щоб загрітись, волочусь по прохідних ровах.

В декотрих місцях треба переповзувати, бо рови порозвалювані ґранатами, або повно в них ворожих трупів, поскиданих на купу. Заносить гнилизною. Часто зустрічаю ями, заповнені різними боєприпасами: амуніцією, ручними ґранатами, «Т» — мінами та Бог зна ще чим. Проходжу повз наших стійкових із сотні, помимо тих, що сплять після цілонічної служби. Нема тут землянок, усе в ровах і як хто міг, так улаштувався. Штаб сотні примістився в бойовому кулеметному становищі. Сотенний та його заступник сплять на землі «сном блаженних». Біля телефонного апарату сидить сотенний вістовий. Побалакавши з ним про дещо, йду знову на «оглядини». Цікаво, як виглядає тут передпілля, — думаю, а з тим підшукую догідне місце

спостерігати.

Попереду наших становищ простягається широка рівнина, що її мов кліщами обхопили два горби, обсаджені нашими сотнями. Ген далеко, із ранньої імли зарисовуються силуети лісу. Рівнина помалу звільнюється від туману та відслонює сумовиту картину. Тут повно ям та розритої землі, де після вчорашнього дощу зібралась вода, а тепер вилискує при ранішньому сонці, що виглянуло з–поза хмар. Де–не–де стирчать контури знищених ворожих танків. Здасться, що тут воно не так то дуже «спокійно».

І як на доказ цим моїм міркуванням, десь недалеко почувся вистріл ворожої протитанкової гармати.

Тишина, що панувала цього ранку і бодай дещо підбадьорила мене, десь зникла. Перші поодинокі постріли замінилися в сальви цілих батерій і то важкого калібру. Раз–по–раз на горбах ліворуч і праворуч та зрідка і в нашій долині піднімаються стовпи землі, болота та клуби чорного диму. Від вибухів гримить земля: дуднить, наче б хто бив молотом у кузні. Десь праворуч за горбком невгомонно лопотять постріли кулеметів і начебто від цього лопотіння надворі стало холодно й вогко. Навіть сонце, що на мить виглянуло ранком з–поза хмар, закутавшися сірими хмарами, ховається від цього пронизливого грохоту й гулу на землі. Певно остогидла дивитись на нудних людей і на цю розриту сіру землю. Вертаюся на своє місце стійки, бо ануж буде алярм. По дорозі зустрічаю стрільців нашої сотні, побуджених цією раптовою стрілянино̀ю.

Мого нового «камерада» я вже застав на стійці. Він звернувся до мене з цим сакраментальним:

— «Вас ґібтс ноєс? (Що нового?)

Що ж може статись «нового» впродовж якої півгодини в терені, не більшому, як двісті метрів довжиною? Тому й відповідь моя була така ж:

— Та ж бачиш, що!

При цьому показую на передпілля, де раз–по–раз розриваються стрільна, риючи дорешти й так уже перериту землю.

На цьому й закінчилась наша розмова. Кожен зі нас окремо зайнявся своїми думками та готуванням до недалекого бою. Але він якось не надходив. Гармати далі рили землю, наповнюючи повітря неугавним гулом. На правому крилі, де — наша п'ята сотня, там до слова приходять і протитанкові гармати. Раз–по–раз чути їхні різькі оглушливі вистріли, а за тим детонації. Видко, що є до кого стріляти.

Цілий день ми просиділи в напрузі під безперервним обстрілом ворожої артилерії. Я якось уже так погрубошкірів, що

цілком байдуже глядів на цей розгардіяш довкруги. Бо чи не призначено мені тут вмерти? Так чи так мене смерть не мине. Хоча приповідка й каже «стереженого Бог стереже», та чи в цьому пеклі, де на кожному кроці смерть не жаліла поцілунків, можна себе встерегти? Чи не однаково, коли вона прийде? Чи варт берегтись, щоб помучитись іще день, іще два? Так чи так я певен того, що вона мене не мине. Чи я сам шукаю смерти, що став такий байдужий та необережний? Не знаю, але свідомість того, що «призначеного й конем не об'їдеш», зробила мене тупим на розсудні міркування. Чи це не був своєрідний газард із смертю? Зрештою пощо ті думки? Чи в мене не залишилось якесь майбутнє, для якого варто було жити? Десь там, як за мрячною заслоною, виринають ці думки про майбутнє, але воно таке неясне, незрозуміле. Чи варт над цим застановлюватись, коли всі юні мрії про гарне майбутнє розсипались при зустрічі з жорстокою дійсністю минулих років. Краще не думати про це, краще стати «роботом», може, тоді й легше стане на душі.

Незамітно надійшов вечір, а з ним земля окуталася сутінками. Гарматна стрілянина втихла і лише час–до–часу повітрям стрясали поодинокі вистріли ґранатометів або короткі черги кулеметів.

Пізно ввечері вістовий приніс наказ про прибуття харчової валки. По харчі на нас двох іде мій «камерад», а я остаюсь, на стійці. Помалу на землю насунула непроглядна пітьма. Час–до–часу темряву ночі прорізували осліпливі вистріли ракет. Треба бути обережним цієї ночі, — снується в голові. Цікаво, які будуть сьогоднішні харчі? Такі й тому подібні думки виринають в голові. Якось дивно й чужо почуває себе людина в цій темряві.

Після довгого часу приходить мій співтовариш, несучи повні їдунки теплої їжі та загорнутий у плащпалатці сухий харч. Дістали ми сьогодні приділ пакетів для фронтових частин із «гаймату». Тому що наша сотня доволі проріджена, а «шпіс» дістав приділ на повний стан, тому цих пакетів випало на кожного по три. В кожному пакеті є цукерки, шоколада, солодкі сухарики, та цигарки. Зверху червоно надруковано напис «Фюр кемпфер ім ґросен кампф — гаймат–лянд» («Для борців у великій боротьбі — батьківщина»). Це я перечитав, коли закурював під плащпалаткою цигарку.

Справді «ґросер кампф». Як довгий увесь цей східній фронт, так скрізь одна велика битва. Двотисячно–кілометрова лінія східнього фронту гриміла сотнями тисяч різної смертоносної важкої зброї. Поки що фронт ще стояв кріпко на своїх північних та південних становищах, себто біля Ленінграду та на Кавказі. Зате середущий відтинок фронту помалу, але невблаганно

відкочувався на захід під важкими ворожими ударами. Приходило до завзятих та кривавих боїв. День і ніч ішли в наступ непроглядні большевицькі дивізії. Не щаджено ні виряду ні людей і то і по одній і по другій стороні. Большевицькі маси, впоєні жагою помсти, або знаходячись у безвихідному положенні, так як і оці недавно біля Єльні у карних дивізіях — зпереду ворог, а позаду — «заґрадітєльні отряди», — сунули хмарою вперед, не зважаючи на те, що смерть немилосердно косила їхні лави. Милосердя в них висохло. Вони не щадили нікого, навіть себе самих. По цьому боці, в німців завзятість випливала з цієї притаманної риси німецького вояка, із вродженої здисциплінованости, з почуття обов'язку. Виконували свої обов'язки, не думаючи про дальше. Це «дальше» було недалеко і означало — загибіль. Звідси ця їх завзятість. Та не зважаючи на все те, фронт таки тріщав. Німецький «дранґ нах остен» перемінився в неславний «рюкцуґ нах вестен». На його місце сунула большевицька гуща на «гнилий захід». Чи стане сил спинити цю гущу, а якщо ні, то що буде? Це були думки, що тривожили не одного з нас.

Та поки що якось ішло. Що надійшли важкі оборонні бої, то це ще не значить, що війна програна. Чейже війна має багато несподіванок. Один схиблений крок і большевицька офензива може провалитись. Щось частенько німці шепчуть про добрі осяги при виробі якоїсь нової зброї, що мала б закінчити цю війну.

І справді, цього вечора привезли нам з обозу новий тип кулемета «МҐ–42» і завтра, якщо буде спокійний день, за чергою будемо знайомитися з ним. Власне в сотенному штабі залишився зброяр, що провадитиме інструктаж.

Цікаво, який він виглядом оцей «МҐ–42». Мій співтовариш його бачив, та говорить, що новий тип не дуже відрізняється від того, що ми маємо, себто від «МҐ–34»; дещо коротший. Вистрілює куди більше амуніції, бо стріляє дуже скоро.

Повечерявши та закуривши, ділимось нічною службою, кажу, щоб спершу відпочивав мій товариш, а я буду сторожити. Мій «камрад», послухавши моєї поради, закутався в плащпалатку та сів на дні рову.

Мляво проходять нічні години. Холод до кости пронизує тіло так боляче, що, здається, ніби хто шкіру здирає з людини. Ноги задубіли в мокрих чоботях, стали ніби довбні. Намоклий плащ тяжів немилосердно. Треба конче якось розрухатись, тому розмахую руками та роблю присіди.

Десь біля півночі вгорі почувся гуркіт мотору літака. По звукові пізнати, що це большевицький літак старого типу, що і його німці прозвали «уфавде» (службовий підстаршина); такий бо

підстаршина добре давався в знаки під час вишколу в казармах та зокрема під час різних вечірніх переглядів кімнат і тому подібних служб, то й не диво, що так прозвали і цього літака. Він появлявся завжди біля півночі та на відповідній висоті виключував мотор, летів осідним польотом у сторону наших становищ і тут скидав свій вантаж бомб.

Почувши його звук, я насторожився, бо лихо його знає, де він виладується. Десь праворуч поземо вистрілила ракета, а за хвилину нічну пітьму прорізують яскраві відблиски розривних бомб. Повітрям потрясає оглушливий рев вибухів. Це п'ята сотня «вифасувала додатковий харч», як це висловлювалися вояки.

Ще декілька разів прилітав із своїм вантажем бомб цей клятий «уфавде». І за кожним разом хтось із передпілля вистрілював у сторону наших становищ світляну ракету. Якось цієї ночі він бомбить лише праворуч від нас. Хто знає, може, завтрішня ніч призначена для нас? Треба буде за дня приготовитися на його відвідини.

Ніч проминула якось напрочуд спокійно і знову настав день з його «музикою». Так як вчора, так і сьогодні безнастанний грюкіт прилітаючих ґранат та вибухи, що до них люди уже привикли. Можливо, що воно так має бути.

Цілий ранок я порався, приладжуючи на ніч яму. Викопав у стінці рова довгу вижолобину, що її вимостив дощечками з амуніційних скриньок. Спід цієї ями вистелив призбираними мішками та різними лахами, що їх був познаходив під час мандрівки по нашім відтинку. Чи дасть воно яку охорону? Хто його знає, але, як це поляк каже — «лепєй ридз як ніц…» Як лопне, то хоча в готовій могилі спочину.

Поспавши дещо, мушу йти до сотенного, що прислав по мене вістового.

День знову кінчився, треба було поспішати, щоб іще заки стемніє вернутися назад. Знайомими ровами приходжу до сотенного і йому за всіми військовими правилами зголошуюся. Коротким та байдужими словами подає мені радісну новину.

— Завтра ввечері зголоситеся в бунчужного сотні. Їдете на відпустку.

Коротке «Яволь!» і я відходжу назад на своє становище. По дорозі ділюсь цією радісною для мене новиною із знайомими. І своєму «камрадові» про це говорю; він майже з завистю сказав:

— Маєш щастя, чоловіче!

Справді щастя. Я й не сподівався відпустки скоріше, як десь на Різдв'яні свята. Факт, що мене звільнили від всяких «шпер», але однаково я був на черзі як останній. Та нема злого, щоб на добре не вийшло. Через цих два тижні наша сотня така проріджена, що

майже нема вже кому давати відпусток. Є ще декількох на відпустки, але всі вони на черзі після мене. Поки що завтра з нашої сотні йдуть трьох: я та ще двох із обозу. Лиш би хоч ця ніч та наступний день пройшли щасливо! Не дай, Боже, якого нещастя! Якось воно краще було, коли чоловік не думав про ніщо, не був зв'язаний якоюсь надією на зміну із цього становища. Уже привик до цього денного животіння та погодився з цією думкою, що, мовляв, воно так має бути.

Тепер, коли я дізнався про таку недалеку зміну свого положення, мене опанувала своєрідна в таких випадках гарячка нетерпеливого очікування. Хотілося б, щоб цих двадцять чотири години, що ще ділять мене від від'їзду із становищ, були вже позаду. Щоб уже не чути цих смертоносних акордів, не бачити цих макабричних картин, що ними виповнена кожна хвилина, перебута на передовій. Мимоволі перед очима з'явились обличчя рідних, знайомих. Десь із пам'яті виросли радісні хвилини зустрічі з ними, ті з–перед десяти місяців. Здавалося б, що воно не так то давно, але чейже через цей, як–не–як, довгий час не раз приходилося заглядати смерті в вічі Та, коби вона хоч скоріше минула, ця ніч, а тоді вже — «як Бог дасть…»

Цієї ночі договорююсь зі своїм «камрадом»: стійку держу цілу ніч я, а вдень буде він сторожити. Повечерявши, оба займаємо свої становища. Я на стійці при кулеметі, а він у моїй ямі на нічліг.

Ніч проминула доволі спокійно. Довкруги царила якась зловіща тишина. Навіть наші нічні гості — «уфавде» цієї ночі не прилітали. Майже ні один постріл не впав цієї ночі. Ця тишина від'ємно відбивалася на кожному з нас. Нерви через цілу ніч напружені до крайнього; тому й радісно ми привітали перші проблиски дня.

На сході перед нами небо починає прояснюватись. Зір, що цілу ніч напружено намагався прошити темряву, тепер знову натрапив на перешкоду: землю густо сповила мряка. Нічого — не видно довкруги.

Буджу свого «камрада», щоб не бути заскоченим. Такий ранок може принести багато несподіванок. Пошепки перекидуємось словами та по хвилині замовкаємо, в кожну мить готові на несподівану атаку ворога. Тепер покладаємося тільки на наш слух. Ця мертвецька тишина, що панує довкруги, витончує наш слух: ловимо найменший шелест трави.

Якби навмисне, мряка починає все далі густішати, прислонюючи схід сонця. В повному напруженні минають хвилини, що видаються годинами. Здовж ровів пробігає сотенний та провірює стійки. Здається, що вже нема нікого, хто б поважився

заснути. Дивлюся на годинник: пів шостої. Значить, ще тільки чотирнадцять годин, і — дорога. Тільки б «Іван» не вдурів та не почав наступу, бо Бог один знає, що може статись.

Нарешті десь біля сьомої вранці, якби вгадуючи моє бажання, сонце пробило мрячну заслону й вона звільна стала опадати на землю, скроплюючи траву. Ще якої пів години й перед нами простелилось передпілля у своїй гнітючій тишині.

Знеможений нічною стійкою кладуся спати до своєї ями, передавши стійку своєму «камрадові». Десь біля полудня збудив мене «камрад» добрим штовханцем у бік. Враз кудись ділась сонність, коли в вухах аж лящало від грюкоту, що сповнював повітря. А слова мого «камрада» «Файнд ґрайфт ан!» (ворог наступає) цілком витверезили мене із сонности.

Скорими рухами поправляю на собі виряд та стаю біля кулемета, провіривши його та заклавши до нього ленту.

Гарматний вогонь щораз то міцнішає. Б'є ворожа артилерія по наших висунених становищах, себто по горбах, що ліворуч від нас. Нас іще поки що їхній вогонь не. досягає. Десь у напрямку шосе відкрилась кулеметна та рушнична стрілянина, а час–до–часу чути вибухи ручних ґранат. Нашими ровами в скорому марші проходять сотні третього куреня десятого полка, що стояли як резерва в другій лінії. Вони йдуть на скріплення п'ятої сотні. Нашу сотню також зміцнює проріджена одинадцята сотня десятого полка. Нервове напруження, що в вояка постає завжди перед боєм, щезло. Кожен переглядає запас своєї амуніції та браки поповнює з «муніційних ям», що їх тут було декілька. Голим оком можна розрізнити постаті, як висуваються з лісу та біжать в сторону горбка, що від нас праворуч. Це наступає ворожа розстрільна; їх там щораз більше. Підбіжками прямують уже таки й на нас та на горбок, що зліва. Віддаль ще доволі велика, тому наші кулемети мовчать. Зате гарячково «працюють» оба горбки, що аж гудить від пострілів. Тимчасом із лісу виповзують ворожі танки та прямим націлом обстрілюють наші становища. Бій розгортається, стрілянина зливається в один грізний акорд, у якому годі вже розрізнити поодинокі постріли. Ворог, тримаючи оба горбки під обстрілом своєї артилерії, ґранатометів, пробує вдертись в долину, що її боронить наша сотня. Гарячково кожен з нас приготовляє свою зброю. Наказ до відкриття вогню має дати сотенний нашої сотні. Наша сотня на становищах має сім кулеметів, а як додати ще одинадцять кулеметів 11–ої сотні та два важкі кулемети з 12–ої сотні 10–го полка, то це разом дає дуже поважну вогневу силу, взявши до уваги, що відтинок, який займає наша сотня, не більший як 800 метрів завдовжки. Ворожа піхота наступала доволі густими лавами. Проскакують схилені

силуети вояків, що все більш наближаються до наших становищ. Гаряче буде, — на мить промайнуло мені в голові, — як тому два тижні. Добре хоч, що нас більше як тоді, — у відповідь попередній думці приходить друга.

Навіть не було чути, як позаду нас заїхали три наші штурмові гармати та відкрили вогонь по наступаючому ворогові та по ворожих танках, що все наближались на віддаль якої тисячі метрів. Першим таки пострілом був поцілений ворожий танк, що вмить спалахнув ярким полум'ям. Подмух від випалу був такий сильний, що я мимоволі приліг до землі, оглядаючись позад себе. І не диво, — яких двадцять метрів позаду стояла штурмова гармата калібру 10 сантиметрів. Ну, не бажав би я дістати від неї поцілу, — думаю собі. В ту мить вгору збивається червона ракета — умовлений знак відкрити вогонь. Цілою силою прилягаю рам'ям до прикладу кулемета та довгими чергами «кошу» передпілля. Раз–по–раз знаходжу нові цілі й до них із скаженістю дикого звіра сиплю смертоносним залізом. Ще і ще ленту за лентою набоїв гарячково проковтує ненаситний механізм кулемета. Ще і ще подають нам кулеметникам наші «стрільці число 2» свіжі скриньки амуніції. Змінюю майже до червоного розжарену цівку кулемета і знову лопотить роз'їлий кулемет. Мимоволі гляджу на своїх сусідів праворуч: стоїть їх двох. Без зайвої метушні, ніби на вправах чи то на стрільниці, переладовують рушниці, прикладають до плеча і стріляють. Не видко в них жадної гарячковости, здавалося б, що це якісь механізми, що накручені ворушаться згідно з правилами. Те саме діється зі мною, як і з цими десятками, тисячами, і, Бог один знає, з кількома там ще тими, що опинились віч–на–віч із цією жорстокою дійсністю. Ворожі лави, проріджені нашим кулеметним вогнем, залягають на віддалі яких п'ятьсот метрів. Вистрілюють червоні ракети — знак, щоб їхня артилерія пересунула допереду вогонь. Ще один ворожий танк, поцілений із нашої штурмової гармати, окутався чорним димом щоб за хвилину спалахнути мов свіча.

Бій не втихає. Оба горби від розривів стрілен сповиті клубами диму. Ба й долиною снуються клуби чорного диму. Від запалених ворожих танків. Видно, що обсерватор ворожої артилерії запримітив червону ракету, бо большевицькі стрільна рвуться вже позаду наших становищ; інколи ми дістаємо поціли в становища. Є вже ранені та вбиті. Кожен з нас шукає якогось сховку перед відламками стрілен, що рвуться довкруги. Найменше вглиблення видається тут безпечним сховищем. Ми оба — я й мій «камрад», — лягаємо в свою яму.

Час–до–часу котрийсь з–поміж нас вигляне «на світ Божий»,

щоб розглянутися, чи часом немає нового наступу. Інколи нашим ровом пробіжить схилений вістовий або легко ранений до перев'язочного пункта. Ворожі стрільна раз–по–раз рвуться, а їдкий дим від їхніх вибухів наповнює наш рів.

Уже біля трьох годин триває цей пекельний вогонь. Здається, що большевики хочуть переорати кожен квадратний метр землі. Наша штурмова гармата, що стояла недалеко позаду нас, уже кількакратно змінювала своє становище, безперервно ригаючи вогнем. Якось «щастить» їм, бо одна вже відповзла назад. Здається, їй дісталося добре.

Якось непомітно серед цього на землю лягають сутінки. Я помалу почав ворушитись у своїй норі, приготовляючись до відходу. Якийсь душевний неспокій однак мучив мене при цьому. А, може, відкличуть відпустку, чейже положення таке неясне, — мигнуло мені в думці.

Сяк–так зібравшись, вихиляю обережно голову, розглядаючи передпілля. Воно в вечірніх сутінках; від цієї безперервної стрілянини ціле воно у морі диму та вогню. Палають свіжо запалені ворожі танки, позаду нас горить наша штурмова гармата. Десь зовсім близько земля здригається від вибуху ґранати, а повітрям струсонув сильний подмух. Я вмить присів, та в цьому моменті почув зпереду сильний удар по шоломі. В очах темніє, замигтіли чудні зірки. Зробилося якось млісно і я впав на землю. У вухах дивний шум. Перед очима мигтить обличчя мого «камрада». Почуття подібне до того, як на рінґу у знокавтованого боксера. Стурбований голос мого «камрада» — «Тебе поцілило, чоловіче?» — приводить мене дещо до свідомости. Рукою обтираю з чола кров, що струмочками спливає мені по обличчі. Ото! Пропала моя відпустка! — мигнула в голові думка.

Мій «камрад» тепер порається біля мене: зняв шолом, при чому я почув сильний біль зпереду чола, та забандажував мені голову. Після цієї операції у світлі палаючої штурмової гармати показує мені мій шолом із словами:

— Маєш щастя, чоловіче! Подивись тільки…

І справді маю щастя: здоровенний відламок, завбільшки в п'ястук, вдарив мене зпереду в насаду шолома, пробиваючи його своїм гострим кінцем. Цілий він стирчав у шоломі, як китиця. Не знаю, чи часом не пошкоджений і череп, бо рана доволі болюча, а в вухах безперервний шум. Цілим тілом заволоділа якась слабість, проходить дрож. Дзвоню зубами.

Мій «камрад» умощує мене в нашій норі, сідаючи сам поруч. Жду, може, хтось надійде, щоб можна було відійти разом до перев'язочного пункту.

За якийсь час приходить наш ройовий; йому й зголошую

випадок. З його допомогою відходжу до перев'язочного пункта, що приміщений в одному з добігових ровів біля бойового штабу сотні. Тут санітар зміцнює мій бандаж і я залишаюся вже тут, очікуючи перетранспортування до тилу.

Діти Львова

Вже добре стемніло, як прийшов вістовий і ми помалу зійшли в сторону, де стояли легкі автомашини. Важко ранених поміж нами нема, бо їх відтранспортували спершу. Сідаю ще з декількома на одну з автомашин та по хвилині рушаємо. Пільна дорога повна ям та вибоїн. Повітря пересичене цим безнастанним ревом бою, що ще не скінчився. Місцевість ярко освічують вистрілювані в пітьму світляні ракети, що повисли в повітрі на парашутах. Обабіч дороги густо рвуться стрільна. В напрямі фронту йдуть довгими рядами запасні частини. А там клекотить завзятий бій.

Після доволі довгої їзди наша автомашина зупинилася перед землянками, де примістився перев'язочний пункт відтинку.

Землянки просторі. Їх декілька; вони сполучені вузькими проходами і подібні на штольні в копальнях вугілля. В повітрі запах йодоформу та різних медикаментів. Як до цього додати ще сопух крови та диму із цигарок, то тут справді годі довше витримати. Ще до цього все робиться в гарячковому темпі. Це ж бо напередодні евакуації. Принайменше так довідуюсь із розмов ранених та санітарної служби, що на скору руку тут робить перев'язки. Лікар, що підійшов до мене, виглядав справді як різник. Вправним рухом розтяв мені бандажі та, оглянувши рану, наказав санітареві подати потрібні інструменти. В першій мірі виголив місце, де була рана, та зробив два уколи в праву руку, потім склямрував мені рану та наново наклав мені перев'язку.

Вся та операція тривала декілька хвилин; я — напів мертвий — в дусі дякував Богу, що вже по всьому. Скінчивши біля мене, лікар із своїм сакраментальним «дер нехсте, бітте!» взявся до праці біля другого. Здається, що тут сьогодні досить праці для всієї обслуги; та й не диво, це ж бо ворожа літня офензива пре всією парою на захід. Почалася вона ще в початках липня і продовжується ще й досі. Прорваний ворогом біля Орла–Білгороду фронт серед тяжких боїв відкочується назад.

Я з допомогою санітара доволікся до санітарної автомашини, що нею після довгої їзди дістався до збірного санітарного пункту в Смоленську. Надворі уже розвиднювалося, як нас, поділених на різні категорії, приготовляли до транспортів. Усіх важко ранених та тих, що не могли в своїх силах дійти до санітарних поїздів, відвозили автомашинами. Нас, легше ранених, та тих, що почувалися на силах дійти до станції, віддаленої на цілий кілометр, упорядкували в колони й ми вирушили в дорогу. Хоч як мене томила гарячка та хоч я відчував дошкульний біль у цілій

голові, я не важився ждати транспорту. Якось доволічусь до станції, а там — щоб лише як найскоріше звідси, щоб лише якнайдалі від ворога. Чейже чоловік такий обезсилений, що в критичному моменті не спромігся б на ніякий спротив. А положення справді поважне. На дорозі, що нею пропихаємось на станцію, повно автомашин та війська у відвороті. Ворожі стрільна рвуться вже на передмістях. Проходячи біля мосту на Дніпрі, бачу як відділ піонірів заміновує його. Величезні летунські бомби поприв'язувані до в'язання моста. Хоч як важко нам раненим приходиться протискатися крізь цю гущу, все–таки кожен з нас напружує рештки сил, щоб не залишитись тут, де жде невблаганна смерть.

Вкрай виснажений від перевтоми, ран та голоду наш похід врешті прибув на станцію. Тут також нервозна метушня, однак порядок при завантажуванні транспортів зразковий. Нашу колону призначують до двох евакуаційних поїздів.

Поки що ще не сідаємо до вагонів, бо поїзд ранжує. Між нашою колоною появились медсестри із гарячими напитками та «бутербродами». Щасливці були ті, що мали з собою якесь начиння чи то польову фляжку чи їдунку, — ті могли доволі напитись. Я не мав нічого, тому задоволився, що міг позиченим від другого кубком заспокоїти хоч на деякий час спрагу, що томила мене. З апетитом голодного вовка наїдався «бутербродами». Сяк–так заспокоївши голод, чоловік починає вже дещо інакше думати. Якось воно буде, — нема злого, щоб на добре не вийшло, — проходять мені в голові думки. З цікавістю воджу очима по згуртованій масі людей, що — як і де хто міг, розсілися на довгому пероні, очікуючи поїзду. Їх вигляд — пожалься, Боже: руки, голови, часто й ноги, пообмотувані бандажами, крізь які просякає кров, що на білому бандажі ярко відбиває червоністю. Усі немиті, неголені, нестрижені тижнями. Одяг на кожному з них обдертий та заболочений, часто закривавлений. Очі та обличчя свідчать про те, який жах, біль та терпіння пережили ці люди останнім часом. Тут усі роди зброї та формацій. Можливо, що найбільше із нашої нещасної бриґади. Ця різнородна маса військовиків різько відбиває від цієї групи напівцивільних людей, що також ждуть поїзду. Це евакуюються німецькі урядники із своїми ріднями. Є серед них в елеґантних уніформах партійці та різні ляндрати тощо.

Врешті подано команду заладовуватися. Проходить воно в скорому темпі і я з полегшею відітхнув, опинившись в одному зі переділів вагону.

Пасажирський вагон впродовж декількох хвилин виповнений до крайнього можливого. Ранені всуміш із евакуйованим

німецьким запільним персоналом творять одну збиту масу людських тіл. Та не зважаючи на цю тісноту, кожен щасливий, що врешті опинився в поїзді та що за хвилину буде далеко від цього загроженого місця. І справді не пройшло й пів години, як наш транспорт рушив. Втома від недіспаних ночей та цей пронизливий біль у горішній частині голови ніяк не дає мені спокою. Хочеться спати, та цей біль в голові і гул у вухах ніяк не дають мені заснути. Щоб хоч на деякий час заглушити в собі це знесилля, стараюся всю увагу спрямувати на розмову, що її ведуть поміж собою мої принагідні співтовариші подорожі.

Ось якийсь зажилий німачисько в ступені «гавптфельфебля» (із «бротбойтлів») баварським акцентом розповідає, скільки то різного воєнного матеріялу, американського походженням, дістають большевики та скільки їх падає жертвою в цій війні.

— О! скільки їх ще впаде, коли ми, (себто німці) застосуємо нову зброю!

Про неї вже доволі голосно почали говорити у фронтових частинах. Яка це зброя і яка її сила діяння, про це ніхто з нас, із тієї сірої маси, не мав найменшого поняття. Однак із цих чуток, оповідань та здогадів кожний уявляв собі її на свій лад та вже на саму згадку про цю «нову зброю» кожен тремтів від грози: невже може бути ще щось страшніше від того, що пережив кожен з нас за минулі роки війни? Невже мало кривавих жертв принесло людство за ці роки на вівтар війні? Чейже по обох воюючих сторонах щораз більше смертоносних винаходів. Мізки вчених цілого світу працюють лише над іще успішнішими, ще більш руйнуючими «машинопотворами». Декотрі з них уже сіють спустошення на різних фронтах Европи, Африки, Азії. Не так давно, бо лише цього року з початком серпня, німці вжили на кавказькому фронті нових гарматних стрілен т. зв. «люфтдрук» — ґранат, що то своїм розривом та тиском повітря вбивають усе живе в промірі яких двісті метрів. А ці різні роди зброї, що появилися як передвісники нової і вже сіють смерть, як от кулемет «МҐ–42»?

З усіх цих балачок німецького довкілля можна б було справді думати, що справа ще не стоїть так зле, як це виглядало на передовій лінії на фронті. Та для мене ця справа була тоді вже байдужа, бо так чи сяк як не «кнехтом», то рабом остався б. От коби Бог дав скоріше дістатись на відпустку додому, а тоді зголошусь до Військової Управи та проситиму про перенесення до Дивізії «Галичина», що тоді саме творилась. Все ж воно краще поміж своїми та й смерть тоді вже не така страшна. Чейже якісь пляни на майбутнє мають ті, що творять Дивізію чи, може, армію.

А поїзд?..

— То так, то так, то так…

Усе безнастанно, монотонно. Аж набридло вже слухати цього безнастанного монотонного татакання. Мелодія коліс — одноманітна, для кожного різна, хоч завжди однакова.

— Так, то так, то ні, то ні, то так…

Вдаю, що сплю притулений у куточку переділу. Хотілося б таки справді заснути, однак цей біль у лобі ніяк не дає мені спокою. Справді смішно виглядають оці всі в парадних уніформах на тлі цієї сірої, обкривавленої вояцької маси. Та це різні «ґавляйтери» та тому подібні тилові попихачі, їх декілька в нашому переділі і вони ще, може, найбільш з–поміж усіх політикують на тему фронтів. Хотілося б щось сказати, запитати, та…

— То ти, то ти, — то — лиш ти…

Так, то лише я! Я, що його батьківщину ви скуповуєте, що його нарід стогне під вашим чоботом і врешті — я, що служу у вашій армії, та не маю права, хоч одним словечком стати в обороні свого народу, свого я.

— Так, то так, то так, то та–а–а–ак…

Поїзд перескакує якісь зворотниці, минає сліпі рейки та, звільнюючи бігу, зупиняється на вантажній станції Орша. Тут мала зупинка для паротягу та для пасажирів. Медсестри та чоловічий санітарний персонал бігом розносять гарячу каву та перекуски. Крізь вікно вагону дістаю декілька «бутербротів» та чашку кави. Ще кілька цигарок і я задоволений сідаю назад на своє місце. Те саме роблять мої співтовариші, тому в вагоні зчиняється метушня. Медсестри та санітарний персонал звиваються біля поїзду, як бджоли біля вулика.

Довгий протяжний свист і — чах! чах! чах!..

Рушаємо далі: помалу, скоріше, щораз скоріше. А цікаво, чим ця війна скінчиться? Чи знову невдачею для нас…?

Знову минаємо якісь зворотниці, сліпі рейки:

— Га, га–га, га–ге, га–гі, гі–ге, гі–га, г а а…

Біжить, заливаючись реготом коліс, поїзд.

А може однак? Чейже твориться українська дивізія. У лісах, мов гриби по дощі, ростуть повстанчі загони. Війна доходить до кульмінаційного пункту, — може, якраз народний зрив струсоне тілом зненавиджених кольосів і посиплються в прах «радянські союзи» та «райх» «геренфольку», — може?

А тоді?..

— Го, го–го, го–го, го–го…

Сміється поїзд, а з ним радіє моя душа на згадку про радісний день, коли вертатимуся додому, до вільної країни. Коби врешті сповнилися ці мрії! Ні, не мрії, а бажання — бажання волі

всього мого народу.

Та поки що це лише мрії, побожні бажання мої. Чи лише мої? А голова болить, тріскає. Мені здається, що очі вилізуть з очиць, тому з натугою заплющую повіки. В горлі стає сухо, горяч на переміну з дрожжю сповнює моє тіло. Якось так обезсилено, слабо почуваюсь. Хотілося б десь лягти, та тіснота у вагоні на це ніяк не дозволяє. Перед очі лізуть якісь привиди, голі, закривавлені людські істоти… Малі діти, жінки з простягненими руками підсуваються до мене. Вигуки «Ти вбив мого батька, мужа, сина!» — бренять мені в вухах і я знесиленими руками хочу відштовхнути від себе ці страшні привиди. З горла видобувається дивне харкотіння та на мить розплющуються очі…

Наді мною похилені постаті моїх співтоваришів. Пробую щось сказати, однак язик у роті мов задубів.

Десь перед очима перелітають зорі, якесь провалля, лечу в нього, лечу стрімголов…

* * *

Як довго я був непритомний та яким чудом я дістався до Берестя Литовського, цього я сам не знав і аж у розмові зі санітаром довідався про це.

Очунявся я під дотиком чиєїсь руки. Повіки, ніби оливом налиті, помалу розплющуються. Надомною стоїть лікар та санітар:

— Як почуваєтеся? — падає запит лікаря.

Помалу повертається свідомість. Усвідомлюю собі, де я, — гарячка зникла, але почуваюсь зовсім безсильним. Відповідаю, що добре.

— Ну то добре, — а звертаючись до санітара, додав:

— Він остається тут, — і з цими словами відійшов до наступного.

Очі цікаво розглядають довкілля. Лежу на долівці товарного вагону, що заповнений вщерть такими ж самими як і я. Долівка вагону вистелена соломою та накрита одіялами. Кожен з нас крім свого плаща прикритий ще двома одіялами. Від санітара, що приніс мені гарячої юшки, довідуюсь, що я вже три доби лежу без пам'яті та в гарячці. Мене перетранспортували з евакуаційного поїзду до лазаретного, себто до цього, де я тепер, та що наш транспорт призначений до Варшави. В поїзді находяться легко ранені й ті, що їх лікар визначив як здібних до транспорту цим поїздом. Він потішає мене, що незабаром дістану відпустку, бо до лазарету з цією раною не так то дуже й приймають. І так лазарети

переповнені. Мені це байдуже, коби хоч силою в Варшаві не затримали. Та якось воно буде.

Біля полудня роздали раненим клуночки з цигарками, шоколадою, овочами та тістечками. Клуночок мав зверху оригінальний напис «Батьківщина здоровить вас, ранені!»

Ще два дні ми стояли на цій станції, аж вранці третього дня виїхали в сторону Варшави. В Мінську–Мазовецькому на станції ми отримали ще раз такі самі клуночки, а після короткого постою — вранці четвертого дня наш поїзд зупинився на станції «Варшава–Ост».

За цей час я трохи прийшов до сил так, що вже міг ходити. Перед станцією нашого транспорту ждали вже міські трамваї, що по черзі групами розвозили по шпиталях. Мене з однією групою ранених привезли до «збірного пункту ранених — «Варшава І.»

Тут кожен з нас після купелі та лікарських оглядин дістав своє ліжко та сяко–тако вичищений мундир. Перебув я там п'ять днів без свіжих вражень, хіба що кожного ранку після лікарської «візити» ходив до перев'язочної кімнати по уколи морфію на заспокоєння нервів. Справді, після цих уколів я почувався добре та навіть не чув того безперервного гулу в вухах, що справді боляче впливав на мої нерви. Це наслідки удару. Аж тепер я пригадав собі, як усе це скоїлось.

Вранці 29 вересня 1943 року я виїхав з Варшави до Бресляву в свою запасну частину. Знову знайомі казарми при Кройцштрасе та декотрі знайомі обличчя. Отримавши новий мундир і потрібні папери, ввечері 30 вересня я опинився в поїзді Бресляв — Краків — Перемишль — Львів, в дорозі, на одномісячну відпустку.

Спішний поїзд, вщерть переповнений вояками різних формацій, мчав у пітьму ночі. Це переважно вертаються з відпусток. В кожного на обличчі смуток та повага. Та й не диво, бо ці люди після кількатижневого побуту між рідними верталися знову на фронт. Не одному з них ворушилася в голові думка, чи поверне він ще, чи побачить рідних знову.

І навпаки — я був у прекрасному настрої. Чейже я їхав на відпустку, і то на цілісінький місяць. Серед цих справді рожевих мрій про недалекі щасливі дні відпустки засипляю.

Збудився десь аж над ранком. Крізь шибки вагону пізнаю, що поїзд уже на території давньої Польщі чи то тепер «Генерал–Губернаторства». Напис на станційному будинку «Райхсгоф» (Ряшів), де зупинився наш поїзд, упевнює мене в цьому. Мою увагу звернули два військовики, що говорили поміж собою по–українськи. Зацікавлено повертаю голову в їх сторону. Мундир на них такий самий, що в мене. Чорні петлиці на комірі та чорні нараменники з білою обшивкою. Піхотинці, — думаю. На лівому

рукаві під німецьким орлом із свастикою у них пишається жовтий лев та три корони на синьому тлі. Чи ж би? Якось несміливо звертаюсь до них із запитом, може, і дивним:

— Панове, ви українці?

Відповідають, що так та що їдуть на кількаденну відпустку додому. Від них довідуюся про подробиці творення Української дивізії. З цікавістю слухають мого оповідання та засипують мене запитами, як там на фронті. Оповідаю про все, що їх може цікавити, за те вони мене інформують, як і де можна робити прохання про перенесення до Дивізії.

На інтересній та веселій розмові проминув нам час так, що ми й не стямились, коли поїзд зупинився на станції Перемишль. Тут мої принагідні знайомі висідають, бо їдуть на Дрогобич і тут пересідають на свій поїзд. Я в піднесеному настрої їду далі. Може, цим разом — нам якраз пощастить? Чейже з розмови з цими хлопцями — вони не були старші за мене, — можу міркувати, що це не буде лише одна дивізія, але що постануть ще другі, що постане армія, українська армія. Постановляю собі, що перше моє завдання на відпустці це буде зголоситися в Військовій Управі, адресу якої дали мені ці принагідні знайомі, та прохати про перенесення до Дивізії. А тепер треба ще написати до Гелі, що я поїхав на відпустку. Цікаво, де ж вона може в Німеччині бути? З її адреси не можу ніяк додуматися, де вона, бо ж це тільки число польової пошти. Може якраз десь принагідно зустріну, коли буду в Німеччині, чейже я дістав від лікаря посвідку чи то категорію «неспосібний до фронтової служби впродовж довшого часу». Зрештою це — потім, а тепер знову декілька тижнів спокійного життя в родинному колі. Крізь вікно вагону, мов в калейдоскопі, мигають поля, ліси, села. Все це вже таке знайоме, рідне. Майже рік тому, як я проїздив тудою. Ніщо не змінилося, усе те ж саме. Хіба що тоді була зима, а тепер золотиста осінь. Осінь… Туга, сум огортає душу. Якийсь невимовний жаль давить грудь. Чи ж не за тим прогайнованим, молодим життям? Може… Коли врешті все те скінчиться? Чи проїжджатиму ще тудою, але вже справді додому?

Поїзд серед грюкоту коліс вбіг на зворотниці; крізь шибки миготять світла семафорів, мигають залізничні будки. В вагоні помітний рух. Все приготовляється висідати. Збираюся й я. Оце вже знайомий тунель львівської головної станції. Рух, крики, поспіх. Все це заносить чимсь рідним, близьким. Спішно вибігаю на перон та майже бігом прямую до виходу. Ще коротка провірка документів і я вже біжу до трамвайної зупинки. Мені навздогін доносяться пискливі хлоп'ячі вигуки: «Левенті! Махоркові!» Це продавці цигарок вихвалюють свій товар.

Декілька зупинок і я, схвильований, з биттям серця, переступаю поріг дому.

Дома, як дома. Трохи плачу, метушні, запитів, ну, а найбільше радости. Для них мій приїзд була несподіванка. Я нічого не писав уже від довшого часу, тому були неспокійні за мене, однак мати все вірила, що я живий та що незабаром приїду. Трохи бідкалась над моєю раною, а я, як умів, так її потішав.

Тепер дні поплили, як вода в гірському ручаю: гомінко, скоро. Що другий день я ходив до поблизького шпиталю на перев'язку. Також був я в Військовій Управі у справі мого перенесення. Там зустрів декого з–поміж знайомих із передвоєнного «Сокола–Батька». Справу свою полагодив, лише сказали мені, що мушу ще деякий час пождати. Зустрів декількох своїх друзів із шкільної лавки, що вже «з помпою» пишалися в новісеньких військових однострояx. Вони гордовито оповідали про пройдений рекрутський вишкіл та ще з більшою «помпою» показували нашивки на нараменниках. Вони були призначені до підстаршинської школи. Пригадую собі слова одного мого приятеля із шкільної лавки, звався Юзько Вонтух, справжнє «дзецко Львова». Коли я його зустрів в уніформі вояка Дивізії «Галичина», то на мій здивований запит «І ти також?» — дістав недвозначну відповідь: — Що ж ти, «фраєрське вухо», думав, що я не такий «русин», як ти і інші. Мушу направити похибку мого батька, що в 1918 році боронив Львова, але з противного боку, в поляків…

На такі слова я вже не знаходив відповіді. Справді, недаром польська поліція нас українців била; і тому пізніш, коли мене вже перенесли до Дивізії, я ніколи не робив «дурної» міни, побачивши тут знайому «пику» з львівського бруку. Це ж бо все були сини козацької крови, що виросли на леґендах — історії галицьких князів, на прочитаних історичних повістях Чайковського. Врешті, всі ми пам'ятаємо звірства ворожої солдатески та ганебне вішання наших борців. Чи не врізалися нам у пам'яті профанування стрілецьких могил на Янівському цвинтарі у Львові? Чи не один з нас, бувши ще хлопцем, не дивився широко розплющеними очима, — не розуміючи в чому справа, — на ті розбивання польською поліцією поминальних Богослужб на львівських цвинтарях над могилами Біласа й Данилишина, Ольги Басараб, Любовича, Коцка чи врешті на стрілецьких могилах під час Зелених свят? Або — чи не ми, може, бувши ще дітваками, були свідками цих безнастанних погромів польською вулицею наших кооператив, «Маслосоюзу», «Народної Торгівлі» чи то книгарень? Чи не та ж власне вулиця вчила нас ненавидіти все, що вороже нашому княжому городові, чи не вчила любити його самого?

Вихована в ворожому оточенні, часами навіть призабувши свою рідну мову, ця львівська українська молодь одного лише не забула, а саме, що вона — українці. Багато з–поміж них вже тепер засвідчило свою українськість, складаючи криваву жертву чи то як вояки Дивізії «Галичина» під Бродами й Фельдбахом чи як вояки УПА десь по лісах Галичини й Волині.

І Ти, Юзю, не міг дійти до своєї мети: батько Твій впав в обороні польського Львова, а ти в обороні його українськости на Брідських полях слави. А багато вас було: і з запалого Замарстинова, з зеленого Знесіння, з заболоченого Клепарова, з соняшного Личакова, з гомінкого «Ґрудка», або з підлісних — Богданівки, Сиґнівки чи Левандівки. А «сьрудмєсьце»? Ті з «Сили», «Зорі» чи то із Святоюрської «Просвіти» й «Орлів». Де ви тепер? Скільки з вас залишилось іще в живих? Чи зустрінемось ще «на гагілках» у Юра? Чи діждемося ще Воскресної утрені в церкві при Францішканській? Де ж ви тепер усі ці «Ясі», «Тоньки», «Лейби» «Ґоґоші» та «Сяхи»? Де Ти, Юську?

Та вірю, що ви всі — всі ті, що живі, злетите на крилах знову в той час, коли українськість Львова буде загрожена. Злетите зі зброєю в руках, станете твердо на бруку, щоб своєю кров'ю засвідчити, що Львів наш. А потім? Відвідаємо тихий цвинтар на Янівському, віддамо честь поляглим борцям з 1918–19 рр. та тим, що поруч спочили і чиї могили будуть згадкою про жорстокі ворожі окупації. Віддамо честь і тим на Личаківському й тим усім незнаним і знаним, що в майбутньому стануть на оборону українського Львова. Пройдемося, може, тихими, лагідними алеями Стрийського парку, скочимо на «Корзо», щоб пізніш видряпатись на Високий замок; звідти чудова панорама княжого города Льва. І Св. Юр на горі, і бані Преображенки та Волоської церков, і ратуш, і цитаделя, і все таке серцю дороге, таке рідне.

Це все стає перед очима тут в далекій Італії, за дротами табору воєннополонених, де ділять долю й недолю оцих кілька тисяч українців, членів Дивізії «Галичина» та інших українських військових формацій. І між ними є «львов'яки» і їх думки подібні моїм, і вони мріють про цей час, коли знову зможуть із зброєю в руках повернутися до свого Львагорода.

Фронтові будні

Я й не спам'ятався, як час моєї відпустки добігав до кінця. Ще декілька днів я провів в оточенні рідні. Розради, поради та при тому трохи плачу й жалів, все те виповнювало ці останні дні відпустки.

Полагодивши всі формальності в т. зв. «ортскомандатурі», зв'язані з моїм від'їздом, я ввечері 30 жовтня знову сідав до поїзду Львів — Бресляв — Берлін Останній стиск правиці брата, що проводжав мене на станцію, і я вже в вагоні.

Короткі уривчасті слова:

— Пиши багато, не забувай, уважай на себе, скоро приїжджай… — довго дзвеніли мені в вухах.

Як запоморочений, я сів у кутку вагону. Це вже минуло. Чи вернуся я? В цей час я навіть не здавав собі справи, що це була моя остання зустріч із рідними. Що довгі, довгі роки, а, може, й на все життя я залишусь далеко від них. Що довгі, довгі роки, а, може, на завжди невідомою залишиться доля моїх рідних. Тоді я про це не думав. Я ще був під враженням приємно пережитих днів відпустки, а тоді якось не хотілося вірити, що все в житті має свій кінець. Що воно прийшло, що також мусить відійти.

З недуже то рожевими думками засипляю на своєму місці в вагоні, щоб після невигідного спання прокинутись десь аж над ранком.

Поїзд минув уже територію Польщі та скорим темпом наближався до Бреслява.

Знову поплили сірі дні казармного життя. Мене, як раненого та ще не вилікуваного, приділили до т. зв. довготривалої виздоровної чоти. Тут — одні інваліди та ті, що на необмежений час були визнані лікарською комісією неспосібними до військової служби. Увесь час перебуваю в казармі, бо ж на місто недуже то спішусь, не маючи тут жодних знайомих.

9–го листопада в роковини мюнхенської гітлерівської демонстрації, коли то від куль німецької поліції впало декількох членів гітлерівської партії в 1933 р., в нашому Запасному Курені відбулася святкова парада та роздача нагород і підвищення ступенів. Тоді й я дістав відзначення за поранення, підвищення до вістуна, як теж скасування усіх тих обмежень, що стосувалися були мене. Тоді врешті рішаюся «вилізти» з казармів та пройтись містом. Чейже я тепер якась «шаржа»! Хотілося б тепер з кимсь знайомим «підлити» цю номінацію. Але ж зробити цього не можна з двох причин: по–перше, нікого з–поміж знайомих тут не було, а по–друге, не було чим, бо ж хіба цим «мальцбіром», що смаком

нагадував холодну каву, можна було вшанувати таке свято?

Рішився піти до одного з кінотеатрів в центрі міста. Коли я так стояв у черзі біля одного з кінотеатрів, хтось вголос несподівано кликнув мене перекрученим іменем «Стох!» Від несподіванки я в першій хвилині онімів. Переді мною стояла в мундирі летунської допоміжної служби жінок — Гелі. Вона в товаристві двох інших дівчат; одна з–поміж них — її сестра.

Після тієї першої приголомшливої несподіванки прийшла друга: хтось зізаду добре гримнув мене в плечі, гукнувши протяжне «Сервус!» Це вістун Руді, власне тепер — старший вістун. Аванс — щось таке, як у мене. Ну, нема ради, це треба таки хоча б «мальцбіром» «закропити».

Знайомлю Рудія з Гелею та з її подругами. Резиґнуємо з кіна та заходимо до одного з більших ресторанів. Під час розмови довідуюсь від Гелі, що вона перебуває таки тут у Бресляві на одному з військових летовищ. Сьогодні має вихідне, що зрештою дуже рідко трапляється, бо часто припадає служба, однак впевняє мене, що коли зможе прийти, то завжди зможемо зустрічатися в її сестри, що живе приватно. Разом уже плянуємо, коли зустрічатимемося і як проведемо зустрічі.

На веселій розмові час проминув нам скоро так, що ми й не стямились, як треба було вертатися «додому» — у непривітні мури казарм.

Відпровадивши наших панянок до трамваю, — далі було годі через пізню пору — вертаємося разом із Рудієм до свого кубла. По дорозі та ще таки в казармі оповідали ми собі взаємно про свої переживання за недавні місяці чи то пак дні.

— Я, — оповідає Руді, — після поранення перебув деякий час у шпиталі, а тепер власне прибув із відпустки. Цю ніч ще перележу з тобою на ліжку, а завтра вже треба буде зголоситись. Не знаю ще, де мене приділять і яку катеґорію дістану. Було б добре, якби ми залишились разом, тому буду просити на «рапорті», щоб мене приділили до однієї сотні з тобою, чейже я ще не вилікуваний вповні.

Признаю йому слушність, та чи вдасться це зробити? «Зрештою побачимо завтра. Був пригноблений, коли я розповів йому про смерть Стефана.

— Чоловіче, чоловіче, я собі таке гадав… — були його слова, коли я про це розказував.

Ще довго в ніч ми гомоніли. Здавалося, що цих декілька тижнів нашої розлуки були для нас роками. А такі чужії й далекі ми були! Далеко після півночі ми врешті поснули.

* * *

На другий день, так як ми собі цього бажали, Руді був приділений до нашої чоти і тепер ми стали ніби «людина й її тінь». Де він, там я, — де я, там він. Разом виходили ми на робочі команди в недалекий харчовий маґазин, щоб ввечері, коли не було куди йти, сісти та обгравати на спілку в «очко» грубо–портфелевих «бачкаків» (бачканських німців).

Дні за днями минали мов у калейдоскопі. Сповнені радости зустрічі з Гелею, не дуже важка служба в сотні — та врешті спокійно проспані ночі, — все те впливало додатньо на мої нерви. Мене ніщо не цікавило, нічим я не переймався. Я жив тим, щоб цей короткий час вповні використати, бо ж майбутнє, майбутні недалекі дні, що принесуть мені вони?.. Ще два, ще три дні, а, може, тижні, — однаково вишлють на фронт, з якого, Бог один знає, чи вернусь.

21–го грудня увесь запасний курінь святкував «свято зими» чи щось там подібне. Такого староґерманського звичаю придержувалися при німецьких пробойових частинах. Пригадую собі, що таке саме свято, «свято літа», себто 21–го червня, ми святкували на фронті, бувши на відпочинку за фронтовою смугою. Це святкування нагадувало своїм характером щось ніби нашого Купала влітку; взимку воно мало б бути противагою християнського Різдва.

Латинське Різдво та Новий Рік я перебув ще в своїй старій сотні. Зараз після Нового Року, 3–го або 4–го січня 1944 р. ціла наша сотня калік — близько 400 люда — перейшла т. зв. «кафав–маніше» (скорочення літер К. Ф. із слова «кріґс–фервендунґсфеїх» — спосібний до воєнної служби), комісію, яка визначувала придатність до дальшої фронтової служби. Цю лікарську комісію недаром вояки охристили «кафав–машиною», бо рідко котрий діставав від неї «Ґ. Ф. Т.», катеґорію «придатний для нефронтової служби». Кожного, хто мав ще цілі руки й ноги, — міг бути навіть без одного ока, — тут завжди признавали спосібним. Трудно, фронти тріщали, треба було чимсь латати ці прогалини, що дедалі ширшали, тому то й «вимітано» всі закутини запасних кошів, формуючи наґвалт нові сотні, курені, полки. Бо фронт вимагав не лише машин, літаків, ґранат тощо, але, що головне, — людей.

Перейшов і я цю «машину» і так, як сподівався, признали й мене придатним на фронт. Також Руді не минув своєї долі.

Впродовж одного тижня з нас «склеїли» добрих дві сотні та долучили до частини, що виїжджала на поповнення до якоїсь дивізії на східньому фронті. Дістали ми нові зимові одяги та ручну вогнепальну зброю. Також познайомили нас із деталями кулемета типу «МҐ–42», що ним озброювали наш похідний курінь.

Цілий тиждень зійшов нам на гарячковому готуванні до від'їзду. Не обійшлося й без пробних нічних алярмів, а з цим була сполучена й заборона виходу на місто. Для нас воно було прикро, зокрема ж для мене й Руді. Ми бо мали тут «своїх» дівчат, подібно, як і зрештою не один інший із нашого транспорту. Не один бо з них «крутився» був тут у цій виздоровній сотні уже з рік або й більше. То ж був час поробити знайомства. Тому то тепер кожного вечора заля курінної кантини аж роїлась від відвідувачів — жінок та дівчат. Кожного вечора була й моя Гелі. Не так весело тепер проходили наші зустрічі, бо ж ми здавали собі справу обоє, що час до приходу нашої недалекої розшуки можна числити на години. І ця хвилина розлуки справді надійшла незабаром.

Вранці 12–го січня з казарми Запасного коша вирушив у похідному порядку маршовий курінь, прямуючи в сторону вантажної залізничної станції. З якимсь сумом співали вояки маршову пісню, а її слова, як прощальний привіт, губилися в бічних вуличках ще не пробудженого міста.

«Якщо вернуся колись у батьківщину…» — неслось по сонних вулицях. Співали вояки, співало й цивільне населення, що проводило нас. Дивно мені ставало тоді: чейже я не покидав своєї батьківщини, ба навпаки — я прямував до неї, а вона стояла в полум'ї, згарищах і руїнах… Там тепер війна. Знову навала червоних полчищ топче український чорнозем, несучи на зміну нове ярмо. На зміну, бо цей «Ґросдойчес Райх» уже тепер тріщить у своїх підставах. Східній фронт все далі подавався на захід. Ще яко–тако тримався устабілізовано північний відтинок, на якому лісисто–болотниста місцевість не дозволяла на ширші бойові акції. Одначе середущий та південний відтинки валилися, наґвалт подавались на захід під ударами непроглядних большевицьких з'єднань. Передові німецькі дивізії були розбиті дощенту, а ті, що ще тримали фронт, були сильно понадщерблювані. На їх доповнення німецьке головне командування посилало зі запілля все, що ще могло носити зброю.

Після доволі скорого завантаження від'їжджаємо з Бресляву супроводжені окликами цивільного населення, що нас прощає. Ніби в відповідь несеться з вагонів пісня «Кохана дівчино, не плач…»

Набираючи розгону, поїзд котився сталевими рейками на схід, везучи не одного з–поміж нас в останню подорож.

Переїжджаємо знайомим уже мені шляхом Бресляв — Краків — Львів Ціль нашої подорожі невідома. Знає про це лише провідник транспорту; його мають зустріти у Львові на станції старшини з передової команди. Ми оба з Рудієм примістилися в одному з вагонів, де зрештою всього 36 люда. Місця доволі, вночі

спимо на долівці, маючи на собі і мундир і ще й зимовий одяг. Скучно і якось сумно у вагоні під час їзди. Кожен зайнятий своїми думками. Навіть такий говіркий та веселий Руді змінився до непізнання. Спершу я не хотів переривати його думок, та коли його настрій не змінився й на другий день, я таки насмілився запитати його.

— Ех, чорт його знає, що може бути. Чую, що це моя остання подорож, — були його слова на моє запитання.

Не знаю, може, якраз він мав тоді це невідоме, таємне передчуття, що незабаром і справдилося.

Майже два дні ми їхали із Бреслява. Я надіявся, що мені вдасться на хвилину заскочити додому, однак нашого транспорту вже ждали і ми, не простоявши навіть і години, вирушили далі. Аж тепер ми довідались, що наш транспорт призначений на поповнення дивізії «Тотенкопф», що була саме в відвороті десь на південному відтинку східнього фронту. Уже під час подорожі були пороблені списки та порозділювано нас до майбутніх полків, куренів, сотень. На наше прохання мене з Рудієм приділили до шостої сотні шостого полка імені Теодора Айке. Це — прізвище колишнього командира цієї дивізії, що й згинув у боях під Волховом весною 1943 р. Тепер у нашому вагоні примістилася ціла чота, призначена до шостої сотні. Нашим чотовим був німець хор. Кріґер, ройовим мого роя десятник Брандберґ. Я й Руді були кулеметники при «МҐ–42».

Поділ та перевантаження по вагонах проходили на станції в Тернополі, де ми затрималися майже два дні. Після переорганізування наш транспорт черепашиною ходою просувався далі на схід. Підволочиська — Проскурів — Жмеринка — Вапнярка — Балта — Першомайськ До Першомайська ми прибули після двотижневої подорожі. Тут перестояли ми довший час, ждучи зв'язкових від полків дивізії. Після їх приїзду наш транспорт переїхав через річку Бог та подався далі на північний схід. Пізно ввечері ми зупинилися на малій станції Ташлик, що лежить поміж Ново–Українкою та Ново–Українським; тут і приміщувався штаб дивізії.

Кожен зв'язковий із дивізії мав чоту, що нею вповні заопікувався, відводячи на нічліг та вибираючи із дивізійної штабної кухні харчі.

Вранці другого дня почалася звичайна мандрівка по різних канцеляріях, одягових, збройових та, чорт зна, ще яких там складах, і відвідини різних «шпісів» і тому подібних божків, що ними переповнені штаби полків і дивізій. Різні формальності, виплати залеглих грошей, списування, не знати котрий уже раз, персоналій та це монотонне, саркраментальне «кого повідомити

на випадок нещасного випадку?» Врешті все те — вже позаду нас; малий відпочинок після обіду, а після нього збірка цілого ешелону На збірці здаємо наші наплечники та торби на білизну до дивізійного обозу. Після збірки заряджено маршове поготівля. Кожен з нас крім зброї бере лише т. зв. «штурмґепек», а я й Руді ще по дві скриньки амуніції до кулемета. Під вечір наша колона вирушає до своїх частин. Дорога повна болота та води по розтаялому снігу. Спершу йшли всі якось жваво, однак після декількох кілометрів марш став якийсь отяжілий. Слабші оставались позаду. З кожного з нас струмком по обличчі лився піт. Повстяні чоботи, набравши води, тяжіли нестерпно та ще більш утруднювали й так нелегкий марш. Ледве живі над ранком ми добились до села, де були розташовані обози нашого полка. Частина з нашого транспорту, що була приділена до 6–го полка, остається тут. Зв'язкові розводять нас по сотенних обозах. Тут знову списування персоналій. Наша чота, себто новоприбула, залишається деякий час при обозі. Приміщені ми в декількох селянських хатах. Цивільного населення майже немає, а ті, що є, це переважно старі люди. Село, — здається, звалося воно Велика й мала Виска, — було заповнене військом та різними механічними возами. Перебуваємо тут приблизно два тижні. Вдень перевишкіл на новій зброї — т. зв. «панцерфавстах» («протипанцирних п'ястуках» — поборювати танки) а вночі стійкова служба. Під кінець лютого наша чота змінила першу чоту на передовій, де ми перебули до половини березня в провізоричних ровах та в напів розвалених хатах села. Цей відтинок був назагал спокійний. Ночами ми ходили на малі «прогульки» в напрямі ворожих становищ, однак без успіхів. Ворог сидів тихо і, як нам здавалося, досить міцно. Тоді саме великі бої велися на лінії Корсунь — Черкаси — Чигирин, де була оточена ціла німецька 8–ма армія, й вона всіми силами старалася пробитися на захід. Між іншими були оточені дві дивізії Зброї СС — «Вікінґ» та «Дер Фюрер» як теж валонська бриґада «Вальонієн».

В перших днях березня 1944 р. наша сотня на наказ зі штабу опустила свої становища. Змінили нас пізно вночі частини «Вермахту». Десь аж над ранком потомлені цілонічним маршем ми прибули назад до обозу своєї частини. Як мертві кладемося, куди попало, щоб хоч трішки заснути. Однак наш сон довго не тривав. Біля обіду в сотні заряджено поготівля і ми після несповна години вирушили в невідомому напрямку. Одні говорили, що йдемо на довший відпочинок, інші що знову на передову. Одначе з усього того, що можна було бачити довкруги, то воно виглядало на «пляновий відворіт». По одинокій свобідній дорозі в напрямі на Ново–Українку сунуть, грузнучи по самі осі,

вантажні й легкі автомашини, танки та звичайні вози. Наша сотня, залишивши обоз на дорозі, йде гусаком навпростець через поля. Те саме роблять і інші сотні. Здається, що йдемо таки на передову, бо шосу, якщо цей болотнистий шлях можна було так назвати, лишаємо по лівій руці. Йдемо приспішеним маршем знову цілу ніч та десь аж над ранком приходимо до великого села Глодоси. Тут передишка та малий відпочинок. Дістаємо харчі та теплу їжу з кухні, що приїхала раніш за нас. Під'ївши «по–людськи», кладемось, де хто лише може, щоб надолужити недіспану ніч.

Я, Руді та решта нашого роя занімаємо якусь напіврозвалену стодолу і по вуха зариваємося в напівзогнилу солому. Мокрих чобіт ніхто з нас і не думає стягати з ніг, бо пізніше годі їх взути та й зрештою воно й небезпечно. Чейже це лише мала передишка. Справді не було навіть часу заплющити очей, коли почувся свисток службового підстаршини і в слід за тим і його голос:

— Сотня, якстій на збірку!

Кленемо всіх і вся різними мовами, та нема ради — треба збиратись. На болотнистій дорозі серед села збірка всієї сотні.

Тут довідуємося, що маємо зайняти другу лінію оборони, бо ворог, прорвавши першу, наступає на п'яти нашим відступаючим передовим частинам. Майже в цілій сотні позирає один на одного, бо під час нічного маршу майже всі визбулись запасної амуніції. Якимсь чудом я й Руді не «згубили» однієї скриньки амуніції до «МҐ–42». Але що воно значить для цього «ненажори»? Чейже ми йдемо не в наступ, а на оборону становищ, де лише сила вогню може стримати противника.

Сотенний, хор. Нойґебавер клене як «швець», однак нема ради, — дає наказ і ми виходимо маршовим порядком за село. Перший та третій курені нашого полка вже зайняли становища. Наш другий курінь має зайняти становища, що лежать між обома куренями.

Пройшовши яких два кілометри за село, наша сотня розгортається в розстрільну. Перша чота — ліворуч, друга — по середині, наша чота — зправа. Маємо зайняти опірні пункти, що перед нами ще яких 800 метрів. Місцевість, кудою прямують наша і перша чоти, легко підноситься, закриваючи нам обрій. Друга чота вже займає становища свого пункту. Десь ліворуч почалася сильна рушнична пальба. Почулися принаглюючі вигуки:

— Скоріше, скоріше, вперед, «Іван» надходить!

Добуваємо з себе рештки сил та дряпаємось по м'якій ріллі вгору. Добре, що хоч сніг дещо розтаяв, а вітер просушив землю, а то — хоч умирай, потонув би в цій чорній грязюці.

Вийшовши на цю височину, ми опинилися майже над своїми

становищами; скоро вбігаємо до них сполучувальним ровом, бо справді — «Іван» недалеко. Вже голим оком можна розпізнати силуети большевиків на передпіллі. Густою розстрільною вони сунуть в напрямі п'ятої сотні, що й заняла становища праворуч від нас; її скрайній опірний пункт віддалений від нас на сто метрів.

Наш опірний пункт це недокінчені становища другої лінії, без жодних накритих землянок, із плиткими добіговими ровами та без жодної передової охорони. Займаю з Рудієм стрілецьке становище в окопі та через хвилину наш «електріческий» «МҐ–42» захлистується від пострілів по наступаючому ворогові. Віддаль яких 700 метрів. Б'ємо з флянки. Треба щадити амуніцію, бо жодного запасу нема. Руді має ще з собою рушницю та неповні набійниці амуніції до неї. Оба разом маємо ще чотири ручні ґранати, але це вже — на критичний момент. Недалеко від нашого становища падає поцілений кулею в чоло стрілець Анштайн, що недавно прибув з нами. На всякий випадок беру його рушницю та набійниці. Наша чота уже зменшилася на трьох: один вбитий, два поранені. Ворог, діставши вогонь з нашої сторони, переорганізовується та починає наступ склоном горбовини на наше ліве крило. Щораз рідше падають постріли з нашої сторони. Кожен з нас щадить амуніцію та стріляє лише тоді, коли вже добре візьме когось «на мушку». Таке стріляння показується доцільним, бо з лав наступаючого ворога густо вибувають люди. Ще до цього й місцевість, що нею ворог наступає, для цього цілком недогідна. Чисте поле, без одного кущика чи деревини. Тим, що наступають склоном височини на відтинок нашої першої чоти, дошкулює цільний вогонь із нашого опірного пункту, за те ж ті, що пруться в нашому напрямку, опинилися під обстрілом першої чоти. Друга чота б'є по цілому передпіллі. Добре, що ворог не увів у дію своєї важкої зброї. Видко, що це лише аванґардні частини, що, прорвавши першу лінію, пруть наосліп щоб тільки не дати нам очунятись. Можливо, що це йому вдасться, бо в нас щораз то менше стрілива. Я ще маю до кулемета неповний «ґурт», себто яких п'ятьдесят штук амуніції. Лишаю це «на чорну годину» та разом з Руді прицілюємось з рушниць до «живих фіґур». Справді, як на стрільниці. Ось один із них замахав руками, немов вітряк крилами, та впав горілиць від цільного стрілу Рудія. Прицілююсь і я. Тепер біжить, ще час. Ось впав, заліг… Око в прорізі прицілу находить мушку; вона гострим кінцем зупинилася на силуетці лежачого. Стриманий віддих, вказівний палець натискає на спусковий язичок до першого відказу. Ще відламок секунди, судорожний тиск пальця, й рушниця здригається, виплюнувши смертоносне залізо. Силует здригається, та — лише на мент, бо ось уже лежить нерухомо. Ще

один менше… Може, це мій брат, такий, як я, лише в іншому однострої…? Бр–р–р! Не хочеться думати про це, згадувати саме тепер, коли вже війна скінчилася, і я — хоча не дома, не між рідними, але я живий! Я пережив це! Але тоді? Тоді я про це не думав. Тоді я був лише однією трубкою, одним маленьким трибком у велетенській машині війни. Виконував лише те, що до мене належало. Я людина — я боронив свого життя, як вояк — виконував свій обов'язок.

Цільний вогонь наших рушниць примусив ворога дещо спинити свій скорий марш «впєрьод». Та нам від цього ні на дрібку не полегшало. Надходила ніч, а в кожного з нас не було більше десятка набоїв на рушницю. Що буде, як відбити ворожий наступ, коли стемніє…? Чи прийде за цей час постачання. Я та Руді маємо ще по дві ґранати та по п'ять набоїв до рушниці. До цього ще в кулеметі пів ленти — оце і все.

Тимчасом почало вже добре смеркати. У нас був наш чотовий та, провіривши наш «запас» амуніції, лише гірко посміхнувся.

Можливо, що як уже добре стемніє, тоді піднесуть із заду. Поки що лінія замовкла. Де–не–де лише впаде окремий рушничний постріл. Праворуч від нас на відтинку п'ятої сотні дещо гарячіше.

Вже добре стемніло, як від сторони передпілля почулися вривані вигуки і на відтинку першої чоти нашої сотні вистріляно ракету, що освітила на мить нічну темряву. Ворог сунув під прикриттям ночі вперед. Хвилеву нічну тишину прорізали сухі постріли рушниць та уривні черги кулеметів. До нашого становища вбігає чотовий та дає наказ — на його вистріл ракети вистріляти решту амуніції з кулемета та, кинувши останні ґранати, відступати назад. Збірка чоти в недокінченій землянці, що біля неї ми проходили вдень. Це наказ сотенного, що його передав вістовий від нього. Те саме зроблять інші сотні на знак зеленої ракети, що її вистрілять на відтинку першого куреня.

Ніч темна, хоч око виколи, тому від спостерігання передпілля виключаю зір, а наставляю вуха. На них можна в тому положенні полягати. Тут здібність ловити звуки більша, бо вся увага зосереджена на невеликому просторі. Гадаю собі, що воно не було б добре, якщо б нас мали тут несподівано повбивати.

Зпереду тимчасом доходять вигуки команд та гарячкових накликувань. Щораз виразніше чути голоси так, що, знаючи російську мову, можу розібрати речення:

— Давай лєвєй, на ґору! Паднимайсь, таку вашу мать! — чути вже виразно російську лайку. Домірковуюсь, що це «лєвєй на ґору» значить — у нашому напрямі. Ділюся цією вісткою з Рудієм, що так само, як і я, насторожено вп'ялив очі й слух у темряву

ночі. Покищо наш опірний пункт мовчить; так само в другій чоті. Зате перша чота та сусідня сьома сотня біля неї відгризаються таки здорово. Раз–по–разі чути глухі вибухи ручних ґранат та блиски й тріскіт від вистрілів рушниць.

Важке сопіння декількох десятків людей та чалапання по оранині приводять мій слух до повної напруги. Вигуки команди ворожого старшини «Ану, товаріщі! За родіну! За Сталіна! Гурр–а–а–а!» — все те заставляє мої рухи до скорішого діяння. Ще раз перевірюю ленту при кулеметі, ще раз рука нервово шукає ручних ґранат. Щораз ближче чути це глухе сопіння підбігаючих людей. Враз — нічну темряву прорізує яскравий блиск вистріленої ракети — умовлений знак нашого чотового. На мить заплющую очі та натискаю на спусковий язичок в кулеметі. Коротка черга і по всім. Черга на ґранати, що їх викидую наосліп, бо ракета вже погасла. Викинувши ґранати, біжимо з Рудієм сполучувальним ровом в сторону умовленої землянки, де в кількох хвилинах збирається ціла чота. Позаду нас розриваються з глухим тріскотом наші ручні ґранати та чути різькі постріли з «фінок».

Ждемо цього умовленого знаку — зеленої ракети з першого куреня. Минають секунди, хвилини…

На відтинку другої чоти чути густішу перестрілку як теж часті вибухи ґранат.

В тім моменті на передпіллі почувсь голосний крик «Убок!» що його підхоплює молодий десятник — «стара война» Штокер та своїм пискливим голосом кричить на цілу горлянку. Як загіпнотизовані, підіймаємо й ми крик та кричимо оце «Убок!» на всі голоси. Можливо, що в тому крикові була зосереджена в цю критичну хвилину вся наша «відвага».

Замість очікуваної нами «зеленої ракети» десь у глибині передпілля вилітає в повітря червона ракета. Ще декілька хвилин і на цілій лінії мовкне все. Настає гробова тишина, що то так боляче діє на перенапружені нерви. Минають хвилини в напруженому очікуванні якоїсь несподіванки зі сторони ворога, однак на цілому відтинку — мертвецька тишина. Чи ж би ворог відступив? А, може, вже зайняв наші залишені становища? Але ні, бо якщо б зайняв, ліз би далі… — б'ються в голові думки.

Чотовий, хор. Кріґер висилає дві стежі: одну в напрямі становищ другої чоти нашої сотні, де находиться сотенний, а другу, під проводом десятника Штокера, оглянути наші залишені становища. Після деякого часу вертається друга стежа і десятник Штокер зголошує, що наші становища вільні від ворога. З наказу чотового займаємо свої становища знову. Без жодної амуніції, з одним набоєм в рушниці, займаю залишений мною стрілецький шанець. Зі мною Руді, що чомусь геть утратив свій гумор; розмова

з ним не клеїться, тому раджу йому, щоб трішки передрімався, а я тимчасом сторожитиму.

Спершись грудьми на край викопаної ями, перемінююся в один чуткий «приймач». Ніч така темна, що очима тут нічого не вдієш, тому всю увагу зосереджую на слухові. Може б так заплющити очі? Вони й так тепер непотрібні. Пробую цієї «штучки»; голова мимоволі хилиться вниз від перевтоми і я чую, що засну. Оце була б гарна історія!

Очі таки однак, хоч покищо й не потрібні, мусять бути розплющені. Але що ж, коли повіки такі важкі; вже не як дерев'яні засувки, навіть не як кусні олива; хіба ця ніч налила ртуті в мої кровоносні посудини.

На щастя стрілки годинника посуваються вперед. Хоч помалу, але все таки — вперед. Як це добре, що час не затримується, що діють годинники, що велика стрілка робить великий круг, перескакує мінутні ділки, та тягне за собою поважну, статечну годинову стрілку. Вони не спішаться, але й не зволікають; байдужі на людські бажання, на холод, без пристрасти відмірюють дні праці, години нервового напруження, боротьби, терпінь, мінути приємностей, секунди надхнінь та душевних поривів. Одночасно — жорстокі й доброчинні. Можна числити, що не спізняться, що визначать кінець кожної людської дії, що дійдуть до мети, як прецизно вимірений переможець і невільник простору — артилерійський набій.

Стрілки годинника звільна посуваються вперед. Хоч темно, очі бігають; вгору, вниз, вліво, вправо; помагає їм при цьому шия. Мізок майже цілком перестав працювати: там виключено більшість клітин, змінено цілу сіру речовину в одну фотографічну клішу, що то вмить має прецизно прийняти на себе прикулену постать ворога, що підсувається. Тоді відрухово рука стискає сильніше прилад рушниці, палець натисне на спусковий язичок і куля прошиє відстань, що відділяє рушницю від когось, хто хотів би мені життя відібрати або позбавити волі.

Тоді собі дозволити на думання, на мрії в висунутому до ворога становищі. Голова стає апаратом, додатком до очей і вух, воєнною протезою, яка може повертатись на кийку, що ним є людина.

Немає думок, є лише образи, що мигають мов короткометражний фільм: дім, рідня, чудова Гелі та приємний час у Бресляві. Тепла страва, — ох, як хочеться їсти! — постіль, біла постіль дома. Якесь жіноче обличчя, хтось подає каву, ще раз це обличчя — ах, це мати! І знову казарма, ресторан, повно диму з цигарок. Цигарки…

Так, треба закурити. Легким копненням під ребра буджу

Рудія й шепотом говорю, щоб змінив мене на хвилину. Трохи побурмотівши під носом, Руді встає та займає моє місце. Я сідаю на вогкій землі на дні рова та, накривши зверху голову плащпалаткою, закурюю цигарку.

З насолодою затягаюсь розкішним димом. Скорчений, з головою при колінах дозволяю повікам заплющитись. Хочеться, правда, пити, але неварт вставати, зрештою польова фляжка і так порожня. Перевтома прибила до землі.

Не хочеться вставати, зрештою, пощо? Свій час відстояв, а тепер трохи спочинку. Переді мною знову чисте, м'яке ліжко, гаряча страва та знайомі обличчя рідних.

Засипляю й буджусь. Тепер знову темно. Дрімаю, але відчуваю дійсність; знаю, що я на фронті, що це — далеко від дому. Але перед очима знову пересуваються нові й нові образи минулого і чогось фантастичного. Якісь годинники, стрілки. Знову годинник, великий годинник і — чиясь рука міцно струснула моїм рам'ям.

— Вставай, привезли харчі, — шепче Руді.

Справді, це ж фронт. Година відпочинку за мною.

Встаю та за вказівками Рудія йду по харчі. Тут радість для нас усіх. З харчами привезли амуніцію та ручні ґранати. Вернулася також стежа, що її вислав був чотовий до другої чоти. Наказ — становища тримати далі.

Декілька разів біжу туди й назад, носячи скриньки зі амуніцією та харчі. Дістали ми також теплу страву та гарячий чай, напів з горілкою. Це було б усе; ще декілька ґранат та декілька запасних скриньок рушничної амуніції.

Тепер час проминув дуже скоро. Поївши теплої страви, чоловік зовсім повеселішав. Кулемет знову стоїть на своєму вогневому становищі. Рудієві також повернувся його втрачений вночі «гумор».

Тепер уже п'ята. Надворі сіріє. Вітер, що вночі віяв нам у плечі, тепер зовсім стих. Світає. На передпіллі щораз виразніше можна розпізнати контури горбів та ріденьких кущів. З нічних сутінків виринають білі плями сусідних становищ.

Довга березнева ніч добігає кінця… За хвилину зможемо, накрившись плащпалаткою, «відхрапнути» кілька годин сну. Чотовий визначить на день стійкового, що буде сторожити на цілому опірному пункті.

З розкішшю простягаюсь на простеленій на дні землянки плащпалатці та забиваю доброго «шпака». Те саме робить і Руді.

Пробудився я від нестерпного холоду, що тягнув від сирої землі. Встаю та розтираю закостеніле ліве рам'я. Надворі гарна весняна погода. Чейже це вже 15–те березня. Весняне сонце

слабими ще своїми променями огріває землю, що будиться з довгого зимового сну. Десь, збившись високо вгору, співає жайворонок. Природа будиться до нового життя. Радісно ставало на душі, дивлячись на цей гарний весняний день. Та не до радощів, не до веселости було мені, було нам усім тим вритим в землю людям, усвідомивши собі дійсність, що нас оточувала. Чейже так–чи–так прийдеться пропасти «ні за цапову душу».

Та чорт бери ці настирливі думки! Краще розглянусь, що там робить «Іван».

Обережно вихиляю голову понад окіп. Прямо таки до наших становищ на склоні протилежної височини свіжо розрита земля. Це за ніч «Іван» врився в землю. Покищо на нашому відтинку спокій, зате ліворуч від нас десь далеко грюкотить, як у кітлі. Не помітивши нічого цікавого, сідаю на дно рова, закутавшися ще щільніше плащпалаткою.

В другому куті рова, прикулившись в «три погибелі», лежить Руді. Чи спить він? Хочеться з кимсь поговорити, заглушити оцей якийсь неспокій, що все більш мене огортає. Невже ж він віщує якесь нещастя?..

Та все воно байдуже. Добре, що покищо на нашому відтинку спокій. Краще про ніщо не думати. Це не зранить так дуже моїх і так уже надірваних нервів. Зрештою треба вповні використати оцей принагідний спокій та ще «дохрапати» тих кілька спокійних хвилин чи, може, як пощастить, годин. Все ж таки чоловік краще почувається, коли спокійно проспиться, тоді навіть і забуває про всі оці невигоди та небезпеки, що оточують людину на фронті.

Я й не зчувся, коли мимоволі задрімав. Та, здається, довго не спав, бо мою дрімоту перервав нагальний вогонь ворожих мінометів по нашому опірному пункті.

Після хвилини ровом пробіг вістовий від чотового з окликом:

— «Іван» надходить від тилу!

Я, мов опарений електричним струмом, схоплююсь із свого місця та, не зважаючи на небезпеку, повертаю, зір у запілля наших становищ. Справді, по відкритому полі в напрямі наших становищ не то ходом не то бігом посувається група вояків. Ворожі ґранатометні стрільна рвуться саме довкруги цієї групи. Із їхнім наближенням, приближується й вогонь большевицьких ґранатометів до наших становищ. Сильним поштовхом ноги буджу Рудія. Він зривається мов опарений і клене. Пояснюю, як вмію, положення, що в ньому ми опинились. Цікаво, що воно за відділ?

Розв'язка таємниці несподіваного ворожого відділу позаду наших становищ прийшла дуже скоро. Коли ворог підсилив свій ґранатометний вогонь ще й кулеметним, ворожі вояки, що були

виринули в запіллі наших становищ, почали що сили бігти в нашу сторону. Незабаром можна було розрізнити, що це напів озброєний відділ і то здебільша легкоранені.

На заклик наших вояків вони з піднесеними руками вбігають до наших становищ.

Мене чотовий покликав за перекладача. В одній недокінченій землянці зібрано п'ятнадцять полонених. Серед них був один старший лейтенант та двох підстаршин.

Першого на переслухання привели до «землянки», якщо можна так назвати викопаний діл, де примістився наш чотовий, — саме старшину. Це був старший чоловік, біля сороківки; з голосу, яким говорив, можна було відчути, що він не так то дуже прихильно наставлений до цієї большевицької системи, що панує в його країні. Сам з національности, як казав, — білорус. З його оповідання виходило, що сотня чи там «рота», якою він командував, прорвалася минулого вечора на лінії п'ятої сотні та в нічному сумеркові, просувалася далі вперед. Несподівано в нашому запіллі натрапили на запасні частини, які й сильним ударом розбили його «роту». Оця група полонених це й були рештки з його відділу. Вночі та у вчорашньому наступі вони вистріляли всю амуніцію так, що не мали ні однісенького набою до цих декількох рушниць, що їх декотрі з них мали. І справді, при провірці не найдено при них ні одного патрона, чи ґранати, їхній наступ «застряг» також із тих таки причин.

Наш чотовий викликав ще декількох із цих полонених на переслухання і вони сказали те саме, що й їхній сотенний.

Переслухавши полонених, чотовий поставив біля них двох стійкових, а я повернувся назад у своє становище.

За весь цей час ворожі ґранатомети таки здорово «мацяли» наш опірний пункт, але якось щасливо для нас, себто безуспішно.

Якось щасливо минув цей день для нас і знову наближалася повна напруження ніч.

З харчами, що їх привезено нам вночі, прибуло декількох піонірів, що перед нашими становищами до ранку прокладали міни та колючі дроти. Також привезли нам декілька «фавстпатронів» та різні причандали поборювати збизька танки. З цього видно, що тут будемо довший час.

Цю ніч ми хоча спокійно могли переспати, бо ж на передпіллі працювали наші піоніри, що й залишилися на другий день.

Тепер дні поплили знову в сірій одноманітності фронтової служби: вночі томлячі стійки на становищах, вдень праця при будові землянок та амуніційних сховищ. Цих декілька годин нервозного спання ніяк не вистачали людині та не давали відпруження надірваним нервам. Всі ходили сонні та нервозні.

На п'ятий день нашого перебування у цих становищах заряджено маршове поготівля: вночі, має прийти зміна, а ми відходимо на тили.

Врешті усміхається для нас животіння, дещо більше наближене до людського. І так кожен майже тиждень немитий та неголений. Чаєм чи там кавою того годі було робити, бо й їх було обмаль і то до пиття. Не раз цілими днями ми мучилися від спраги так, що думати про миття чи про голення було неможливо. Тут це був люксус.

З полегшею відітхнули ми, коли п'ятого дня пізно ввечері прибула зміна.

Збираємо свої «клямоти» та майже бігом прямуємо на збірний пункт нашої сотні, що находиться в тому селі, звідки ми вирушили були тому кілька день. Тут ждали нас наші напів опанцирені автомашини; на них ми сідаємо. Знову дещо довге, як на наш поспіх, очікування, поки врешті пізно вночі вирушаємо в дорогу.

Довга томлива їзда по розмоклій, повній ям та вибоїн дорозі цілком нас вичерпала і ми радісно зустріли передану від переду команду:

— Висідати!

Ми опинилися тепер у містечку Ново–Українка, що вщерть набите військом та військовими автомашинами, танками, возами, гарматами і, чорт зна, чим ще. Нам це байдуже, щоб лише скоріше де тепла квартира та хоч кілька хвилин відпочинку.

Нашу сотню за допомогою вістових розпроваджує «шпіс» по приготованих квартирах.

Разом з Рудієм дістаю куток у хаті, де примістився увесь наш рій. Як і всі, без вагання лягаю на розстелену на долівці солому та засипляю твердим сном. Це роблять майже всі так, що «шпіс» зарядив роздачу харчів та обіду на четверту після полудня. І так уже минула десята ранку.

Перед четвертою після полудня службовий старшина побудив нас та зарядив чистити зброю і приготовитись по харчі.

Я в першу чергу — а майже те саме робили всі, — помився та поголився. Сяк–так почистив свій одяг та кулемета й рушницю, з якою не розставався. Пообідавши та дставши свій денний приділ, я думав якось перекрутитись до вечора. Можливо, що вночі наша чота буде службовою. Треба б написати додому листа, однак ходять чутки, що покищо пошти не приймають. Можна вислати летунською поштою, але треба мати спеціяльний значок, що його видають раз на десять день. Я свій уже давно зужив.

Ще перед вечором заряджено збірку всієї сотні на т. зв. денну відправу. Тут сотенний наказав всю ручну зброю у сотенній

зброївні обміняти на машинові пістолі та зарядив строге маршове поготівля. Ще раз після збірки перечищуємо свою зброю та відносимо до зброївні, де кожен з нас одержує малиновий пістоль т. зв. «шмайсер» та по дванадцять маґазинків до нього. Крім того дістаємо ще по вісім «аерґранат». На квартирах упорядковуємо свої штурмові наплечники, до якого входять: їдунка, польова фляжка, запас амуніції, мило, рушник, плащпалатка та «залізна порція харчів». Білизну та плащі як теж протиґаз і решту речей залишаємо на автомашинах сотні.

До пізньої ночі по наших квартирах стояв гамір. Кожний хотів якнайкраще приготовитись до невідомої виправи. Якось цим разом не хотілося йти спати. Можливо, що це невідоме завтра напружувало людині нерви до скрайньої можливости? Я довго не міг заснути, хоч уже й було погашено світло в хаті. Задушливий сопух стояв у малій кімнаті, де примістилось нас десятеро. Хотів нав'язати розмову з Рудієм, однак на мій шепіт він не відзивався, хоча в устах йому тліла закурена цигарка. Не знаю, що сталося з ним цими днями. Все якийсь задуманий, мовчазний. Чи не дістав часом якої поганої вістки від своєї Трудель?.. Але думаю, що ні, бо ж не мав він звички нічого переді мною затаювати. Однак щось мусіло бути, якийсь сум гнітив його. Може, це хвилеве, а потім Руді знову буде звеселяти своїми анекдотами довкілля?

З трудом засипляю, не зважаючи на те, що розпарені в одягу воші лазять по тілі мов навіжені.

«Це вже моя остання дорога»

Ледве на світ стало благословитися, як заряджено вставання. Миття, сніданок, отримування дводенного маршового харчу і збірка всієї сотні в повному бойовому виряді. Перша та друга чоти одержують на рій по одному кулеметові, а наша чота дістає на кожен рій по п'ять «фавстпатронів».

Якось минуло мене щастя носити цього небезпечного «макогона».

Після спішного перегляду нашого виряду сотенним падає наказ маршувати. Довгим вужем розтягнулася наша сотня, маршуючи вулицями містечка. Щораз треба було перескакувати почерез глибокі калюжі води та болота. Вулиці переповнені вантажними автомашинами, що, мов підсвинки, борсаються в болоті. Після півгодинного нелегкого маршу по цьому болоті опиняємось на польовому летовищі біля містечка. Тут рух, мов у казані. Що декілька хвилин надкочується транспортовець типу «Юнкерса» та, забравши свій вантаж, стартує у дальшу дорогу. Цей вантаж це покищо 5–а й 7–а сотні; цим вантажем будемо й ми, себто 6–а сотня. Дрож пробігає тілом на саму згадку, про піднебесний лет оцим «ґрухотом».

Наша сотня жде своєї черги, розсівшись під довжелезною скиртою сіна. Мабуть, ще колгоспного, бо почорніле та долом напів зогниле. Але довго нам ждати не прийшлось; почулась команда «Авф!» (Вставати!) і чота за чотою, рій за роєм, по черзі сідаємо до літаків, що в дво–три–хвилинних перервах приземнюються та, не гасячи моторів, забирають вантаж — дванадцять вояків і стартують у дальшу путь. Ціль нашої подорожі — летовище біля Балти.

Вантаження літаків йде справно. Добре, що надворі похмурна погода, може, якраз щасливо вдасться мені перебути цю піднебесну подорож. Врешті прийшла черга на наш рій, враз із декількома стрільцями з другого роя сідаємо до цього «пудла». Це ж звичайні транспортовики перевозити баґаж, а не людей. Видко, що не на забаву йдемо, коли аж таким транспортом.

Місця в середині доволі, тому кожен присів на «землі» чи то на дні кадовбища. Кажуть, що ніби так краще. За хвилину двері літака зачинились і чую, як літак, набираючи розгону, мчить по бетоновому старті, щоб за декілька секунд відорватись від нього та зависнути в повітрі.

В цей мент пригадалось мені рідне місто й ці різні «люна–парки», що рік–річно відвідували його. Те саме враження, що його маю тепер, летячи літаком над землею, мав я тоді, коли за

двадцять сотиків летів вгору на одній із гойдалок в «люна–парку». Здається, що чоловік падає в якусь безодню. Мимоволі судорожне прилипаю до долівки літака, немов би там шукав захисту від немилого враження.

Та якось щасливо закінчується принайменше для мене ця літакова «ескапада». Дехто вертає усе, що лише мав у шлунку. Ще раз неприємне дрогнення літака і ми вже приземнилися на цементованому «рольфельді», щоб у декількох секундах зупинитися. Двері цього «пудла» відчиняє ззовні обслуга летовища і ми висідаємо. На летовищі пожвавлений рух. Вантажаться 5–та й 7–ма сотні нашого куреня на різнородні панцирні вози. Є їх тут повно: гармати на самохідних лафетах, штурмові гармати, опанцирені вози, стрілецькі панцирні вози та повзи від найлегшого до найважчого «Тигра».

Я з Рудієм та ще з двома стрільцями приліплюємось до одного «Тигра». Ціла наша чота як «штурмова» розподілена по танках. Інші дві чоти нашої сотні примістились на стрілецьких опанцирених возах. Ще декілька наказів та з цим невідлучні прокльони і валка заліза й людей котиться по чорній ріллі в напрямі шоси. Переїжджаємо попри якусь станцію. Напис, що видніє на дошці «бльокгавзу», говорить, що це Балта. Саме місто від станції приблизно п'ять–шість кілометрів. Дорогою, що нею їдемо в напрямі міста, їдуть на станцію переповнені вояками автомашини. Все це обдерте, Бог зна, коли мите, часто обмотане пов'язками, — це ранені. Від зустрічних вояків довідуємося, що це недобитки кількох дивізій, що були оточені біля Черкас–Корсуня та Уманя. Власне наша дивізія чи то пак декотрі її частини, а серед них ми, їдуть стримувати ворожий наступ та «латати» фронт.

Ось і саме місто Балта. Як і всі міста в південній Україні, воно розлоге. Доми партерові, рідко де видно одноповерхові будинки. В місті по вулицях повно військових частин. Вози, автомашини та різні механічні вози — це все жде на проїзд одинокою в доброму стані дорогою на південь, себто цією, що ми нею саме приїхали. Багато тут румунських частин, що окопуються на північних окраїнах міста. Наша колона просувається на північ у скорому темпі, як лише на це дозволяє розмокла дорога на Ольгопіль. Ревуть мотори наших повзів, порючи розмоклий ґрунт дороги. Цілісенький день з малими передишками тривала наша подорож. Пізно ввечері ми затрималися у якійсь балці, де й наказано зсідати. З приємністю злізаю з цієї сталевої потвори та проходжуюсь на місці, щоб хоч дрібку розігріти задубілі ноги. По хвилині прийшов наказ займати вихідні становища. Сотня за сотнею вирушають у таємну ніч на призначені становища.

Пнемось під гору, сходимо вниз, знову болото, м'який ґрунт під ногами, якесь село, кущі, битий шлях, — все те минаємо в цих нічних годинах маршу.

За нами чути гул моторів. Рядами сколихує тихий шепіт, часами голосний проклін. Дві чи три години цього виснажливого маршу і знову зупинка. Тепер чотові вже розподілюють кожному роєві відтинок. Наша чота остається при сотенному як чота окремого призначення. Покищо маємо спокій, тому кожен з нас примістився в придорожному рові, щоб хоч дрібку відпочити. Ройовий та чотовий пішли на відправу до сотенного. Разом з Рудієм сідаємо під придорожнім кущем та закурюємо цигарки, ховаючи вогонь у знятий з голови шолом. Тут і там блимає цигарковий вогонь. Тут і там чується притишений шепіт. Є година 3.30 ранку, 23–го березня 1944 р. Хоч сон клеїть повіки, не можна заснути, бо кожної хвилини може прийти наказ до відмаршу.

Десь біля пів п'ятої ранку, коли надворі уже розвиднювалось, прийшли ройові та наш чотовий. Короткий наказ і наша чота вирушає. Йдемо спершу польовою доріжкою, обабіч якої розташовані військові частини; це т. зв. «друга фаза наступу». Потім сходимо з дороги та вже полем прямуємо в сторону, де лежать сотні у своїх вихідних становищах. Де–не–де розставлені штурмові гармати та повзи. Минаємо нашу останню заставу і ми вже на передпіллі — в «німандс–ляндi». Місцевість хвиляста, повна зрадливих кущів, заглиблень, яруг. До цього на землю сідає ще й важка мряка. Чотовий розділює рої і ми вже роями маршуємо далі. Наше завдання: провірити передпілля та нав'язати сполуку з частинами, що пробиваються з оточення. Наш рій прямує навпростець, два другі рої пішли навскісь від нас, на право й на ліво.

В кожного з нас в руках машиновий пістоль, готовий до стрілу. Ще кілька метрів і перед нами виринають з–поза кущів та мряки забудування якогось села. З найбільшою обережністю та з напруженим зором і слухом проходимо попри зустрічні хати, клуні та інші забудування. Крізь шибку вікна часами вигляне здивоване обличчя та скриється у глибині кімнати. Якась глибока тишина, що її перерве час–до–часу помукування худоби або раннє кукурікання півня. Йдемо рідким «гусаком», попереду якого йде сам ройовий, десятник Бранберґ та ще двох стрільців. Раптом з–поза рогу хати почулася коротка черга з машинового пістоля, від якої падає ройовий та ще один стрілець. Це був наче сиґнал, бо за хвилину з усіх сторін почулися короткі черги з фінок та вигуки большевиків, що виринули з–поза хат, тинів та придорожніх кущів. В одній хвилині з нашої групи лишилося всього чотирьох. Гучним окликом ст. віст. Кайзер подає наказ до відвороту. Біжимо

навмання в сторону, звідки ми прийшли. Кулі свищуть понад головами, гучним ляскотом відбиваються в вухах рушничні випали.

Руді та я біжимо садами й городами, оминаючи відкритого терену та вулиць села. Пробігаючи помимо якоїсь хати, дістаємо звідти рушничний вогонь, від якого падає на бігу Руді. Підбігши до нього, бачу, що він лише поранений, то ж підношу його та вже вдвох біжимо разом. Ще раз вогонь і мій Руді безсильно кричить:

— Я не можу далі.

З люті «саджу» цілий магазинок в сторону зрадливої хати та на добавок ще кидаю ручну ґранату. Переждавши момент її вибуху, підхоплюю Руді під рам'я та, зібравши всі сили, біжимо в сторону кущів. Піт струмками заливає очі. В горлі просохло. Серце в грудях б'ється, ніби хоче вискочити. До цього Руді тяжить немилосердно в моїх руках. Щораз то більше змагається стрілянина. Чую якісь голоси, вигуки впереді, та в мене лише одна думка, щоб чим скоріш, щоб якнайдалі від цього «чортячого насіння», що гонить мене ззаду, бо це для мене смерть, та чи лише для мене? Чейже Руді панічно боявся попасти в полон до цих чортів, а він тепер ще й ранений. Цей страх, страх зберегти своє життя, додає мені надлюдської сили і я біжу, чи то пак волічусь під тягарем тіла свого товариша вперед. Ще декілька кроків і я падаю обессилений до краю. Важко падає тіло мого товариша на мене. Хочу щось заговорити, хочу піднятись, та всі мої зусилля даремні: очі заходять якоюсь чорною полудою, б'ється приспішено серце і мені тепер все байдужіє. Як крізь сон, чую голосні вигуки, хтось десь поблизу стріляє, чути тупіт кількох людей, ще десь хтось крикнув і раптом чую, як хтось схиляється наді мною.

— Ви ранені? — чую запит наді мною. З трудом підношу голову та якийсь час гляджу непритомними очима на сотенного санітаря, що схилився наді мною.

— Я ні, але мій товариш Руді; він поранений, — була моя відповідь.

Цей лиш співчутливо похитав головою: з його німого погляду я зрозумів усе. На силу підводжуся з землі та вже спільно беремо тіло вбитого Руді. В моїй голові не може вміститися ця жорстока дійсність. Недаром останніми часами був Ти такий мовчазний, недаром на кожному кроці говорив Ти ці слова:

— Це вже моя остання дорога, не вернуся я вже до моєї батьківщини…

Пишучи ці слова, бачу в уяві Тебе, чую Твій голос, пригадую собі ті спільні дні, хвилини, що їх ми пережили. Хоч між нами була різниця національности, хоча наше знайомство було

випадкове і тривало не так то довго, однак ми були собі вірними друзями. Та що ж? Війна… В кожному разі краще, що вмер Ти в одностроїі, що поховали Тебе на полі слави, що згинув на службі. Може, Ти щасливий, бо все наземне вже за Тобою, за Тобою вже всі ці труди й невигоди. Ти вже перед Всевишнім склав свій рахунок совісти, а я?

Пройшовши ще кількадесят кроків, ми опинились між своїми частинами. Трупа Руді поклали поруч других, що їх тут було вже доволі. Тут був перший перев'язочний пункт. З допомогою санітаря знаходжу наш сотенний бойовий штаб, де й зголошуюся в сотенного. Наша сотня разом з іншими находиться в наступі на те село, що з нього я оце недавно вирвався. В сотенному штабі зустрічаю стрільців нашої чоти, що також вернулися із розвідки. Вони також мають втрати так, що наша чота тепер налічує всього неповних два рої. Ми тепер — резерва сотні, що саме під напором ворога починає відступати. Це довідуємось від вістового, що, надбігши, зголошується в сотенного.

Під проводом нашого чотового вирушаємо на зміцнення частин. За нами сунуть по полі важкі повзи та штурмові гармати. В половині дороги до села зустрічаємо заляглу на полі нашу сотню. Голосним криком:

— Встати! Бігом руш! — підриває сотенний стрільців і ми біжимо вперед.

Бити! Бити! Бити! — шуміло в моїй голові. Чув, що мої м'язи кріпнуть, що мою істоту пройняла жадоба зустрітись з якимсь спротивом, зламати його, виладувати надмір енергії.

Хоча я горілки не пив, одначе й тверезий не був. Кілька годин нічного важкого маршу, потім повна напруження розвідка в передпіллі ворога, несподівана зустріч з ним і болюча втрата щирого приятеля, — все те так приголомшило мене, що я зазнав чуття, яке має борець, вийшовши на боксерський рінґ. Мною оволоділо стихійне бажання боротьби, а тут нагод для неї було немало.

Коли наша сотня наближалась на яких 50–100 метрів до села, я почув над головою свистіння куль:

Фю–в! Фю–в!..

Зависоко беруть, — мигнуло мені в голові.

Біжу щораз скоріше, падаю, зриваюся. Зростай мій гнів, а, може, й страх? Коли сотенний крикнув «Скок!» — я був готовий. Був лютий на «Іванів», що стріляють до мене, був лютий, що вбили мені приятеля, а заразом чув, що за мною стоїть мур власних сталевих потвор, який знищить, розчавить усе, що стоїть на перешкоді. Все те додавало мені бадьорости.

Прийнявши наказ «Скок!», я крикнув цілими грудьми «Гурра!»

підірвався, підбіг кільканадцять кроків, перекинувши у міжчасі «машинового пістоля» в ліву руку, і, не зважаючи на ворожі ґранати, що вибухали майже під ногами, сам починаю кидати свої в напрямі кущів города, що був переді мною.

Позбувшися отак чотирьох ґранат, біжу за своїм чотовим далі в напрямі хат.

Тепер треба було хіба ошаліти і я — ошалів: наскочив на спротив, що його треба було подолати, на людей, що їх треба було знищити, знайшов місце, де можна було виладувати увесь запас енерґії. Не знаю, скільки большевиків я вбив, може, своїх таки братів, не числю і не думаю про те. Першим впав від моєї черги якийсь високий «Ванька», вибігши з хати. Побачив я його лише в зарисах, довгий корпус, руки піднесені вгору в безнадійному русі самооборони, права нога підноситься щоб переступити поріг хати, та, скрутивши вправо, тікати. Він уже не мав часу: кілька куль моєї черги прошили його Наскрізь, викрививши в передсмертних судорогах його обличчя.

Пізніше пішли другі. Що хвилини короткі черги мого «МП» прошивали котрусь з ворожих постатей, що завзято відбивалися. Ще декілька разів скорими рухами змінюю в «МП» порожній магазинок та біжу далі. Чув запах крони, у вухах щось гуділо. Не лоскіт тисячі вибухів, ні, це постійний тиск чогось неокресленого, це шум, що влізав у вушні раковини, перепливав болонки, й виповняв мізок чадом. В голові чув лише цей шум і цей всесильний, невідкличний, катеґоричний наказ: «Бити! Бити!».

Довкруги — те саме: біжать, стріляють, гинуть люди. Крок за кроком, хата за хатою, просуваємось вперед. Ще кілька вибухів, ще декілька черг із «МП» і ми вже на окраїнах села. Ворог панічно втікає в напрямку якось ліска. Ми наступаємо йому на п'яти.

Мала передишка серед, поля і знову сотенний підриває сотню в дальший наступ. За нами, не вгаваючи в стрілянні, повзуть панцирні вози. Розстрільною просуваємось далі вперед. Перед нами у віддалі якого кілометра — малий гайок. Там щораз вибухає стовп диму, вогню й землі. Це наші танки крешуть по ньому. Ще кільканадцять хвилин і ми приступом здобудемо і цю заліснену місцевість. Є полонені з нашої сторони — декількох ранених і вбитих. Все це на якийсь час, або й зовсім, перестало бути метою битви, стало її реквізитом. Їх відвозять у запілля.

Впоєні легкою перемогою, горді, що виконали наказ, та, ще не очунявшись від пережитих вражень, стрільці вголос розповідають про свої пригоди.

Дістаємо наказ окопатись на скраю ліса, де ми й перебули до пізньої ночі.

Переживши повний таких емоцій день, кожен скоро піддався

втомі й після хвилини заснув. Пізно вночі несподіваний алярм і ми, залишивши свої становища на призволяще, відходимо довгими рядами в невідомому напрямку. Ніч темна, в лісі, кудою проходимо, ніяк не можна розібратись, куди ми прямуємо. Чуюся якось самотній поміж цими людьми. З декотрими за весь час перебування в сотні ще не перекинувся ні словечком. Йду за ст. вістуном Кайзером, що тепер одинокий залишився з нашого давнього роя.

Аж до ранку тривав наш важкий марш. Над ранком ми пройшли мимо якогось села; знову прийшов наказ окопуватись. Кожен з нас гребе в сирій землі стрілецький окіп. Від ст. вістуна Кайзера довідуюсь, що ми — тилова охорона частин німецької армії, що відступають. Значить, поки що пляновий відступ. Селом та шосою в південно–західньому напрямку тяглися довгі валки обозів німецької армії. Похід цей тривав майже до пізнього післяполудня. За цей час можна було трішки відпочити. Із зустрічних кухонь ми одержали гарячу страву. Під вечір приїхала й наша кухня та поповнення амуніції. Тепер село та шоса майже опустіли. Де–не–де по хатах заблимали світла; це мешканці села приготовилися до сну. Останнім проїхав почерез опустіле село на своїх «швімваґенах» — автах–амфібіях розвідувальний дивізіон і шоса та село заніміли.

На землю знову насунула темна весняна ніч. Десь далеко на північному сході рожевіла заграва. Це в околицях Ольгополя, де ще й досі прориваються в розірваному нами місці ворожого персня німецькі частини. Ми зайняли становища більш на південний захід, де маємо спинити сподіваний наступ ворожого правого крила. Наш курінь, не маючи важкої зброї, дістав як допомогу декілька танків та т. зв. «небельверферів», вмонтованих на панцирних підвіззях. Одна з таких батерій стоїть, позаду наших становищ. Це шестидулові ракетні гармати.

Ніч пройшла напричуд спокійно та без несподіванок. Вранці наша сотня змінила свої становища більш ліворуч і дозаду так, що село ми тепер бачимо, як на долоні. Наші становища проходили тепер височиною, позаду нас стояли в невеликому ярку ці ракетні гармати.

Знову проминув день у нетерпеливому вичікуванні ворога. В передпілля виходили стежі кудись аж за село, однак поверталися з нічим. Населення села здебільша залишилося на місці; лише дехто евакуювався із відступаючими німецькими військами. По сотні пішла чутка, що маємо бути ще цю ніч на становищах, а вранці — дальший марш на південь.

На землю сідав вечірний сумерк; після теплого дня надходила холодна ніч. Кожен з нас приготовлявся до вечірнього

отримування харчів, випорожнюючи хлібак від залишків їжі. Раптом алярм по цілій лінії. З уст до уст несуться насторожливі слова:

— «Іван» надходить!»

Спрямовую зір на передпілля. Далеко в північно–східньому напрямку по полі видніють чорні цяточки, їх щораз то більше, щораз то ближче. Обережно підходять до села.

Здовж наших становищ перебігає наш сотенний хор. Нойґебавер та дає наказ: До наступної ночі маємо тримати становища, а в другій — відступ роями. Нетерпеливо ждемо тепер цієї другої ночі. Здається, що цієї ночі харчів не дістанемо; жалко, що я так ґрунтовно випорожнив хлібак. Тимчасом в селі під прикриттям ночі почався рух. Чути людські вигуки, гудуть мотори, бряжчать гусениці танків по битому шляху. Раптом у стороні шоси сильний блиск вогню, а з тим оглушливий вибух, в слід за яким посипались черги кулемета та поодинокі рушничні випали. Видко, що «Іван» напоровся на наші міни та заставу, що при шосі. Як на даний знак, позаду озвалися наші «небельверфери». З протяжним ревом почали пролітати понад нашими головами їхні стрільна. Це був справді імпозантний образ: немов якісь космічні комети, пролітали ці стрільна, виючи на всі можливі голоси та тягнучи за собою довгі хвости вогню. В один мент у селі зчинилося пекло. Загорілися хати, стало ясно, мов удень. Раз–по–раз б'ють «небельверфери», їм вторують густі постріли танків, що стріляють по селі з віддалі яких вісімсот метрів. В селі — справжнє пекло. Рев худоби змішувався з криком людей. Люди, пробуючи рятувати своє добро від вогню, гинули тратовані ошалілою від жаху худобою, або ж від розривів нових стрілен, що раз–по–раз розривалися в селі. Ворог, лишаючи палаюче село, «валив» густими лавами в сторону наших становищ. Не стримує його навіть вогонь наших танків, що, скоротивши приціл, б'ють розривними ґранатами. Відізвалася наша машинова зброя.

Машинально провірюю своє «емпі» та приготовляю ручні ґранати. Чорні силуети ворожих бійців чітко відбиваються на тлі палаючого села. Вони щораз то ближче. Та для нас, озброєних лише в машинові пістолі, ще не надійшов час, — надто велика віддаль.

Людські накликування, якісь вигуки, стогін ранених, всі ці звуки зливаються з детонаціями тисячів стрілен, цокотінням машинової зброї і вибухами ґранат, створюючи нерозпізнанний хаос.

Минали секунди, мінути. Напруга цієї оргії звуків більшала. Ворог підсувався щораз то ближче. Час уже на ручні ґранати. Рука

автоматично ловить ґранату та, зірвавши безпечника, викидує її вперед. Одна, друга, а потім вже пішли черги з «МП». Коротші довші, — знову коротша, зміна магазинка. Справді, як автомат.

Нагло я почув, чи радше відчув якийсь рух праворуч від мене. Хтось вистрілив ракету, що ясно освітила місцевість.

— Руські від тилу! — крикнув чи радше заревів чотовий Кріґер.

— Ворог від тилу! — понеслося по всій лінії.

— Всі відступати! — рознісся знову рев чотового Кріґера.

Поспішно скидаю з себе зайві речі та, вхопивши в праву руку ґранату, лівою, в якій тримав «МП», спираюсь на беріг окопа й одним стрибком вискакую з нього. Інстинктовно відчуваю «своїх», тому біжу в напрямку шоси, що тепер ліворуч від мене. Здоганяю якусь групу вояків нашої сотні. Серед нічної пітьми не розпізнаєш, хто це, однак мені байдужіє, — добре що «свої». Біжимо що сил по стрімкому узбіччі, щоб лише подалі від цього пекла. Раптом знову впереді постріли, а з цим зойки та стогін. Крик «Гільфе!» «Пан не стреляй!» змішуються й надають ще більшого жаху цій макабричній ночі. Ніхто тепер не звертає на це уваги, кожен рятує себе. Дорогою втікають наші танки, замовкли також «небельверфери», що покинули вже свої становища. То тут то там строчать черги машинових пістолів, вибухають ґранати. Цілу ніч тривала ця наша втеча–марш. Бігцем або прискореним маршем прямували ми по полях, оминаючи шосу, на якій кожної хвилини міг появитися ворожий танк. Нашу групу очолював, — пізнав я це по голосі, — наш чотовий, хор. Кріґер. Між іншими був тут ст. вістун Кайзер, що з ним я тепер «скомпанувався».

Почало вже світати, як ми вступали в якесь порожнє село. Німа тишина, на вулицях нікого не видко. Обережно просувається по вулицях села наша група, що тепер начислює всього двадцять люда. То тут то там порозкидувані військові речі, муніційні скриньки, якийсь перевернений віз. Видно, що в поспіху покидали свої квартири принагідні квартирники. Якось несподівано ми зустріли на одному хазяйстві старого чоловіка. Мене покликали за перекладача. Від нього довідуємося, що вночі поспішно виїхали звідси німецькі частини, а на мій запит, чи не було тут руських, він відповів, що ще нікого тут не було та що ми перші вояки, яких він зустрічає сьогодні вранці. На мій запит показує нам дорогу, кудою можна вийти на битий шлях, що веде до Балти.

Поспішаємо, як лиш можемо, забувши на непроспану ніч та голодний шлунок. Щоб лише скоріше, щоб лише далі, щоб лише ноги не відмовили послуху. Після декількох кілометрів по цій порозбиваній шосі зустрічаємо щораз більші гурти вояків, що так само, як і ми, «вдирають».

По ровах, а то й просто по дорозі, густо покиданий військовий виряд та поперевертані автомашини, гармати, танки. Зустрічаємо також убитих, їх немає кому поховати. На це немає часу.

Пізно пополудні в одному селі зустрічаємо валку автомашин нашого дивізійного обозу. Сідаємо на них по декілька чоловік. Ще декілька годин подорожі автомашиною по вибоїстих дорогах і ми знову в Балті. Тут хор. Кріґер зголошує нас у т. зв. пункті зголошень нашого дивізіону, де дістаємо дещо сухих харчів, теплу каву й нічліг у якийсь шопі.

На другий день вранці збірка та вимарш у дальшу дорогу. Перед вимаршем коротеньке обговорення положення хор. Кріґером. З його слів довідуємося, що ворог сильними з'єднаннями прорвав наші лінії та форсовним маршем просувається до Дністра. Переправа в місті Рибниця для нас уже відтята, залишається лише переправа в Дубосарах та далі на півдні в Тирасполі. Рештки нашої розбитої дивізії маршують уже в напрямку першої переправи. Охорону відступаючих частин перебрали мішані румунсько–німецькі з'єднання, що прийшли недавно з запілля. Жде нас тепер досить форсований марш, бо ж віддаль з Балти до Дубосар приблизно 100 кілометрів.

Відворот з України

Так почався мій відворот чи радше втеча з України далі на захід у Румунію; вона тривала повних три тижні, бо аж до 10–го квітня 1944 р. День–в–день довгі марші, несподівані бої з проникливими крізь прорвані лінії фронту большевицькими відділами. Неспокійні ночі із частими алярмами та втечею на безголов'я у пітьму ночі. Це вже не був пляновий відступ, це була безголовна втеча. Шосою, пільними та залізничними дорогами тяглись нескінчені валки людей, що тікали. Всуміш усі роди зброї та формації, а до цього ще валки цивільного населення, що або добровільно тікало, або примусово було гнане на захід.

Позаду німецьких та румунських частин, що відступали, залишались попалені села, міста, поруйновані мости, залізничні лінії. По полях, у придорожніх ровах валялися високими купами військовий виряд, гори амуніції, та незліченні мішки, скриньки, банки, з поживою, одягом, взуттям. Лежали поперевертані автомашини, порозривані мінами танки, застряглі в болоті мотоциклі, гармати, важкі танки. Все те лишав переможний «Третій Райх», що ще тому три роки, ба ще й тепер, вірив у силу свого вояка й мріяв завоювати Схід. Мріяв завоювати Україну як «лебенсравм» для німецького населення. Та тепер ці мрії обірвались, тепер одинокою думкою в усіх цих вояків–людей, що, залишаючи все, тікали на захід, було — якнайскоріше дістатись за Дністер.

Та в цім критичнім положенні були й веселі хвилини. Оце якась група вояків із «люфтваффе», запрігши двох вислюків до двоколового візка, на задній дошці візка написала крейдою: «Ґестерн мот, гойте гот» (вчора моторизовані, сьогодні «кониками»).

Після нічного бою з аванґардними большевицькими відділами біля Бірзули, що його ми звели першої ночі нашого маршу, наш відділ дослівно перестав існувати. Хто як і чим міг, виривався, себто «відв'язувався від ворога» й тікав на захід, промишляючи вже сам за харчі та за транспорт. Одні одним серед нічної суматохи на постоях або при алярмових втечах крали коні, підводи, щоб лише самому видістатися з цієї загроженої смуги.

Мені та ще двом стрільцям з нашого відділу вдалося в одному з таких алярмів вночі «зорганізувати» підводу, запряжену двома кіньми, і ми вже під вечір другого дня були на переправі в Дубосарах.

Саме містечко Дубосари лежить на лівому березі Дністра. Цілий лівий беріг Дністра це низовина, зате ж правий беріг різько

підноситься вгору, творячи стрімку височину.

Ціла рівнина перед Дубосарами в промірі яких п'яти кілометрів засіяна різноманітними підводами, автомашинами, кіньми, а серед всього того вештаються військові. Все це жде переправи, що відбувається почерез одинокий тимчасовий дерев'яний міст. Великий же кам'яний міст вповні знищений.

В т. зв. пункті зголошення нашої дивізії дістаємо пропуск, без якого не пропустила б жандармерія на мості. Ждемо цілу ніч у колоні своєї черги. Аж над ранком другого дня вдалося нам щасливо переїхати Дністер. Тепер наша маршрута йшла на Кишинів, де згідно з чутками мала збиратися наша дивізія. Діставши в пункті зголошень т. зв. «маршбефель», нам тепер було й недуже то спішно, тому то ми в першому зустрічному селі заквартирували на декілька днів і сяк–так привели себе до порядку. В першу чергу треба було скупатися й попрати бодай трішки білизну, що аж кишіла від вошей та бруду. За наш віз і пару коней наш господар, в якого ми стояли постоєм, заопікувався нами, як своїми рідними. Цього він не робив ніраз із почуття симпатії до нас, але за нашого воза і пару коней; це змушувало його бути до нас ввічливим. Врешті, відпочивши добре та взявши від хазяїна харчів на дорогу, ми вирушили пільними доріжками в сторону шоси на Кишинів. Пройшовши кільканадцять кілометрів, під вечір ми вийшли на шосу, де, на наше щастя чи на лихо, — бо ж ми могли ще кілька днів побавитися в туристику, — ми зустріли автомашину з нашої дивізії, вона нас і забрала так що ми пізно вночі прибули до штабу дивізії в Кишинові. Звідси нас уже відіслали з групою інших, таких самих як і ми, до штабу нашого полка «Теодор Айке», що примістився в якомусь монастирі.

Цю ніч ми проспали на довгому коридорі монастиря, де таких, як ми, було повно.

Другого дня знову збірка новоприбулих, потім ходження «від Анни до Каяфи», знову списування генералій, давніших приділень, виплата залеглої платні та нове приділення. Мене приділено знову до давньої сотні, себто шостої, де сотенним тепер хор. Кріґер, дотеперішній чотовий. Наша сотня разом з шоферами та різним допоміжним персоналом начислює всього 38 люда. Навіть неповна чота.

Латинський Великдень, що цього року припадав на 10–11 квітня, ми перебули в Кишиневі. Бідненькі були ці свята, бо весь наш обоз залишився в розлогих степах південної України, а свіжий транспорт ще не наспів. Тут ми перебули ще декілька днів, що їх провели на впорядковуванні свого виряду та обмундирування. Все воно було таке знищене, що ніяк не

давалося направити, але ж на виміну ми не могли надіятися, бо наші дивізійні магазини не існували. Майже кожен з нас під час утечі мав змогу виміняти свої повстяні зимові чоботи на легкі скіряні, тому із взуттям не було такої мороки. Зате гірше було з білизною, якої не було, а під час втечі не було коли її обмінювати, хоча цього добра валялося досхочу в порозбиваних вантажних автомашинах. Не зважаючи на купелі ще в хазяїна по дорозі та тепер уже при сотні, воші в нас трималися далі при швах мундиру. Дивізійної «вошобойки» не було, а кожен як знав, так і нищив цю погань. Десь в половині квітня наша сотня чи радше весь наш полк завантажено на автомашини, що ще були в дивізії, і ми виїхали в дальшу дорогу на північний захід. Надворі в повному розгарі весна. Краєвиди тут чудові, так нагадують мій рідний край. Такі самі «ліп'янки», криті соломою, високі журавлі біля криниць, повно садів. Різько відбиваються тут чудові виноградники, тому то в кожному селі, де ми затримувались на відпочинок, замість води нам виносили глечики вина погасати спрагу. По селах святковий настрій, бо ж це надходили Великодні свята, а населення тут православне. Всюди розташовані румунські частини. Недавно оце в Румунії проголошено загальну мобілізацію і це й були власне частини мобілізованих.

Переправились ми через річку Прут біля містечка Гущ. Далі наша маршута йшла до міста Роман, куди ми прибули десь біля полудня другого дня нашої подорожі.

Тут повно німецьких військ та прифронтових установ. На наше здивування крамниці завалені різними товарами. Брак нам лише грошей, що їх ще нам не виміняли на румунські леї. Проїхавши ще кількадесят кілометрів за Роман, наша сотня, себто увесь наш полк, заквартирувала в декількох більших селах. Тут уже таки добре «пахло» прифронтовою смугою. Тоді бо фронт проходив від Черновець через Ботошань до Ясс, отже не так то вже далеко від нашого місця постою. Тут ми мали переорганізуватись та ждати поповнення людьми, зброєю й автомашинами.

Та не довго довелось нам посидіти на цих «теплих місцях»; одного пополудня в сотні підняли алярм та після сеґреґації, що її провів сотенний, відділивши увесь функційний персонал, створено чоту в силі 22–ох людей під проводом одинокого підстаршини–фронтовика, ст. десятника Шнайдера. Сам хор. Кріґер мав відійти з наказу дивізійного командування як перекладач до румунського обсерваційного пункту.

Ціле пополудне до пізнього вечора ми приготовлялися до цього «айнзацу». З дивізійного штабу ми дістали дев'ять кулеметів типу «МҐ–42», запасну амуніцію та ручні ґранати. На кулемет

припадало по двох чоловік. До цього доходили ще санітар, вістовий, заступник чотового, ст. вістун Кайзер та сам таки ст. десятник Шнайдер.

Перед нашим відступом, як звичайно, пояснив нам положення сотенний, хор. Кріґер; за його словами воно було таке:

— Ворог, прорвавши лінію фронту поміж місцевостями Ботошань–Ясси, переправився на правий беріг річки Серет та зайняв місто Пашкань, де й створив мостовий причілок. Рештки нашої дивізії мають повести протинаступ та викинути ворога за Серет, зайнявши місто Пашкань. Генеральний наступ ведуть перший курінь нашого полка і два курені, себто 1–ий і 3–ій, 3–го полка «Тотенкопф». Наш курінь, себто 2–ий, в силі трьох сотень, а саме — 5–ої, 7–ої та 8–ої, має маркувати чоловий наступ. Наша шоста сотня як малочисельна має зайняти охоронні становища при залізничній лінії, що йде від Романа до Пашкань.

— Це й було б усе, що можу сказати, то ж бажаю вам всього найкращого, — закінчив своє «обговорення положення» хор. Кріґер.

— Як підтримку нашому наступові дістаємо всю артилерію, яка лиш є на цьому відтинку, та приблизно двадцять гармат і танки легкого типу. Все це дає разом близько 249 вогневих цівок, отже таки поважне число. Артилерія, здебільша румунська, як теж румунські найважчі ґранатомети 12 см. — уже зайняли свої вогневі становища. Наступ має початися завтра вранці пів четвертої сильною артилерійською підготовою, — це вже пояснював нам ст. десятник Шнайдер, що перейняв тепер командування над нами.

Десь біля десятої ввечорі завантажуємось на дві автомашини та вирушаємо в дорогу. Перед нами з погашеними світлами гудуть автомашини цілого куреня, який, як і ми, має зайняти свої призначені місця. Ще один кривавий епізод для тих, що щасливо переживуть його, закарбується глибокою борозною в душі. Чи вернуся, чи щасливо пройду це пекло? — ось такі думки ворушили мій мізок. Та чи тільки мій?

Після довшої їзди шосою, а пізніш польовими доріжками прибуваємо до якогось села. В нічній темряві здавалося б, що воно вимерло, однак око, призвичаївшись до пітьми, розрізнює масу вояцтва, що відпочиває по подвір'ях і в порожніх хатах. Порожніх, бо справді з цивільного населення тут нікого немає, все виевакуйоване; це ж прифронтова смуга. Все це жде наказів.

Без зайвого гамору та в повній тишині зсідаємо з автомашин і кожен бере по дві–три скриньки кулеметної амуніції: ті, що несуть кулемети, беруть по дві, решта — по три. Воно важко, однак нам говорять, що наші становища не дуже то далеко, всього півтора

кілометра. Важко сопучи переходимо попри становища важких ґранатометів, польової артилерії та протипанцирних гармат. По крилатих шоломах обслуги здогадуюся, що це румунські частини.

Пройшовши ціле село та, може, ще кілометр з «гаком», ми увійшли поміж якісь забудування, як потім виявилося, великого фільварку. Там мала передишка під довжелезним муром. Заряджено строгу мовчанку та під загрозою кари, заборонено курити. Ворог тут недалеко, всього кількасот метрів. Ст. десятник Шнайдер разом з вістовим та якимсь вищим старшиною із штабу пішли оглянути терен, де ми мали зайняти оборонні становища.

Після півгодинної передишки прийшов наказ до відмаршу й ми вирушаємо; тепер скручуємо правіше та йдемо здовж цього муру. За деякий час мур скінчився і ми вийшли на поле. Тут перша затримка: десятник залишає двох стрільців з кулеметом та визначує їм становище. Те саме повторилося що кількадесят кроків, і я дістав також свій «приділ» ще з одним німцем. Був наказ копати протитанкові стрілецькі окопи. За кількадесят мінут ми вже повикопували глибокі ями та всю викинену землю добре замаскували дерням та рваною травою. Тут ґрунт був м'який; це було орне поле, засіяне озиминою. Як пізніше вдень я мав змогу розглянутись, то ми становили оборонну лінію, що тягнулася від залізничного насипу лінії Роман–Пашкань до забудовань фільварку. На схід від нас, за залізничним шляхом аж до берега річки Серет простяглися мочариська, завширшки в яких 100–150 метрів. Просто таки перед нами у віддалі якого кілометра лежало місто Пашкань.

Тепер довкруги тишина та спокій. Ніщо не вказує на те, що через кільканадцять хвилин почнеться кривавий танець. Годинник на моїй руці показує за 20 хвилин третю. В третій годині наша артилерія пічне барабанний вогонь. Отже остається ще декілька хвилин цієї тишини. Цей день заповідається криваво; не один з–поміж оцих людей, скупчених на цьому кількакілометровому клаптику, не діжде сходу сонця. Та що ж, це війна.

Десь далеко на сході почало сіріти. Тут довкруги однак панувала ще темрява ночі.

Від ями до ями пробігає ст. десятник Шнайдер та шепотом: «Не спати, вже третя недалеко!» — розбуджує декотрих та насторожує нас бути чуйними.

Здається, що він уже не добіг до останньої ями, коли тишину ночі прорізав переразлимий гук гарматних сальв.

— Пум–плюм–діуум! — вухо ловить випали гармат.

— Шу–шуу–гулу–гулууу! — прольотом шумлять над головою стрільна.

— Бах! бах! бах! — вибухають ґранати на передпіллі, та в

недалекому місті.

Тисячі вогневих шпильок коле оксамит ночі. Пів горизонту моргає червоними відблесками вогню. Немов би якась світляна рекляма, що за допомогою автомату гасить або засвічує свої жарівки. Однак жоден напис не виходить із цих розкинених у просторі червоних пунктів. Але його чути в повітрі, що переповнене запахом спаленого пороху, чути його в клекоті, шумі пролітаючих стрілен, у все більшому лоскоті сотень гарматних випалів. Смуги світляних стрілен прошивають густо північно–східній відтинок темної бані неба. Тут і там вибухи; це ґранатомети піхоти, що готовиться до наступу.

Ген, далеко–далеко, трішки більші червоні плями — це відповідає артилерія ворога. Витончений слух починає виловлювати з оргії змішаних відпалів знаний притишений гук: «Пум–пум!» і сальвові: «Плюм–плюм!»

А пару секунд пізніш:

— Шру–шруу–шрууу! — шумлять з вітром непрошені гості.

— Бах! бах! — вибухли два поділи поміж забудованнями фільварку, що ліворуч від нас.

— Фюю. Прюю. Пац! Пац! Пац!

Ховаюся з головою у своїй доволі глибокій ямі; чейже неприємно дістати відламком.

З хвилини на хвилину артилерійський вогонь міцнішає. Годі що–небудь виловити з цієї дикої симфонії, якої звуки пробиваються десь до глибини душі. Тілом стрясає мороз. Можливо, це ранній холод, не знаю. Встаю та, спираючись грудьми об сиру землю ями, приглядаюсь дикій шаленій оргії вогню, що піднявся довкруги. Кулемет та амуніційні скриньки — все це напоготові біля мене. Раз–по–раз голова мимоволі «вклоняється» пролітаючим стрільнам. Не всім, їх летять сотні, тисячі; «вклоняється» тим, що свій шлях кінчать недалеко.

Хлум–хлуум! Бах–бах–бах! Дзінь! — це їхні звуки і вже відламки прошивають повітря.

Ген, впереді що хвилини вистрілює ракета, освічуючи місцевість. Увесь обрій горить тисячами вибухів. В хмарах диму та в ранньому світанку мигають криваві вогні. Пашкань розкидує довкруги бальки, каміння із своїх повалених домів. Бризкає сотнями світляних водограїв. Ворожі стрільна риють близько нас землю.

Раптом серед цієї суматохи вогню, вибухів і диму проймає дрожжю несамовитий рев: у повітрі несеться, немов виття стада гієн, протяжне:

— Вююю! Вююююю! — та після секунди неймовірне, ніби нескінчене, число зловіщих вибухів сколихує мурами фільварку.

Це сальвами б'є багатодулова ракетна гармата, що її большевики назвали «катюшею», а німці охристили «сталінськими органами».

Ген, делеко наліво від нас, звідки мають наступати три курені нашої дивізії, терен покрився дрібними іскорками і тоненькими смугами світляних стрілен.

Так, врешті почали. Дивлюся на годинник: точно пів четвертої показують стрілки годинника.

Крізь клекіт гарматних стрілів до вух стукотять слабі маленькі вибухи: хтось енерґійно потягає палицею по штахетах:

— Тррр–трр–тррр!

Це «МҐ–42».

Ну, нарешті, — думаю собі, — чейже тепер можна хоч хвилинку посидіти на дні ями, прислухаючись до цієї шаленої звукової оргії.

Зігнувшися в «три погибелі», сиджу на дні ями й курю цигарку. Голова, оперта об стіну, дивиться очима в круглий отвір, в оксамит неба, що помалу з чорного робиться мутно–сірим. Світає… Ще одна ніч проминула, настає день. Який же він кривавий! Скільки він несподіванок принесе!

І, як завжди в таких хвилинах, напруження нервів; перед очима пролітають немов короткометражні картини — з дитинства, з юности, з останніх минулих років, місяців, днів. Щоб знову прийти до висновку, що це лише злуда. Що все те залишилось десь там далеко, що лише яскравіші картини з них закарбувались глибоко в душі. Хотілося б, щоб усе те було вже за мною, щоб хоч на хвилиночку тепер вернулася одна із цих «яскравіших картин» минулого. Де ж ти, Гелі? Де ж ви, усі рідні? Як давно не мав я від вас жодної вістки!

Раптом ці мої рефлексії перервав, стинаючи в жилах кров, несамовитий крик ст. десятника Шнайдера, що був праворуч від мене у недалекій ямі:

— Танки зпереду! — несеться його голос.

Підриваюсь на ноги та цілим єством прилипаю до сирої стіни ями, очі напружено вп'яливши в передпілля.

Дніє. Сонце ще не показалось, але воно ось–ось вирине з–поза обрію.

Повна таємности сірість світанку окутує терен бою, мішаючись із хмарами диму, а за хвилину відійде, сховається в недалекому, оповитому ще сумерком лісі, щоб дати місце соняшним променям. Вогонь ще набрав на силі. Тепер долучилися до нього ще танки та штурмові гармати. Відгомін вибухів уже не дразнить вух; вони бринять, шумлять у них, сповнюючи мізок хаотичними звуками, до яких він уже привик.

Крізь густий дим гарматних стрілен, що вибухають раз–по–

раз, та крізь сіру мряку, що простелилася над землею від річки, годі що–небудь розібрати. Інстиктовно відчуваю небезпеку. Брязкіт сталевих гусениць від переду вказує, що сталеві потвори помалу наближаються до нас. Тепер щораз густіше розриваються стрільна поруч наших окопів. По звуках, що їх видають гусениці повзів, орієнтуюся, що вони їдуть по залізничних рейках, які проходять може двісті метрів праворуч від мене. Такий же брязкіт, але ще сильніший, чути й від ліва. Там раз–по–раз сильні блиски вогню та проймаючі дрожжю звуки:

— Рач–бум! Рач–бум! — розрізають повітря щораз то нові вистріли танкових гармат, а їм у відповідь — протитанкові гармати. За хвилину це пекло переноситься і до нас.

Від окопу до окопу несеться приглушений крик:

— Крийся!

Кожний з нас прилягає в своєму окопі, що не одному, може, буде могилою. Крізь гул бою щораз то сильніше чути черги кулеметів. Це ліворуч від нас, поміж забудованнями фільварку. Чути вже голосні вигуки, крики, зойки. В душі ворушаться лихі передчуття. Невже ж у цій ямі застукає смерть, смерть розчавленого залізною потворою черв'яка? Невже попаду в полон? А як довідаються, що я українець? Однаково смерть. Може б так втекти, але куди й як? Та ж не зробиш і кроку, як кулі прошиють тебе на решето. Зрештою, так чи так довкруги одне пекло, один водограй вогню, заліза, землі.

Моторошно стає на душі згадувати в цей мент, як то нам на вишколі демострували дію танків, що, натрапивши на протитанкові стрілецькі ями, розчавлювали їх своїм тягарем. Невже цей експеримент повториться і зі мною? Мене огортає страх. Серце просто завмирає в грудях. Чую, що не видержу. Півсвідомо знаходжу в боковій кишені коробку з пастильками, що їх похапцем кидаю в розкритий рот. З ними не розстаюся вже майже рік, доповнюючи їх запас за кожним разом у санітара. Це спасенне лікарство оті «антіневротіка». Забуваючи на обережність, пристрасно курю цигарки. Дрижачими руками розгортаю свій портфель: фотознімки рідних, декілька останніх листів від них і ось — вона, Гелі. Гелі, чи віриш, що я в передостанню хвилину свого життя не забуваю про Тебе…? Бррр! Проймаючий холод стрясає тілом. Невже так виглядають останні хвилини людського існування?

Раптом сильний язгіт випалів та ще страшливіший рев вибухів прошив повітря. Земля гуділа, мов порожня бочка, та дрижала від зривів. Тріскотня зростала все більше; моя яма гойдалася, як колиска. Тепер я почув найглибший тон «Бум–бум–бум–бум!» що, неначе рев слона — гіганта розсипався

бальдахимом акордів, приглушуючи своєю силою всі інші звуки. Грюкіт цього тріщання закарбувався в моїй душі на все життя. Ще тепер, згадуючи ці хвилини, мною проходить дрож.

Врешті відважуюсь виглянути з ями. Сантиметр за сантиметром підводжу голову понад окіп. Їдкий дим від недалеких розривів та спаленини стелиться по полі. У віддалі яких 80 метрів позаду наших становищ стоять у вогні три ворожі танки. Один з них, оповитий хмарою диму та вогню, стоїть, запоровши дулом гармати в насип; два інші стоять підстрілені, збившися задами до купи. Залоги танків не видко; можливо, що вона вже в полоні.

Гукаю до свого сусіда зліва. Відзивається і визирає із свого окопу.

— Ми маємо щастя, — вимовив він з полегшею в голосі.

Справді, маємо якесь щастя: так близько нас кружляла смерть. Але чи всі на нашій лінії мають щастя, цього годі покищо сказати. Довкруги ще громами гуде бій, що тепер змагається ліворуч від нас. Крізь мряку, що падає на землю, та крізь їдкий дим від палаючих ворожих танків нічого не можна розпізнати. Біля нас вже не так густо рвуться стрільна, тому можна безпечніше спостерігати передпілля.

Доходить уже п'ята година ранку, але вогонь артилерії ніраз не меншає. Вже майже дві години ведеться цей бій, та здається, що кінця йому не видко.

Від сторони фільварку гусаком виходять довгі ряди вояків. Це румунські відділи. Йдуть здовж наших становищ, прямуючи до залізної лінії, й уже йдуть в напрямі Пашкань. Видко, що положення покращало і це йде підкріплення чи радше зміна наступаючим частинам. В новому виряді та однострої, в німецьких шоломах та з німецькими рушницями, — зараз пізнати, що це новостворені частини. Йдучи попри нас, надроблюють міною та вголос вітаються. Мені самому смішно й соромно: якби вони мене бачили перед декількома хвилинами, напевно не дивилися б на мене з таким подивом.

Помалу ранній вітер розвіяв мряку та дим. А з цим вогонь артилерії послабшав. Ще десь там впереді короткими чергами відзивались кулемети.

Від сторони Пашкань в напрямі забудовань фільварку дорогою, що ліворуч від нас, ведуть колону полонених. В протилежну сторону злегка просуваються по дорозі санітарні автомашини.

Попри наші ями проходить ст. десятник Шнайдер із своїм сакраментальним:

— Ну, як там, хлопці?

Дехто відповідає або й ні, все таки кожен щасливий, що минулася вже хуртовина. Тепер уже майже кожний виліз із ями, щоб хоч дрібку розправити закостенілі м'язи. Чейже неодин з нас майже весь час просидів на дні ями.

І я виліз із свого сховища та з цікавістю оглядаю місцевість. Все таки і краще і далі можна бачити, ніж сидячи в ямі.

Ліворуч від нас, як зрештою й ціле перепілля аж до Пашкань, це одна рівнина без жодного кущика чи заглиблення. Ген, далеко ліворуч майоріють забудовання села, за яким терен підноситься та кінчається лісом, що своїм правим скраєм простягається майже до самого фільварку. Вперед розкинені партерові дімки передмістя Пашкань, що саме оповите густими хмарами диму й вогнями. По полі догоряють підстрілені ворожії та наші танки. Їх щось біля двадцятка, не числячи оцих трьох, що біля наших становищ. Ось і забув би, цікаво поглянути, — із цією думкою прямую в сторону танків, що догоряють. Там уже більша частина нашої «сотні».

Два з–поміж них це популярний тип «Т–34», зате третій — з двома гарматами; він, з'їхавши з насипу, дістав поціл у задню частину, де був збірник із пальним. Це якийсь зовсім інакший тип. Уже знайшлися «знавці», які, оглядаючи цю потвору, вияснюють, що це американський танк типу «Генерал Лей». Чи справді воно так, цього не скажу, хоча признаюсь, що ще досі не мав змоги бачити на східньому фронті ворожих танків такого вигляду. Може, це й справді був американський танк? Чейже не було таємницею, що Америка слала все можливе, щоб підтримати СССР у його змагу з Німеччиною.

Тут також довідуюсь, що й наша «сотня» має втрати. Двох наших стрільців, що лежали біля фільваркового муру, дістали поціли. Наш «сотенний» уже вислав декількох стрільців, щоб їх похоронити. Між забудованнями фільварку уже чималий цвинтар; кажуть, що від обстрілу большевицької «катюші» наш курінь потерпів чималі втрати, зокрема це 5–та сотня, що мала свої вихідні становища саме поміж забудованнями й попала під безпосередній обстріл: вона тепер майже не існує. Залишились тільки одиниці.

Поговоривши ще про дещо із ст. вістуном Кайзером, вертаюсь назад до свого окопа.

* * *

Цілий день пройшов спокійно. Десь там за Серетом громами гула канонада. Це дивізія «Ґросдойчлянд» вирівнювала свої

становища. Пізно ввечорі прийшли румунські відділи, що змінили нас, а ми повернулись на свої давні квартири.

Кінцеві дні квітня минали нам на спокійному «байдикуванні» по сільських квартирах. Ми ждали тепер поповнення людьми та вирядом. Майже вся дивізія за вийнятком розвідувального дивізіону, що був у передовій лінії як одна із сильних частин, перебувала в стадії переорганізування. Нашу сотню в тому часі відвідав сам командир дивізії, ген. — лейт. Прісс, що висловив нам похвалу за хоробрість в останніх боях та всю сотню — 38 люда подав до відзначення румунським хрестом хоробрости. До нашої сотні із штабу дивізії приходить новий сотенний — поручник Барон. Пошта знову почала курсувати нормально. Дістаю декілька листів від Гелі, декотрі з них писані тому два місяці. З дому не маю жодної вістки. Та й не дивуюсь: чей же тоді бої вже велись на території Західньої України й фронт проходив через Волинь, Поділля, Буковину й частину Бесарабії. Зайняті були: Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно, Чернівці. Часово большевики зайняли Станиславів, бої велися біля Тернополя. Цілий фронт на півдні заламався. Німці панічно втекли на територію Румунії або попали в полон. На Криму, де німці були відтяті від континенту, ще йшли завзяті бої.

В перших днях травня прийшло довго очікуване поповнення в людях, матеріялі, зброї та виряді. Наша сотня тепер дійшла до свого нормального складу та начислювала до 200 люда. Було три бойові чоти та повний штаб сотні. Кожна чота мала по три рої. Перша чота була під командуванням хор. Кріґера, друга ст. десятника Шнайдера, третя — десятника Прінцінґера, що прибув разом із поповненням.

Я попав як ройовий до другої чоти. Майже всіх із «старої войни», хто мав якийсь ступінь молодшого підстаршини, було призначено ройовими.

Мій рій, як і все поповнення сотні, це були молоді хлопчаки в віці 17–20 років. За вийнятком декотрих, що прийшли із сотень виздоровців Запасного коша, все інше ще не бачило фронту. Моїм заступником був вістун Ціпер. Мій рій у чоті був другий. Також кожен з нас із «старої войни» дістав новий однострій та виряд. Тепер ми вже майже нічим не відрізнялися від новоприбулих. На кожний рій припадало тепер по два легких кулемети типу «МҐ–42».

Дні тепер поплили на інтенсивному вишколі в терені. Мені було спершу важко, бо ж я не володів бездоганно німецькою мовою, але якось воно йшло. Якось щиро прив'язався молодий стрілець з мого роя, перший стрілець при кулеметі Шульц, родом з Берліна. Оповідав залюбки про себе, про свою рідню, що її

насправді вже не мав. Батько помер ще перед початком війни, три старші брати полягли вже під час цієї війни, сестра десь у польовому лазареті за медсестру; дома залишилась ще, як він говорив, «мутті». Його недавно змобілізували з «гітлер–юґенду» до фронтових частин.

Часто ми ходили до кіна на фільми, що висвітлювалися в великій сільській шопі. У нас «старої войни» було дещо заощаджено гроша, тому кожного вечора неслись веселі вигуки та співи із двох коршом, що були в нашому селі. Здавалося б, що ми не на фронті, якби не часті відвідини большевицьких літаків, що майже що ночі бомбили довколишні села та шосу до міста Роман. Обірвалось і нам, та вже не так страшно: дві згорілі автомашини, а з цим — непроспана ніч.

Населення ставилося до нас зовсім байдуже. Було суворо заборонено забирати що–небудь без дозволу. Переважно наші квартири були по стодолах; одна чота квартирувала в цілості у сільській школі.

Коли бували ворожі летунські налети на наше запілля, — а вони були таки майже кожного дня, не вчисляючи ночі, бо тоді обов'язково мусіли бути, і ми до них привикли, — ми мали вже вільний від служби день, а тоді — як хто знав, забивав нудьгу від цього примусового сидіння по хатах. Надвір під жодним претекстом не можна було виходити, щоб не зраджувати нашої присутности в селі.

В такий час ми зчаста засідали до карт. Грали в «очко» чи там «айнундцванціх» або «майшель» — щось подібне до «шістьдесятшість».

Пруська дисципліна

Одного такого алярмового дня, коли ми цілісенький день просиділи ув'язнені по хатах, під вечір прийшов наглий наказ: спакувати все, виїжджаємо. Вже під час пакування «манелів» прийшов ще подрібніший наказ: торби на білизну, коци й плащі скласти на автомашини, особиста зброя при собі; крім того кожен — у маскувальному однострої; забирати 120 штук рушничної амуніції, ручні ґранати: чотири з ручками і стільки ж яйцеватих; муніційні скриньки роздали по одній на кожного стрільця, не виключаючи й кулеметників. Ройовий бере повну порцію амуніції до машинового пістоля.

Отже ясно: передова, наступ. На відправі у сотенного, пор. Барона довідуюсь, що ціла наша дивізія має зайняти відтинок фронту в околиці місцевини Фрумосул, що лежить поміж Яссами та Пашкань.

«Стара война» цю новину прийняла байдуже, бо й чого тривожитись? Чейже це наш «хліб насущний», та цілком інакше прийняло цю новину молоде вояцтво, що ще не «нюхало пороху». Звичайна тут гарячковість огорнула їх усіх.

Я їх вповні розумів; чей же так само переживав і я ці перші хвилини, коли вирушав на передову лінію. Не раз застановлявся ще перед тим, як почуватимусь перед якоюсь більшою бойовою акцією. Чи буду боятись, чи серце не «навалить», чи врешті мої руки й ноги не відмовлять послуху в критичному моменті?

Одначе все це вже за мною; тепер це для мене буденний хліб і чоловік привик. Але більш ніж коли–небудь перед тим я дещо нервувався. Чейже я тепер відповідальний за життя групи людей; чи вив'яжусь я з завдання, що на мене наклали? На обличчях моїх вояків я не помітив виразу страху чи тривоги, навпаки, в їхньому гарячковому готуванні була серйозність і повага. Усі накази виконували докладно й солідно. До дрібничок. Це мене заспокоїло і я в душі повторив собі стереотипове «якось воно буде». Було, правда, дуже темно, коли ми сідали на автомашини, і я не міг докладно весь час спостерігати облич моїх вояків. Зрештою, цілоденна гарячковість при пакуванні та ніч зробили своє: кожен, зайнявши місце в автомашині, скоро шукав вигідного місця на свою голову, щоб пірнути в «блаженну дрімоту». Дрімали всі. Принайменше мені так здавалося.

Виїхавши на шосу, наша колона долучилася до колони інших сотень і наш курінь скоро посувався в сторону міста Романа. Минувше саме місто, наша колона біля півночі виїхала на шлях, що веде в сторону Фрумосулу. Після двогодинної подорожі ми

вже на місці. Авта зупиняються просто на дорозі, а ми, як осли обладовані запасною амуніцією, висідаємо. Довгим гусаком розтягнулись сотні, маршують на вихідні становища.

В моїм рою хлопці йшли рівно, спокійно; мала ланка в довгому ланцюгу, в який розгорнувся наш курінь, маршуючи через ліс. Минаємо стояки якихсь військових обозів, складів, штабів. Зі сходом місяця, ніч прояснилась; довгий вуж вояцтва висунувся з лісу. На узліссі в нічних сумерках тонула батерія важких гармат. Біля неї сонно походжав вартовий. Проходимо поле, всіяне густими ямами від вибухів ґранат та бомб. Густі засіки з колючого дроту, викопані в землі сховища та великі, землею вкриті залізобетонні бункри, що в сумерках ночі виглядають ніби мітичні кургани; все це свідчить, що проходимо біля становищ т. зв. «Лінії Антонеску». В повній тишині ми пройшли передові лінії й опинилися в довгому й глибокому протитанковому рові. Кожен, як міг, примістився на дні глибокого рова. Шепотом розмовляли між собою стрільці, дехто з них дзвонив зубами. Цей кількакілометровий марш із тягарем на спині загрів людей, а світанок був холодний, то ж мерзли. Чи, може, дехто трясся від емоції, не знаю.

Перед нами не блискали жодні ракети, не було чути жодної стрілянини. Десь там сонно протуркотів кулемет, гупнула ґраната, кинута напівсонним стійковим.

Сірість ранку застала нас продроглими від холоду в різних позах на дні цього рова. Вже майже дві години сидимо тут бездільно. Десь далеко ліворуч від нас тишину ранку прорізала густа стрілянина. Земля гуділа громами. Це дивізія «Ґросдойчлянд» почала наступ, ми мали його лише продовжувати, щоб забезпечити їхнє праве крило. Дехто з нас витягнув свій сухий харч та заспокоює голод. Добре, що хоч кава, що її отримали перед від'їздом, була наша з горілкою. Це нас дещо розігріло.

Врешті прийшов наказ вирушати. Встаємо, поправляючи на собі виряд та готовлячи зброю. Тепер виходимо роями; перед нами піоніри, що вказують стежки через мінове поле, що простягається перед протитанковим ровом. Надворі ще ранні сутінки; вид закриває густа мряка. Сходимо похилим тереном так, що мряка дедалі густішає. Десь ліворуч від нас і то досить близько почувся сильний стукіт кількох «максимів» та вибухи ручних ґранат. Хтось вистрілив там світляну ракету та й по всім. Після досить довгого, бо двокілометрового, маршу натрапляємо на якісь становища чи радше стрілецькі рови, покопані досить примітивно. З уст до уст подається команда: «Стати!» З будови цих становищ здогадуюсь, що це ворожі. Ровом пробігає вістовий

від сотенного, скликаючи всіх ройових на відправу.

Тут довідуюсь, що ми зайняли опущені ворогом становища і наше завдання виконане. Маємо тут затриматися довше, тому слід належно розбудувати нові кулеметні та стрілецькі становища. Повернувшись назад до свого роя, я застав своїх «хлопців» у кепському гуморі. Без плащів, втомлені нічним маршем вони сиділи попритулювані один до одного, «дзвонили» зубами й курили цигарки. Із захопленням прийняли наказ та гарячкове кинулись розбудовувати становища. Не так захоплював їх наказ, як те, що при праці могли хоч трохи розігріти закостенілі від холоду м'язи.

Раннє сонце застало нас добре потомленими при праці. Кожен, скінчивши свою працю, тепер спокійно лягав на дні рову, не боячись холоду. Цікаво, як на це лише дозволяє місце, з якого дивлюсь, розглядаю околицю. Перед нами рівнина, що спадає до ліва, а там простягається напів зруйноване село; перед нами на обрії майоріє густий ліс. Ліворуч за селом рівнина, порита глибокими ярами; де–не–де видніє рідкий ліс. Направо терен підноситься щораз то вище. За нами долина, що її ми пройшли цієї ночі, а далі довгою лінією майоріють кургани оборонної лінії.

Тепер краще можна було розглянутися по «здобутих» становищах. Вони й їхнє довкілля було густо подіравлені гарматними стрільнами. «Іванові» не так то приємно мусіло сидітися в цих становищах. Майже кожний клаптик землі був зораний ґранатами. Тому то вони без бою опустили їх.

Нові становища були незгірші: кожен викопав собі глибоку «лисячу яму» на спання, вистеливши її дно, чим хто міг. В залишених ворожих ямах найдено дещо соломи, дощок та якісь дряні коци. Покопано ще стрілецькі шанці та становища для кулеметів.

Місцевість була назагал спокійна. Очевидно, часами трохи стріляне, але здебільша то стріляли до нас, чи то — по нас; це не було аж таке приємне, хоча наші рови були доволі глибокі. Декілька разів трохи забагато й задовго стріляли по нас ґранатомети, а воно відомо: ніхто цієї погані не любить. Така ґраната летить дуже стрімко і може впасти до самого таки стрілецького становища а воно не так то вже приємно дістати таким «куферком» по лобі.

Так минуло декілька днів на цих становищах. Відомості з румунського відтинка фронту були назагал добрі: фронт устабілізувався і тримався добре. Большевицька офензива на нафтові поля Румунії застрягла. Часто високо над нами пролітали важкі бомбовози, говорено, що це американські ескадри летять бомбити нафтові поля. І справді, виглядом вони ніяк не

нагадували большевицьких типів літаків. Під час трирічної служби на східньому фронті я справді не бачив важких большевицьких бомбовиків, то, може, ці поголоски відповідали правді. Вони летіли доволі високо так, що годі було навіть крізь далековид устійнити їх приналежність.

Після одного цілоденного ворожого обстрілу ґранатометами наших становищ наш сотенний, пор. Барон висилає в передпілля стежу, щоб по змозі знайти обсерваційний пункт ворожих ґранатометів та перевірити незайняту частину села, що лежить у т. зв. «німандсляндi».

Веде стежу «спец» від цього — мій чотовий, ст. десятник Шнайдер. З нашої чоти йде ще Кайзер, я та трьох з першої чоти. Сама «стара война». Лишаємо все, що заваджало б у цій важкій нічній виправі, та беремо лише машинові пістолі й ручні ґранати. Я ще дістаю в'язанку ґранат, щоб на випадок, коли б ми натрапили на ціль нашої виправи, знищити нею ту ціль. Перед відходом у передпілля йдемо ще на відправу до сотенного штабу. Цілий відтинок, що його займав наш курінь, був повідомлений, що в передпілля вислано стежу.

Після короткої відправи в сотенного та побажань щасливого повороту й успіху виходимо в темну ніч на передпілля. Місяць ще не зійшов, тому темно, «хоч око виколи». Тихо, заперши в собі віддих, сунеться шість постатей вперед. Крок за кроком посуваються в напрямі руїн села. Земля густо всіяна глибокими вирвами з ґранат, де–не–де лежать надгнилі тіла ворожих вояків. Недогорілі бальки, бляха з дахів, купи цегли — все те лежить всуміш і ми мусимо продиратись через все те звільна, щоб не наробити зайвого галасу. Рука судорожне тримає «МП», готове кожної хвилини до стрілу. Минаємо якісь контури зруйнованої будівлі. Це була церква. Цілий зад розвалений, вежа, в декількох місцях прострілена, грозить кожної хвилини завалитися. Дерева, що росли біля церкви, дослівно повиривані з корінням.

Пройшовши кількадесят кроків від румовищ церкви, натрапляємо на догору, що нею просуваємося далі. Ще кількадесят кроків і місток над якимсь малим потічком. Тут враз зупиняємось, почувши впереді якісь шепоти та брязкіт підкованих чобіт. Нас трьох падає в якусь яму біля моста, заперши в собі дух. Здається, що навіть серце перестало битися. Кроки щораз, ближчі та йдуть у нашу сторону. Ще хвилинка і на мості появляється постать вояка. Не сподіваючись нічого, він прямує до нашої ями. Аж тепер я спам'ятався, що ми в стрілецькому окопі, до якого оце прямує ворожий вояк.

Те, що тепер сталося, тривало декілька секунд. Ст. десятник Шнайдер, мов тигр, кинувся на занімілого від несподіванки

большевика й оба вони повалилися на землю. Забряжчала зброя, пролунав приглушений гупіт тіл, що впали на землю. З запертим віддихом ми завмерли на місцях. Ст. десятник Шнайдер судорожне тримав за горлянку ворожого вояка. Минула хвилина тишини і Шнайдер звертається до мене, щоб я розпитав большевика про місця їхніх стійок. Звільнений від залізного стиску Шнайдера большевик ще довшу хвилину не міг прийти до слова, та по кількох словах заохоти «розв'язав язика». Від нього довідуємось те, що нам власне потрібне: недалеко звідсіля є обсерваційний пункт ворожих ґранатометів, сама ж ворожа лінія ще яких 300–400 метрів далі. Ст. десятник Шнайдер висилає двох з нашої групи з полоненим червоноармійцем, а решта — в тому числі і я — маємо виконати завдання.

Ждемо добрих декілька хвилин, щоб конвоїри з полоненим могли пройти добрий шмат дороги.

Врешні тихий шепіт Шнайдера: «Вперед!» — і ми повземо на животах через міст. Метр за метром здобуваємо терен, прямуючи у вказаному полоненим напрямку. Шнайдер, що повз попереду, натрапляє на телефонний провід і ми зупиняємось.

Він пробує, в котру сторону провід подається, та це не вдається й ми насилу його перериваємо (як на біду, ніхто з нас не мав з собою ножа). Тримаємось проводу, що веде в напрямі сподіваного для нас невідомого апарату. Ще кільканадцять метрів повземо по землі і враз до насторожених вух, немов з–під землі, доноситься стишений шепіт. Затримуємось. Шнайдер рукою дає знак, щоб ст. вістун Кайзер та ще один остались тут, а я й він повземо далі. Серце у грудях б'є молотом, щоки горять від надмірного припливу крови. Чую, як за спиною проходить дрож, як мене щораз більше огортає схвилювання. Лікті й коліна не чують болю. Права рука судорожне тримає в'язанку ґранат, безпечник від якої вже відкручений. Обпершись ліктями об мокрий ґрунт землі, підсовую на зміну — то ліву то праву ногу — щоб за хвилину випростувати її, і ціле кадовбище підсувається вперед. Очі, привикши до темряви, можуть тепер розпізнати в темності обриси якогось горбка… Ще два — три метри і Шнайдер, що повзе біля мене, кивком голови дає мені знак, щоб я кінчав. Розумію. Повзу ще пару кроків. Вистане, — мигає в голові думка. Здається мені, що нема вже більше як десять, а то й менше метрів.

Коли примкну очі, ще тепер бачу в сутінках ночі обриси горбка, якісь дошки, колючі дроти. Ні один м'яз не ворухнувся мені на обличчі. Тупа завзятість, жадоба знищити прокинулись у мені і я навіть не припускав до себе думки, що стаю свідомим вбивцем двох чи, може, більше людських істот. Напевно тоді я виглядав, як дикий звір, коли, звітривши жертву, причаїться,

ждучи відповідної для скоку хвилини. Напевно так само, як і в звіра, світились дикістю очі й мені.

Зубами схоплюю порцелянову кнопку, та з усієї сили випростовую праву руку… Обертаюсь на правий бік, трішки підношусь — права рука робить над головою півкруг і в'язка ґранат летить у темінь ночі… Ще чую, як упала та, підскакуючи, підкотилася під двері землянки… Три довгі — довгі секунди… Чую, як за цей час вся кров застигла мені в жилах — цілим тілом прилипаю до вогкої землі; раптовий гук прошиває спокій ночі, блиск вогню, летять каміння, відламки, якісь дошки зі розбитого склепіння.

Землянка перестала існувати; стала могилою. Ст. десятник Шнайдер уже підбіг до знищеної землянки оглянути роботу. Чотири безвладні тіла у смішно повигинаних позах; якась нога впала на обличчя колишнього власника. Чотири большевицькі вояки. Один ще корчиться в передсмертних судорогах — беззмістовна маса м'язів, костей, кишок, поплямлене кров'ю лахміття жовтаво–зелених уніформів.

— Ком, вір ґеєн! (Ходи, йдемо!) - пробудили мене з оторопіння слова ст. десятника Шнайдера. Не зважаючи на обережність, бігом прямуємо тією самою дорогою назад. Ще декілька кроків і натрапляємо на решту товаришів. Тепер біжимо вже разом в напрямі моста. Ось і він, та в ту ж мить повітря прошиває вистрілена ракета і на мить стає ясно, як вдень. Падаємо на землю. Позаду нас відізвались рушничні постріли. Спершу поодинокі, а потім застрочив кулемет. За нами десь далеко обізвалися тихі мелодійні випали: «Пам! пам! пам!» Потім характеристичний грюкіт прошив повітря і тут таки за нами загриміли вибухи:

— Пач–пе–пач! пач–пе–пач!

Була це довга серія, може, кільканадцять пострілів.

Надаючи більшої сили ногам, біжимо вперед, падаючи що хвилини й повзучи по румовищах села, до якого ми вже добігли.

Серії вибухів посипались за нами, але на щастя, не так то докладно по лінії нашої втечі, трохи правіше. Відламки більшого калібру стрілен фуркотіли біля вух, але вже слабі, ослаблені довжиною польоту.

Біжимо що сил у ногах. Попереду вже доволі далеко — ст. Шнайдер і ще один, а я й ст. вістун Кайзер біжимо дещо позаду. Навмання стукотять «максими». Їхні кулі свистять, як роз'їлі оси.

Нараз ст. вістун Кайзер, що біг переді мною, якось смішно звів руки вгору і, як довгий, впав на землю. Підбігши до нього, стверджую, що йому вже не треба жодної допомоги, однак треба забрати, бо сяк чи так прийдеться ще раз іти по нього. Хотілося б

погукати на своїх товаришів, але вони вже далеко; зрештою наші становища вже повинні бути близько.

Взявши його на плечі, йду тепер навпростець. Піт заливає мені очі, ніяк не можу зловити віддиху. Крок за кроком лізу помалу якимсь городом під гору. Тепер не зважаю на обережність, знаючи, що десь близько вже наші становища. Ґранатометний вогонь уже вщух, лише де–не–де просвистить запізнена черга з кулемета. Нараз переді мною сухий тріскіт і блиск вистріленої ракети. Забувши всі військові правила, падаю мов мертвий поміж якісь дроти. Коротка кулеметна черга прошиває повітря наді мною. Мертв'як, що його несу на плечах, придавив мене своїм тягарем так, що мені годі ворухнутись. Ще до того падаю поміж колючі дроти й подер собі до крови руки, а повище коліна чую нестерпний біль від дроту, що вбився мені в тіло. Зимний піт виступив мені на й так уже спітніле чоло. Зібравши рештки сил, кричу якомога голосніше:

— Камераден, гільфе! (Друзі, рятуйте!)

Мовчанка. Повторюю ще раз і мій крик перемінюється в рев.

— Гіль–ф–е–е! — реву що сил у грудях. Притишене та строго висказане впереді: «Хто там? Пароля?» — приводить мене до притомности і я вже спокійніше подаю сьогоднішню кличку:

— Кельн!

По хвилині чую кроки і наді мною появляються три постаті, що забирають з мене мертв'яка й допомагають мені встати. Це стрільці з сьомої сотні, на відтинок якої я саме попав. Від них довідуюсь, що недавно на їхньому відтинку прийшли перші із нашої стежі та тепер находяться в сотенному бойовому штабі, ждучи мене. За вказівками моїх припадкових «спасителів» знаходжу штаб сьомої сотні, де й зголошуюся в ст. десятника Шнайдера. Вислухавши мого звіту, при чому я здав військову книжечку й різні особисті дрібнички ст. вістуна Кайзера, Шнайдер з рештою стежі вертається до нашої сотні. Тут знову звіт у нашого сотенного і врешті ми свобідні, можемо відійти до наших чот і роїв. По дорозі я зайшов до санітаря, що зробив мені перев'язку на обох руках та на стегні. У нього поповнив свій запас таблеток.

Нічна прогулька зробила своє, бо я, як мертвець, впав на свій барліг та заснув кам'яним сном.

Збудив мене Шульц. Немале було моє здивування, коли він подав мені їдунку, повну гарячої юшки т. зв. «айнтопфу». Значить, я переспав цілісенький день, то й тепер відчув справді вовчий голод. То ж «періщу» свою порцію юшки, закусуючи білим хлібом. Це ж бо новість — білий хліб. Чейже за весь час мого перебування у війську ми діставали чорний хліб. Одначе тут у Румунії від деякого часу нам видавали запашний пшеничний білий хліб. Не

диво, чей же немало транспортів зерна й муки німці вивезли з України, а не було ще часу вивезти все те до голодного «Райху». Поки що користувалися й ми цим добром.

Від Шульца довідуюся про неприємний випадок, що трапився цього вечора в нашій сотні. З–поміж вечірньої харчової команди було призначено двох вояків з нашої сотні відтранспортувати тіло вбитого ст. вістуна Кайзера. Один з них, вістун Гетґер, відмовився виконати цей наказ, мотивуючи свою відмову тим, що гидиться трупом. Його зразу таки ройовий поставив до карного звіту в командира сотні, де він від сотенного дістав ще раз той самий службовий наказ. І цим разом в присутності сотенного він відмовився виконати цей наказ. Сотенний дав йому три хвилини до надуми, а коли й після того він відмовився, сотенний на очах присутніх декількох вояків пострілом із револьвера вбив його на місці, кажучи:

— Ми не потребуємо боягузів.

Справді, це була доволі неприємна річ, до того ще й на очах новоприбулих, майже хлопчаків, що ще не мали нагоди зжитися з жорстокістю війни, а в ній зокрема передової лінії. Та що ж? Такий закон війни, а тут, який би там не був наказ, він наказ, а вояки це — автомати. Принайменше такою мені видалася ця німецька «пруська» дисципліна, що її я зазнав на власній шкірі. За час моєї фронтової служби я привик до цього «вибування», так таки «вибування», а не вмирання людей, що це на мене не робило враження. Що ж, був, жив, часами перекинувся яким словом, коли це був якийсь ближче знайомий, а так — «вибув». Вибув, бо так ставили в рубриках різних звітів до вищих команд. Ми ж були лиш речі, предмети, що прибувають, вибувають або йдуть в направу. Часами, коли згадувано минуле, поминали часом і тих «вибулих» короткими сухими і якими вимовними фразами: «Добрий був хлоп, — шкода, що так «згинув»… або: «Та йому так чи так було все одне» — це про тих, що служили як «штрафняки».

Знову ніч проминула без жодного свіжого випадку. Помалу новоприбулі почали зживатися з цим життям передової лінії. Кожний на свій лад приготовив собі своє леговище та на свій лад розпоряджав днем, що насправді перемінився для нас в ніч. Ніч зате була «днем» для кожного з нас, коли треба було повнити службу.

Із часописів я довідався про важкі бої в Італії, про перемогу альянтів під Монте Кассіно та про повне заламання оборонної лінії. Дорога на Рим стояла отвором для переможних альянтських військ. Також на східньому фронті німці раз–по–раз терпіли величезні втрати в людях та воєнному матеріялі. Останніми днями впав Крим, залишки німецької армії здалися в полон.

День–у–день величезні ескадри американських бомбовиків бомбили усі промислові осередки Німеччини. Однак, не зважаючи на всі поразки, німецькі часописи були переповнені бундючних вигуків пропаґанди про недалекий час відплати, про неминучий «зіґ» (перемогу) Третього Райху.

Ці вістки про невдачі німців на заході мене не тривожили, навпаки — я чогось, не знаю сам чому, мимоволі радів тому; зате я тривожився на згадку, що новітній Джінґіс–хан зі Сходу знову в морі крови втопить мій нарід. Що знову варварський чобіт топтатиме мій рідний чорнозем. Чи ніколи не визволимося з хижацьких обіймів цього «старшого брата»?

* * *

З кінцем травня 1944 року декотрі частини нашої дивізії, між ними й наш курінь, були стягнуті з передової лінії і ми перейшли в запас. Квартируємо по селах яких 30–40 кілометрів від фронтової лінії. Знову дні поплили в сірій одноманітності прифронтового життя. Вранці вправи в терені, після обіду праця при будові оборонних становищ другої лінії, ввечері кіно або гульня в сільській коршмі.

Часами дістаю листи від Гелі: не пише нічого замітного. Зате з дому не маю й досі жодної вістки. На моє прохання про перенесення до Дивізії «Галичина» не маю ще жодної відповіді.

6–го червня вранці збірка цілого куреня на площі біля нашого села. Щось мусить бути надзвичайне. І справді. До зібраних промовляє висланий із штабу дивізії старшина. З його слів ми довідались, що англійські, канадійські та американські частини зробили висадку на французьке побережжя в Нормандії. Йдуть важкі бої на оборонній лінії «Атлянтійського валу». Невже не встоїться отой захвалюваний німцями «Атлянтійський вал»? Вперше німці вжили ракетних стрілен «Фав–1», що про них вже довгі місяці говорено як про нову страшну зброю. Почався інтенсивний обстріл цими ракетними стрільнами Лондону та Атлянтійського побережжя. Також повідомив нас цей старшина, що на деякий час усі відпустки в запілля стримані.

Після його промови роздано нагороди та підвищення. Не минула й мене ця оказія. Дістав і я ще один «вінкель» на лівий рукав. На цьому й закінчилась наша сьогоднішня «нарада».

Цілий червень ми перебували в цій місцевості. 4–го липня в сотні заряджено маршове поготівля. Виїжджаємо. Куди, не знати. З готувань видно, що дорога буде далека. На кожну автомашину отримують більший запас бензини, а стрілецтво — кількаденний

сухий харч. З часописів та а радієвих повідомлень бачу, що з німцями на всіх фронтах — «крухо». На заході після перших кривавих атак альянтів прийшов повний розгром «Атлянтійського валу» і німецькі дивізії з Нормандії відступають. Те саме в Італії. З Греції й Юґославії надходять також погані вістки. Знову Німеччина опинилась під густими бомбами альянтських ескадр.

В сотні ходять чутки, що ціла наша дивізія виїжджає до Східньої Прусії. Усі дивізійні знаки на автомашинах та танках замазуються фарбою, значить, виїжджаємо в таємниці.

Пізно вночі з 4–го на 5–те липня, сівши на автомашини, ми вирушили в невідоме. Автомашини мчали з погашеними світлами по гладкій шосі.

Три дні й три ночі тривала наша їзда з меншими або більшими перервами. Наш напрям весь час був на північний захід. Терен був гострий. Пізно ввечері третього дня ми прибули до місцевости Сатумаре на мадярсько–румунському кордоні. Цілу ніч ми перестояли на вулицях цієї місцевости, а вранці почалось вантаження нашого куреня. Довгий товарний транспорт, на якому вже стояло кільканадцять завантажених танків типу «Пантера» нашої дивізії. Для людей — декілька критих вагонів, а автомашини вантажать на льори.

Місцеве населення до нас байдуже. Дітвора обліпила станцію та з гамором вештається поміж вояками.

Біля полудня ми виїхали із Сатумаре та в двох кілометрах за містом переїхали мадярсько–румунський кордон. Терен гористий, покритий густим лісом. Проїжджаємо безліч тунелів у горах. При кожному тунелі — залоги мадярського війська. Вусаті мадяри при проїзді вітають наш транспорт. Чи щиро? Не знаю. Хто ж не вітав щиро німців, щоб врешті в догідний мент впхати їм ножа в плечі, що на нього вони, може, зовсім слушно заслужили на окупованих теренах.

Кожний з нас розмістився, як умів, у тісних вагонах на нічліг. За ці роки вояцьких невигод чоловік привик до всього і не дуже там турбувався про нічліг чи про харч. Ще один день менше нашого життя, а що буде за день за два? Бог один те знає; та про це в такий час і не думано.

Ранок застав нас у Пряшеві на Словаччині. По станції швендялися цивілі та словацькі вояки. Тут ми стояли довший час та аж десь другого дня під вечір виїхали в дальшу дорогу. З напрямку здогадуюсь, що їдемо на польсько–словацький кордон, що його переїжджаємо вночі і вже над ранком зупиняємось на станції Загір'я в Сяніччині. Тут наш постій довго не тривав і ми, минувши Хирів, під вечір прибули до Перемишля. Переїхавши міст над Сяном, наш транспорт затримався на станції Журавиця.

Тут повно військових транспортів, що довгими рядами стоять на запасних рейках. Від свого чотового довідуюся, що наш транспорт затримається на цій станції досить довго, ждучи інших транспортів нашої дивізії, що повинні б наспіти слідом за нами.

Чудова липнева ніч сповила землю. Небозвід вкрився мільярдами мерехтливих зірок. Сонно проходжуються стійкові біля вагонів. Десь далеко, як відгомін грядучої громовиці, до вух долітає слабий грюкіт фронту. Раптом до моїх вух долітає знана мелодія пісні. Чийсь сильний баритон затягає «Гуцулко Ксеню» при акомпаньяменті гармонії. Йду в сторону цього нічного концерту. Переходжу декілька рядів вагонів і врешті в сумерках ночі переді мною виринає довжелезний транспорт. В декотрих вагонах відкриті двері; а в середині слабенько блимає полум'я свічок. Саме в одних таких відкритих дверей і несеться пісня. По дорозі чую, що в вагонах розмовляють по–українськи. Підійшов до вагону, звідки лунають звуки пісні, вітаюся українським «Добрий вечір».

Спершу взяли мене за свого, себто одного з їхнього транспорту, бо ж ми справді не різнилися нічим щодо одностроїв, хіба що мій був уже знищений, а їхній вилискувався свіжістю. Але цього в сумерках ночі не можна було так скоро розпізнати. Представляюсь, хто я, та питаю, чи нема кого з мого родинного міста. На жаль, у цьому вагоні немає. Розпитують мене про фронт; розказую по змозі те, що для них цікаве. Від них довідуюсь, що їдуть на фронт у Галичину. Не допитуюсь куди, бо знаю, що це військова таємниця. До пізньої ночі я засидівся в моїх принагідних знайомих. Не один з них їхав тоді у свою останню дорогу, не одного я бачив тоді вперше і востаннє, однак у їхній безжурній і веселій розмові було повно бадьорости та віри в майбутнє свого народу. Як хотілося тоді залишитись поміж ними, ділити разом ту долю, що ждала їх у недалекому майбутньому. Однак це була б дезерція, а я… На це бракувало мені, правду кажучи, відваги. Чейже я сяк–чи–так до них повернуся, чей же я зробив службовою дорогою прохання про перенесення до дивізії.

Розпрощавшись щиро з ними, вертаюсь назад до свого ешелону. З радістю і з гордістю розповідаю своїм друзям німцям у вагоні про зустріч із моїми земляками. Я гордий, що я українець, гордий тому, що ми українці маємо своє військо, і в цій модерній війні, війні кольосів маємо й ми свою Дивізію під своїми, хоч з обмеженими, територіяльними, а все ж таки рідними емблемами. Це ж тільки перша. Це ж тільки кадри новітньої української армії, що постане в недалекому майбутньому. Так я тоді вірив, це були мої побожні бажання, що незабаром виявилися лиш ілюзіями.

На другий день опівдні наш транспорт вирушив далі,

діждавшись ще двох ешелонів з нашої дивізії. Тепер їдемо прискореним темпом, не зупиняючись. Ще раз мала затримка пізно вночі на станції в Варшаві і знову безперервна їзда, тепер у північно–східньому напрямку. Десь біля полудня наш транспорт, а за нами й два інші, зупинився перед станцією Сокулка, що лежить на половині дороги поміж Білостоком і Ґродном.

Шосою, що тут біжить попри залізничний насип розгоном мчать військові автомашини, вози з кінським запрягом, та непроглядний натовп людей. Цивільні, військовики, поліція, — все те всуміш в якомусь панічному страху спішить на Захід. Ми повилізали з вагонів та ждемо якогось наказу. Здовж вагонів транспорту біжить вістовий з закликом до всіх командирів поодиноких частин, щоб вони, зарядивши алярмовий стан, ішли на нараду до переднього вагону, де примістився штаб передової команди.

Біля транспортів почався рух. Спішно розвантажувано льори. Бігом зношено з недалеких складів дошки, бальки, якісь старі пороги. З грюкотом з'їжджали по цих примітивних помостах важкі «Тигри» та «Пантери». Важча справа з нашими стрілецькими машинами: їм не так то легко з'їздити по стрімкому з'їзді, однак з великим трудом вдається розладувати сяк–так увесь транспорт.

Від зустрічних вояків та втікачів годі чогось путнього довідатись. Всі дають лише одну відповідь: «Іван комт!», і в ній відбивається вся гроза положення. Наш курінь, залишивши автомашини та обози в поблизькому лісі, розгортається в бойову лінію. Напрям — північний схід в сторону міста Ґродна, що вже в большевицьких руках. Наша 6–та сотня займає відтинок на ліво від шоси, що йде рівнобіжне з залізничною лінією на північний схід в сторону Ґродна. Густою розстрільною переходимо молодий густий ліс. Обабіч дороги просуваються сотні першого куреня нашого полка, що їхали другим транспортом. З ними наші танки; вони їдуть дорогою. По дорозі завертаємо всіх втікачів. Це залишки т. зв. «Поліційної дивізії»; їх тимчасово включаємо до своїх частин.

Скорим маршем, як лише на це дозволяє заліснена місцевість, просуваємося вперед. Ліворуч від нашої сотні продовжують бойову лінію сотні нашого куреня. Тимчасом на шосі почулась густа кулеметна та гарматна перестрілка, що після деякого часу мовкне. Видко, наші танки натрапили на ворога. Ще деякий час просуваємося в лісній гущавині та виходимо на відкрите поле. Тут мала зупинка: сотенний висилає допереду дві стежі з першої чоти. Те саме роблять, здається, й інші сотні, бо ген, далеко наліво в чистому полі висуватоться чорні цяточки, що їх при західньому сонці можна легко розпізнати. По хвилині й ціла лінія

наступаючих сотень просувається, вперед. Наша друга чота, поповнена кільканадцятьма поліцистами, тримає зв'язок із частинами, що наступають по шосі. Дотепер шосу прислонював нам ліс, та коли ми вийшли на поле, то виразно можна було бачити наші танки, що обережно їхали по шосі. Рівчаками, здовж шоси, йшли в роях наступаючі сотні першого куреня.

На віддалі кількасот метрів впереді показалося село, розтягнене здовж шоси, що нею йде наш наступ. Раптом знову в стороні шоси почулися густі кулеметні черги. Крізь далековид бачу, як рівчаками підбігають вояки II–го куреня допереду.

Пронизливий постріл на мить оглушує слух: це наш «Тигр». По хвилині впереді поміж хатами спалахнув вогонь та чорний густий дим стелиться по полі. Падає команда:

— Всі встати, бігом руш!

Бігом просувається наша лінія в сторону села. Біжу й я з роєм. Біля мене мій невідлучний кулеметник Шульц. Ще кілька десят кроків і густі кущі. Тут чотовий заряджує малу передишку, щоб вирівнялася лінія, бо наша чота вирвалась далеко допереду.

Знову команда:

— Встати! Вперед руш!

Підриваємось і продираємось крізь густі кущі ліщини та дикої бузини. Ще кільканадцять метрів гущавини і ми знову на відкритому полі. Перед нами в кільканадцятьох кроках — забудування. Якийсь плач, крики, хаотичні постріли, вибухи ручних ґранат, рев худоби, — все це таке відоме для кожного вояка в акції. Скоро пробігаємо поле та по хвилині ми вже поміж хатами. Хтось десь близько стрілив, хтось крикнув, якась постать мигнула перед нами. Залякані мешканці ховаються в городі по землянках. Ведуть декількох полонених червоноармійців.

Я із своїм роєм просуваюсь вперед городами, втримуючи поодинокими стрільцями зв'язок до ліва й до права. Раптом несподівана черга з машинового пістоля, відповідаю своєю, але — уже запізно. Мій кулеметник Шульц падає при перших пострілах ворожої фінки на землю, конвульсійно деручи рукою траву. З горлянки виривається глухе хрипіння, на уста вибігає червона піна. Мимоволі схиляюсь над ним: та йому вже жодної помочі не треба. Очі стали нерухомі, зайшли імлою.

— Не діждеться Тебе Твоя «мутті», хоч остався Ти для неї одиноким…

Село зайняли наші частини, виставляючи довкруги застави. Наша сотня, потерпівши втрати двома вбитими та декількома легко пораненими, остається як резерва в селі. З уваги на близьку ніч наше дальше просування припинено. Розміщуємося в декількох хатах. Заряджено строге поготівля, тому кожен з нас

прилягає, де попало, не роздягаючись з виряду. Добре, що хоча в хлібниках маємо залишки нашого маршового харчу, а то прийшлося б голодувати. Від місцевого населення дістаємо молока, ну, й вечеря готова. На відправі в сотенного, на яку скликано всіх чотових і ройових, довідуємося про положення.

— Ворог прорвався на відтинку Ґродна та своїми аванґардними частинами просунувся здовж шоси в сторону Білостока. Нав'язано вже сполуку з частинами «Вермахтівських» дивізій, що находяться ліворуч і праворуч від шоси. Завтра вранці продовжуємо наш марш вперед.

Після відправи розходимося до своїх роїв і чот. Ніч проходить спокійно. Над ранком довідуємось, що цієї ночі прибули знову два транспорти нашої дивізії. Сідаємо на свої автомашини, що за ніч під'їхали до нас, та слідом за нашим розвідувальним дивізіоном вирушаємо шосою в сторону Ґродна.

Проїхавши яких сорок кілометрів шосою, чуємо попереді хаотичні рушничні та кулеметні постріли. Це розвідувальний дивізіон натрапив на ворога. Злізаємо з автомашин і сотні розгортаються до бою. Наша сотня займає становища обабіч пільної дороги, що веде в сторону Авґустова. Ворог ще сидить на правому березі річки Німан, однак його аванґардним частинам вдалося зробити мостовий причілок на лівому березі поміж Ґродном та Авґустовом. Білою ракетою сповіщають нам про початок нашого просування вперед. Вислявши стежі, просуваємося довгими рядами вперед. Я із своїм роєм прямую праворуч дороги. Наліво й направо від мене — рої нашої сотні. Шосою просуваються два танки типу «Пантера» як артилерійська підтримка. Терен не дуже то догідний для наступу: лісисто–горбкуватий. Одначе «відваги» нам не бракує, чуючи за собою грюкіт танків на шосі.

Пройшовши яких три кілометри тим лісистим тереном, виходимо на відкрите поле. Ліворуч дороги місцевість підноситься, творячи лагідну височину. Праворуч від дороги простягається лан збіжжя. Ним просуваються стрільці нашої сотні. Стримую свій рій, бо ми висунулися далеко вперед; ще не видно, щоб на ліво із ліса виходили наші частини. Стрільці, потомлені скорим таки маршем, полягали в рові. Зупинилися й наші повзи, бо терен неясний. Від наших стеж, що йшли попереді, немає жодних знаків. Клякаю біля большевицької танкетки, що лежить перевернута в рові як свідок плянового відступу «доблесної армії» ще з 1941 р, та крізь далековид оглядаю місцевість. Ген, далеко попереді видко обриси якоїсь місцевини. Дорога яких 200 метрів попереді скручує ліворуч і ховається за горбками. Сонце вже піднялося доволі високо й таки добре пригріває. Ніщо дивне, це ж

липень. Щось довго вовтузяться ці в лісі. Чи бува не відпочивають? — мигає в голові думка. А до того ще така зловіща тишина. З другої сторони дороги, себто ліворуч, заліг третій рій нашої чоти разом із чотовим, ст. десятником Шнайдером. Добре, що є хтось старший за мене, а то чорт його знає, що робити. Поки що користаю з хвилинної передишки, вигідно лягаю біля танкетки та закурюю цигарку.

Врешті хтось крикнув:

— Вперед, руш!

Повертаю голову в сторону лісу: справді, поодиноко виходять розстрільною стрільці нашої чоти з хор. Кріґером, нашим пор. Бароном і з почотом попереду. Підводжуся та поправляю на собі виряд. Ще треба випростатись і чоловік знову стане шрубкою в тій воєнній машині. Та раптовні довгі кулеметні черги примусили мене знову зайняти лежачу позу. Однак воно сталося несподівано і я вже не зважав на вигоду, але всім тілом прилип до землі. Добре, що хоч ця сталева «потворка» дає сяку–таку охорону. Мої стрільці також поприлипали до дна рівчака, шукаючи кращого захисту. Кулі свищуть над головами, обтинаючи гілля придорожніх дерев, або — коли черга піде нижче, відбивається від каміння на дорозі та вже послабленим рікошетним летом фуркотять вгору, щоб за хвилинку безсильно впасти на землю. Годі думати тепер про зміну становища. Ворог засів на височині зліва та має прекрасне поле обстрілу на ліс і дорогу. Наша перша чота залягла на скраю лісу, відкривши кулеметний вогонь по горбі. Те саме зробили й ми, себто мій рій та перший рій нашої чоти. Хлопці не жалкують амуніції, бо сяк–чи–так її треба буде далі нести, а тут є нагода позбутися цього вантажу. До цієї хаотичної стрілянини долучуються і наші два танки, що, виїхавши на дорогу, прямим націлом обстрілюють гору.

Після декількох хвилин цієї стрілянини ворог замовк. Ще декілька черг вистрілюють кулемети першої чоти й вояцтво підноситься до дальшого маршу. Перша чота вже на цьому узгір'ї, звідки перед хвилиною ми дістали були вогонь. Маємо щастя; обійшлося без втрат.

З наказу чотового підносимося і вже обережніше підсуваємося попереду. Дійшовши до закруту дороги, пристаємо. Чотовий висилає стежі наліво й направо щоб нав'язати сполуку із рештою сотні. Наші танки затрималися біля ліса, звідки ми були вийшли. Дорога тут збігає в долину, якою пливе чималий потік, і далі містком підіймається вгору до місцевости, яку я бачив крізь далековид. Наші передні стежі повернулися, дістався сильний обстріл із забудовань села. Видно, що «Іван» село обсадив добре. Теж направо від нас почалась гарячкова стрілянина.

До чотового прибігає вістовий від сотенного з наказом «триматись на місцях та окопатись. Я із своїм роєм залягаю праворуч дороги, вибравши догідні кулеметні становища. Одне біля самої дороги з обстрілом на місток, а друге при кінці відтинку мого роя. Стрільці копають стрілецькі окопи кожний для себе. Нашу працю прислонює живопліт, що тягнеться здовж нашої лінії так, що стрільці покопали становища майже під самими кущами. Поле обстрілу не таке догідне, бо від живоплоту терен спадає вниз та густо засаджений овочевими деревами: видно, якийсь розлогий сад.

Час до вечора пройшов на гарячому будуванні примітивних становищ. Коли вже добре стемніло, почався наново рух на лінії. Перш за все привезли харчі і тому попри наші становища проходили туди й назад обвантажені вояки, що на зміну носили продукти, амуніцію, міни, та якісь дошки й бальки. Мої стрільці також розстарали декілька дощок і я в своїй ямі склеїв дашок, накривши це тонкою верствою землі; від дощу та відламків, може, охоронить.

Ще цієї ж ночі разом з декількома стрільцями зриваю місток, що був перед нашими становищами та заміновую дорогу. Над ранком пустився дрібний дощ, що з часом перемінився в погану зливу. Цілісенький день, замість щоб відпочити та хоч трохи проспати недіспану ніч, чоловік, мусів бовтатись в болоті, вибираючи їдункою воду з ями. Те саме, здається, робили всі здовж цілої лінії. Десь під вечір злива надстала і надійшла холоднувата ніч. Цілий мундир мокрий. Те саме і з білизною. Закутавшись в мокру плащпалатку, проходжуюсь від становища до становища, щоб хоч трохи розігрітись. Всі стрільці від холоду дзвонять зубами. Нетерпляче кожен жде вечірнього харчу; може хоч тепла страва розігріє закостенілі м'язи. Врешті десь біля півночі привезли харчі. Разом із їдункою юшки дістаю також пошту. Цікаво від кого; забуваючи на холод і голод, вскакую до своєї ями, при чому ще більше мокну, бо в ямі — майже по коліна вода, накриваю якоюсь дошкою отвір та при світлі батерійної лямпочки прочитую адреси. Один, як я, звичайно, і сподівався — від Гелі; другий від брата.

— «…я тепер евакуйований разом з установою, де працював, до м. Тарновіце. Зі мною моя дружина й дитина. Мати осталася дома. Коли зможеш, негайно до мене приїжджай на відпустку. Твій брат.»

Оце і вся новина. Скільки я сподівався від цього листа, і це все. Не з медом їм, та що ж я можу тепер вдіяти, коли всі відпустки аж до відкликання замкнені. Треба озброїтись в терпеливість і ждати. Поки що відписую декілька слів, щоб ще цієї

ж ночі відіслати відповідь. Добре, що разом з харчами прислали нам дещо горілки. І загріє і душу розвеселить.

«Машерують добровольці…»

Минуло ще декілька днів на цьому, хоч дещо спокійнішому відтинкові. Липень добігав до кінця. Раптом, несподівано для мене, одного вечора приходить чотовий та повідомляє мене, щоб я з усіма своїми «клямотами» зголосився в сотенного. На мій запит дістаю відповідь, що мене відсилають до Української Дивізії «Галичина».

Я неймовірно зрадів цією вісткою та скоро збираю свої речі. Попрощавшися з усіма знайомими та передавши рій своєму заступникові, зголошуюся в сотенного. Тут дістаю усний наказ від нього, що маю зголоситися в штабі дивізії, де й отримаю нове спрямування. Ще цього ж вечора я прибув до місця постою нашого обозу. Тут задержався майже тиждень, ждучи полагодження справи з перенесенням. Декілька разів я ходив до штабу дивізії, що був приміщений у недалекому лісі. За цей час виміняв в дивізійному одяговому складі свій виряд та одяг, доповнюючи також те, що мені бракувало. Із радієвих звідомлень більш–менш довідався про положення на всіх фронтах; а воно тоді було не дуже то добре. Альянтська офензива, не зважаючи на всі заперечення німецької пропаґанди та заяви про нездобутність «Атлянтійського валу», таки розгорталася успішно і на заході створився другий фронт. І знову на полях Нормандії, Фляндрії та Франції гинули німецькі дивізії. На сході сильні большевицькі з'єднання то тут то там проривали німецьку лінію й котилися на захід.

Врешті після довгого очікування я отримав відрядження. Мета моєї подорожі — вишкільний табір німецьких військ у Нойгаммері, де примістилися запасні частини Української Дивізії.

Саме тоді вибухло в Варшаві протинімецьке повстання і відділи підпільної польської Армії Крайової опанували важливі стратегічні пункти в місті та вели завзяті бої з німецькою залогою міста. Тому моя маршрута мусіла йти окружною дорогою через Алленштайн, Кеніґсберґ, Познань, куди я прибув у два дні після від'їзду із своєї частини. Тут я зловив поїзд на Бресляв. Може, якраз мені вдасться зустрінути Гелі! Чейже в останньому листі писала, що вона покищо ще на давньому місці, себто в Бресляві. Ну, й несподіванку зроблю своїм приїздом! Чейже я сам не сподівався тому тиждень, що зможу скористатися з нагоди та зробити собі відпустку.

Залізничні станції переповнені, як і поїзди. Тепер уже на зміну військовикам, яких то й дуже мало видко, бо все що здоровіше «латає діри» фронтових частин, — видко повно

цивільних. Це втікачі із Східньої Прусії та евакуйований німецький цивільний персонал із окупованих німцями територій. Зрештою нічого більше не змінилось. Майже на кожній стіні й дверях ждалень та станційних коридорів повно афіш із таємною силуеткою чоловіка та з багатомовним: «Пст! Файнд гирт міт!» (ворог підслуховує). Так само повно крикливих кличів, як оце: «Зіґ одер тод» або «Редер мюссен роллен фюр ден зіґ». Та ніщо не вказувало, щоб цей «зіґ» прийшов, а навпаки — фронти тріщали, а запілля — його фактично й не було — горіло від альянтських бомб. Безперервні нальоти важких американських бомбовиків, попереміщували німецькі міста в одне румовище. Третій Райх конав. Яка ж доля жде нас? Чи прийде цей довго очікуваний «слушний час»? Що ж, якось воно буде; добре, що врешті між своїми, а тоді — легше зносити це трудне невідоме.

Біля полудня 6–го серпня 1944 р. я прибув, на станцію Бресляв. Здавши свій баґаж та зброю до військової «баґажні», йду до відвошивлення.

Після всіх «ритуальних» заходів, врешті чоловік більш–менш подібний до людини. Волосся підстрижене, підголений, хоч до «апелю» ставай, мундир почищений та випрасуваний, штани «на кант», хоч на них і повно оливних плям. Словом, як це говорили у Львові — «хлопець, як шустка». З одного покищо був радий, що бодай не відчував уже цієї мандруючої погані на тілі.

Знайомими вулицями та перевулками підходжу до дому, де проживала сестра Гелі. Сподіюся, що хтось буде вдома: можливо, що сестра вернулася з праці. Чейже це вже після 5–ої під вечір. Із хвилюванням та биттям серця закоханої людини біжу по сходах на другий поверх, де проживала і сестра Гелі. Під дверима впорядковую свій одяг щоб «зробити враження» та стукаю в двері. Ще декілька хвилин зворушливого напруження і в відчинених дверях появляється сестра Гелі. З радісним окликом:

— Гелі! Гелі! Стах іст ґекоммен!» (Гелі. Стах прийшов), залишивши мене в відчинених дверях, біжить у другу кімнату, щоб за хвилинку повернутися з Гелею. Просто обі кидаються мені в обійми. Ця несподівана для нас обоїх зустріч була справді радісна. Далеко від своєї батьківщини, без промінчика на краще завтра для нас ці хвилини були справді радісні. Хоч на цих кілька хвилин чоловік забував про дійсність, у якій судилося жити.

На розмові час пройшов дуже скоро. Ми й не зчулись, коли на далекій вежі вибила десята ночі. Гелі мусіла йти до своїх казарм, а я в дорогу. Щиро попрощались із її сестрою, відпроваджую Гелі до трамвайної зупинки. Останній стиск руки та щирий вояцький поцілунок.

— Стах, не забудь мене! Це були її останні слова, що їх вона

насилу крізь сльози сказала.

Щось, защеміло в грудях, горло немов би хто стиснув кліщами. Хотілося плакати, мов дитина. Насилу виривається одне слівце.

— Ні…

В сутінках ночі майоріла її біла хусточка в руці, що нею прощалась зі мною.

П'яною ходою, мов моряк на кораблі, я поволікся на станцію. Не хотілося вже про ніщо думати, бо й пощо? Чи ж можу складати якісь пляни на майбутнє? Чи ж я певен завтрішнього дня?

Ех! І хочеться жити і важко знайти спокійне життя. Так, спокою прагнули напружені до крайнього нерви. Та й чи лиш тільки мої?

Темінь ночі та пустка вулиць мене ще більш мелянхолійно настроювала, і я майже бігом прямував до станції. Зловіщо дзвеніла хода моїх підкованих чобіт. Здавалося, що з–поза кожного вугла чигає смерть. Ух, ненавиджу ці ночі! — Здається мені, що ходжу по якійсь зачиненій келії, де кожної хвилини, чоловік може попрощатися з життям. А так страшно хочеться жити…

З безсилою лютю на весь світ і на себе самого за ці, просто дурнуваті, думки сідаю до поїзду.

* * *

З Бресляв я виїхав біля 12–ої вночі; в Саґані мусів пересідати та аж над ранком 7–го серпня прибув на станцію Нойгаммер.

При входовій брамі до табору стоїть стійковий німець. На мій запит, де находиться штаб 14–го Запасного полка, пояснює дорогу. Це добрий шмат, бо ще яких два кілометри, себто в т. зв. «Таборі за дротами». Справді цей табор за дротами; це — залишки табору воєннополонених.

У штабі полка дижурний підстаршина приділює мене до т. зв. «Збірної сотні», мотивуючи своє рішення тим, що із–за ранньої пори в канцелярії немає нікого. У цій сотні я перебув біля десяти днів. За цей час я довідався чимало цікавих речей та помітив, яка величезна різниця в обходженні командного складу із стрілецтвом була тут, а чого я передше не бачив у німецьких частинах, хоча в них теж немало було чужинців. Тут на кожному кроці німець, хоча б він був навіть стрільцем, вів себе супроти свого товариша по зброї українця, немов би чорт зна яка «шишка». Навіть при роздачі карток на обід була різниця.

Таки першого дня перед обідом приходить на нашу кімнату

дижурний стрілець німець та роздає присутнім картки; підійшовши до мене, дав мені синю карточку. В першій хвилині я не звернув на це уваги; коли одначе прийшов час роздачі обіду й я став біля кухні в чергу, той самий дижурний стрілець підійшов до мене та вказав мені місце, де обіди брали підстаршини. Аж тут я зрозумів, що це не підстаршинська кухня, але дослівно — кухня для німців, бо справді там брали їжу лише німці, а дижурний, не знаючи мене, думав, що я теж німець.

За цей час мого побуту в цій сотні я був без приділення, тому, маючи доволі вільного часу, «лазив» по всіх дірах табору, відшукуючи знайомих із свого родинного міста. І справді, я зустрів їх тут немало. В одній із т. зв. «рекрутських сотень» я зустрів свого товариша із шкільної лавки Омеляна Качмарського. Від нього я довідався про цікаві речі про співжиття з німцями у цій частині. Він не так то дуже давно, при Дивізії, та якось неясно висловлювався про своє вступлення до неї. Це мене тоді, правда, не дуже то цікавило; ґрунт, що є своя «в'яра».

14–ий Запасний полк складався тоді, мабуть, із чотирьох куренів. Більшість сотень ще не мала повного виряду та обмундирования. Бачив я, як на площі вправ стрільці вправляли у своїх цивільних таки одягах. А ще більше вразило мене те, що навіть деякі українці з командного складу звертались до стрільців по–німецьки. Можливо, що це були вийнятки, але це — факт.

Тут теж я довідався про трагічний фінал бою під Бродами, де Дивізія разом з іншими німецькими частинами попала в оточення та була вповні розбита. Якійсь частині вояцтва вдалося прорвати перстень оточення та вийти з цього «кітла». Власне всіх цих поворотців спрямовували до цієї сотні, де я був. Оповідали просто неймовірні речі. Та факт був фактом: Дивізія як така перестала існувати, залишились лише запасні частини та вишкільні сотні, розкинені по всій Німеччині. В тому часі Львів та більша частина Західньої України знову опинилися під окупацією большевиків. Підсумовуючи все те, що за такий короткий час я тут побачив, та наслухавшись оповідань товаришів із «старої» Дивізії, я зовсім не дивувався, що дійшло до такого трагічного фіналу під Бродами. Бо що ж варта така бойова одиниця, коли її головний елемент, з якого вона складена, вважається чимсь непотрібним? І, може, я не помилявся тоді у своїх перших поміченнях, бо потім на власній шкірі мав змогу це відчути. Я переконався в тому, бувши довший час у німецьких частинах, що коли старшини, підстаршини й стрільці живуть у згоді як вояки–друзі, а не як примусовий збір людей, поділених на касти, раси, тоді така частина з морального погляду сильна. Бо ніхто цього не заперечить — вирішальний чинник у бою є — моральна вартість даної бойової одиниці. Коли

командний склад має довір'я до стрілецтва і навпаки, коли стрілецтво має довір'я, пошану (не вимушену, як я помітив тут!) до командного складу, тоді не може дійти до таких трагічних наслідків, коли старшини покидали своїх підчинених вояків та просто втікали. А про такі випадки я чимало дечого наслухався. Можливо, що це було й деяке переборщення, однак після цих коротких помічень тут я міг в це й повірити.

Одне відрадне явище, що його я запримітив серед стрілецтва, це те, що, не зважаючи на всі шикани, понижування, з охотою а то й запалом всі вчилися воєнного ремесла. Я зрозумів їх, бо ж сам — хоч дорого заплатив за те — вступив до війська, щоб набрати військового знання. Не для німців і не за німців — і вони і я одягнули цей осоружний нам однострій. Для нас це був лиш вишкільний табір, де ми повинні були набрати військового знання, щоб у вирішний момент прислужитися своїй батьківщині. Наша армія, українська армія була там, на рідних землях: Українська Повстанська Армія, що про неї вже тоді говорили з пошаною та з респектом. Говорили поворотці із брідських піль, що більшість вояцтва Дивізії, якому вдалося прорватись з оточення, опинилася в її лавах.

Можливо, що причиною брідської трагедії була і невдала революта німецьких генералів, що саме тоді зробили бомбовий атентат на польову квартиру Гітлера. Хоч замах не вдався, однак у німецьких арміях на всіх фронтах почався моральний занепад. Це вже не був німецький вояк з 1941–42 років. Я сам був наочним свідком, коли під час атаки наших частин дивізії «Тотенкопф» під Ґродном у днях 23–24 липня 1944 р. дві батерії польових гармат «Вермахту» обстріляли нас. Після цього інциденту склад цих двох батерій було знято з фронту та «здесятковано», себто половину їх, а в тому страшинський та підстаршинський персонал, розстріляно, а другу половину відтранспортовано до «карних відділів». Також поворотці з–під Бродів говорили, що під час оточення так старшини, як і вояки–німці кидали зброю та з окликом «Війні кінець! Гітлера вбито!» здавалися в полон большевикам.

20–го серпня на наказ із штабу Запасного полка мене приділено до Дивізіону протипанцирних стрільців. Про це постарався знайомий мені ще з попередньої дивізії «Тотенкопф», пор. Равшер, що його я зустрів у перших днях після мого приїзду сюди до Нойгаммеру. Сам він був командиром т. зв. «важкої сотні» у цьому Дивізіоні, який власне заледве формувався, як зрештою у стадії організування була і вся Дивізія. Гарячково стягано стрільців з усіх вишколів та покликувано нових новобранців.

У цій сотні я побув всього неповних два тижні і першим транспортом, що його вислали на підстаршинський вишкіл, виїхав і я. З українців їхало нас дванадцять, а серед ще: стр. Терлецький (з Ярославщини), стр. Малишкевич (з Бродів), стр. Ворона, стр. Папірчук (з Жизномира), стр. Яніцький (з Коломийщини), стр. Старик, Гандзюк, двох вістунів та ще дехто. Окрім нас українців з нами їхали ще три німці, а саме: віст. Зайдлер, з Хорватії, віст. Бехтер, з околиць Берліна та стр. Фрікерт, з Франкфурту над Одрою.

Старшим нашої групи назначено вістуна Зайдлера, що вже раз проходив цей підстаршинський вишкіл і то в тій самій школі, що до неї ми тепер їхали, себто в Ляуенбурґу на Помор'ї.

Полагодивши усі формальності та щасливо пройшовши всі апелі, наша група 2–го вересня виїхала до школи. Наша маршрута йшла через Саґан–Франкфурт над Одрою–Штеттін–Ляуенбурґ. Доба їзди поїздом і ми другого дня над ранком були вже на місці.

Школа примістилася в якомусь колишньому заведенні для умовохворих (гарна перспектива!) й від залізничної станції була віддалена яких два кілометри. Добре попрівши під вагою наших наплечників, ми прибули на самий сніданок на місце. Тут знову полагоджування різних формальностей та з цим біганина по всяких «абтайлюнґах» та «камерах». З нас зформовано один рій, що його приділено, до «інтернаціональної чоти» протипанцирної сотні. Чота складалася аж із чотирьох націй, себто: з нас — українців, латишів, естонців, та хорватських музулман; останні виходили в неділю на прохід у своїх традиційних червоних «фезах» замість військових шапок. При нас залишилися також ті три німці, що приїхали з нами. Дві останні чоти, це були німці, майже одні рекрути. Чотовим нашої чоти був хор. Баля, німець родом із Хорватії. Його заступником був десятник Вішнєвські німець з Помор'я. Між іншим, він дуже добре розумів по–польськи, з чого потім траплялися доволі комічні ситуації, коли я, допроваджений до люті цією рекрутсько–прусацькою дисципліною тут на школі, часто кляв, як це лише вміє «львовске дзецко» так, що він це чув. Одначе після закінчення школи він, поклепавши мене по плечах, з приятельською усмішкою сказав по–польськи:

— Відаць, жесь львовяк…

Перші дні побуту в школі нам, і особливо мені, приходилися важко. Вже стільки разів я проходив це вишкільно–казармне життя, що не вистачало нервів слухати цього крику «вишкільників», службових підстаршин, виконувати різні карні вправи за невміле виконання будь–якого наказу. Та що ж, це ж бо підстаршинський вишкіл, вимагають тепер від нас —

вимагатимемо потім і ми. Але, на мою думку, це вже не був вишкіл, а просто «шикани».

Кожного дня вранці після сніданку й збірки ми виходили на вправи в терені, або ж вправляли з гарматою. Вправи проводили ми з протипанцирною гарматою важкого калібру 7,5 см, або на зміну з гарматою легшого калібру — 5 см. Після обіду ми мали науку в учбових кімнатах. При великих «занд–кастах» (скринях із піском) вчили нас теоретично науки стріляння. Кожної суботи до полудня відбувалася муштра, що її проводив за чергою кожний з нас зокрема. Зчасом ми почали виїздити на практичне гостре стріляння до місцевости Штрен, віддаленої 25 км від Ляуенбурґу.

Мене назначено перекладачем німецької мови для нашого роя, хоча декотрі з–поміж нас розуміли її добре. Важко було перекладати, не знаючи добре української військової термінології, тому то над кожним важливішим висловом я зупинявся довше, подаючи пояснення з власного досвіду. Гірше було, коли доповідь була про частини гармати, або якоїсь іншої зброї, де кожен кусничок мав свою окрему назіву. Жодного підручника в українській мові ми не мали, тому то окремі частини, українського терміну яких мені не вдалося піднайти, приходилося називати по–німецьки. Також зчаста продемонстровувано навчальні фільми та роблено нічні вправи й далекі вимарші.

Школа мала три вишколи, а саме: наш протипанцирний, піхотинський та легких польових піхотних гармат. Нас українців на цих трьох вишколах було яких 220 люда. В протипанцирній сотні 12, в сотні піхотних гармат — 4, а решта — на піхотинському вишколі.

День за днем волікся у монотонності цього «прусацького» вишколу. Не знаю, як по інших сотнях, але в нашій протипанцирній сотні, а перш за все в цій інтернаціональній чоті, наш рій українців виробив собі з часом добру славу. Не переборщуючи ні трохи, можу сказати, що ми були перші так у навчанні, як і дисципліні. Переважно, коли наша чота йшла на вправи та переходила містом, мусіла обов'язково співати. Наш чотовий, хор. Баля, як ми лиш підходили ближче до міста, підходив до передньої трійки нашого роя із словами: «Українер, айн лід!» Знаючи, яку ролю відограє пісня при війську, я старався, щоб усі співали не «голосочками», а по–вояцьки, голосно. І ми справді ревли і «дерлися, як старе простирало». Улюблені пісні нашого чотового були «Машерують добровольці…» та «Ой на горі, на Маківці…» До цих пісень звикла з часом ціла чота так, що пізніш співала вже ціла, хоча й не вимовляючи слів.

Кінчився жовтень. Осінь напричуд гарна. На 1–ше листопада з ініціятиви декотрих стрільців з піхотинського вишколу відбулося

в шкільній кантині Першолистопадове свято. Всі українські вояки, що були тоді на вишколі, мали цей день вільний від служби та були присутні на святочній академії.

Після обіду у гарно прибраній залі кантони зібралося все українське вояцтво та багато німецьких старшин, серед них і командир школи.

На гарно прибраному в зелень підвищенні стояв хор з вояків піхотинського вишколу, що, відспівавши маршову пісню «Машерують добровольці…», започаткував академію. Короткий реферат про значення цього свята й про листопадові події 1918 р. відчитав по–українськи, а опісля по–німецьки вістун Сікора, родом зі Львова. Опісля хор проспівав ще декілька стрілецьких пісень та виступили два вояки з деклямаціями. Академія закінчилась відспіванням українського гімну. На звуки гімну всі присутні стали на «струнко», те саме зробили й присутні німецькі старшини.

Після закінчення гімну командир школи подякував ініціяторам за звеличання цього великого для українського народу дня та в коротких словах пригадав нам, щоб ми тут використали кожний момент та вчилися, бо тільки сильна здисциплінована армія це запорука величі нації. Не знаю, що спонукало його так говорити; можливо, що скрутне положення, в якому опинився «третій Райх», казало йому підбадьорювати нас. Хоча момент, коли вони могли мати в нас — українцях доброго партнера на Сході, давно проминув і його вони легковажно відштовхнули. Кожний з нас був свідком цього брутального відношення супроти нас там, на рідних землях.

Ця святкова академія зробила на мене велике враження. Вперше у своєму житті я святкував це свято у військовому однострої, хоч і в чужому, але як член української військової частини. Відсвяткував це свято як син одного з–поміж тисяч тих, що були учасниками цього Листопадового зриву, і що в двацятькілька років пізніш пішов слідами батька. Приємно манило очі удекорування задньої частини тимчасової сцени в кантині, де на чорнім сукні пишались два українські синьо–жовті прапори, ліворуч від них емблема нашої Дивізії — жовтий лев і три корони на синьому тлі, а праворуч наш національний герб, Володимирів тризуб.

З новим запалом, з новою енерґією я взявся до науки. Може, якраз пощастить нам цим разом.

Наш вишкіл добігає кінця. Це вже початок грудня. Погода зовсім попсувалась, стає зимно та часто падають дощі, а на переміну — сніг. Щораз то чорніші вісті доходять до нас. Большевики зайняли цілу Східню Прусію, впав Каніґсберґ.

Повстання поляків у Варшаві здушено й тепер лінія фронту біжить здовж Вісли. На Заході німцям приходиться ще гірше: тут під безперервними ударами альянтських панцирних з'єднань фронт подається щораз далі на схід. Не так давно до нашої школи прибули учні та вишкільний персонал із підстаршинської школи біля Армен в Голляндії, де висадку зробили парашутні з'єднання американців та англійців. Тепер усе частіше дістаю листи від брата, що перебуває тепер у Соснівці на Шлеську. Просить, щоб, коли змога, старався приїхати, до нього на відпустку. Те саме пише Гелі, що із своєю протилетунською частиною переїхала під Франкфурт над Одрою.

В початкових днях грудня наша протипанцирна чота разим з чотою піхотних гармат та сотнею піхотинського вишколу мала практичний іспит на площі вправ у Штрені. Темою іспиту був наступ на ворожі становища. Ударна група складалася з двох чот піхоти, де всі керівні роли, себто ройових, чотових, включно із сотенним, виконували самі учні. Те саме було в нашій чоті, як теж у частинах піхотних гармат, в рою зв'язківців, в піонірському рою та по чотах ґранатометів і важких кулеметів.

Завданням нашої обсади протипанцирної гармати було зайняти вогневе становище, «знищити ворожі танки», себто поцілити поставлені у незнаній нам відстані дерев'яні атрапи танків, та подати вогневу підтримку піхоті в наступі. Вправи провадились гострим стріливом, почавши від рушничного і кінчаючи на гострих гарматних ґранатах. На вправах були присутні разом з командиром школи якісь старшини вищих ранґ.

Іспит покінчився назагал задовільно і, на щастя, без втрат у людях. А могло бути й це; чей же це вправляли новики, що здебільша ще не нюхали фронтового пороху.

Потомлені дводенними вправами повернулися ми до своїх казарм, радіючи, що незабаром цей строгий вишкіл буде за нами. Нас залишилося в протипанцирній сотні всього десятьох українців, двох бо відіслано назад до Дивізії, тому що не підходили під вимоги вишколу.

15–го грудня в нашій сотні відбулася роздача підвищених військових ступенів та офіційне закінчення школи. Я, віст. Бетхер й віст. Зайдлер були підвищені до ступенів «десятника», решта ж стали кандидатами на підстаршин. Кожний з нас дістав посвідчення про закінчення школи. Ввечері цього ж дня в шкільній кантині відбувся товариський вечір, що на веселій гутірці та співах затягнувся аж до пізньої ночі.

Вранці 16–го грудня ми виїхали з Ляуенбурґу в напрямі на Штеттін, куди прибули пізно ввечері. Звідси аж над ранком другого дня виїхали в напрямі Бреслява, покидаючи це місто–

руїну. В Бресляві знову довша затримка й я мав змогу відвідати сестру Гелі, хоча поправді мав надію зустрітись з нею самою. Та мої надії були марні, бо ж вона перебувала десь в околицях Франкфутру, що його ми проїхали, не зупиняючись. Все таки, хоч я був на це приготований, невдача із зустріччю мене дещо пригнобила. Порозмовлявши з її сестрою, відходжу на станцію, де треба було ще довший час ждати поїзду. Ціль нашої подорожі це містечко Чадца на Словаччині, де примістилася тоді запасна частина Дивізії. Ще на вишколі ми довідались, що Дивізію перевезено на Словаччину, де вона брала участь у поборюванні повстання большевицьких партизан.

Екзекуції

До Чадци ми прибули в неділю й, перебувши декілька годин при Запасній сотні, що розташувалася в школі, від'їхали до містечка Св. Мартін, де й находився наш Дивізіон протипанцирних стрільців. Знову подорож і врешті, після майже тижневої «волокити», ми — на місці. Це був уже вечір а до цього неділя, тому наші формальності відкладено до наступного дня.

На другий день знову біганина і я, десятник Бехтер, Зайдлер та стр. Фрікерт і Старик залишаємось при цім відділі, решту ж розсилають до протипанцирних сотень в піхотні полки 29–ий, 30–ий і 31–ий.

Під той час Протипанцирний дивізіон складався з важкої, штабної та вишкільної сотень. Пізніше прибула ще сотня протилетунської оборони із своїми 3,7 см зенітними гарматами.

Важка сотня начислювала три бойові чоти, з них дві перші — з протипанцирними гарматами калібру 7,5 см, по три в кожній чоті, та третя чота — без гармат; їх вона мала одержати згодом, та до кінця мого перебування в цій сотні їх таки не отримала. Гармати мали механічну тягу — гусеницеві тягачі т. зв. «РСО». Була й четверта чота, що складалася з самих шоферів, кухарів та допоміжного персоналу. Сотенним в часі мого прибуття до сотні був німець з Берліна пор. Келлнер, чотовим першої чоти — хор. Вінтершлеґер, другої чоти — булавний Шрайбер, третьої чоти — десятник Геберлінґ, четвертої ж чоти — «шірмайстер», ст. десятник Нільзен; усі вони — німці. Господарським підстаршиною був теж німець десятник Пфайфер, що його пізніше враз із сотенним, пор. Келлнером відкомандувано до 14–ої протипанцирної сотні 31–го полка. Командиром куреня був сотник Кашнер, також німець. В два чи три дні після мого прибуття до цього куреня на зміну пор. Келлнерові прийшов пор. Кеґерляйн, що остався сотенним аж до капітуляції. З українців–підстаршин в нашій сотні пригадую собі лише декількох, а саме — в першій чоті були ройовими чи пак комендантами гармат десятник Леник та Щудлюк, а в другій чоті — десятник Старик, що був разом зі мною на вишколі.

В інших сотнях з погляду національної політики був майже подібний стан, за вийнятком протилетунської сотні, де були три старшини–українці.

В нашій третій чоті одиноким підстаршиною–українцем був я. Моїм заступником був віст. Бойко Василь із Стрийщини, що перед моїм приїздом був тут за ройового. В канцелярії нашої сотні працював за перекладача вістун Домашович.

Опинившись між своїми людьми, а ще до цього в «новій ролі», я старався як мога найбільш прив'язати до себе людей, що мені вповні вдалось. Стрільці справді були моїми щирими приятелями, уже не згадуючи «шарж» з–поміж українців. Можливо, це й стало причиною, що наш сотенний, пор. Кеґерляйн не злюбив мене до тієї міри, що я врешті попросив перевести мене до іншого відділу. Причин до шиканування він знаходив у мене на кожному кроці. Часто звертав мені увагу, чому я подаю команду при вправах з гарматою по–українськи. На мою заввагу, що більшість вояцтва не розуміє німецької мови, він завжди лаявся, починаючи від «бледес фольк» і кінчаючи на «ферфлюхте гунде». Раз навіть, а було це після нашого Різдва, викликав мене до себе і поставив запитання:

— Ви ж як старий вояк можете мені сказати, як вояцтво реаґує на діяльність вербункових груп УПА тут, на Словаччині…

На таке я йому відповів, що я не займаюсь цими справами й розвідником чи то донощиком не буду, бо ж на це, на мою думку, є розвідний відділ при штабі Дивізії. Це ще більш розлютило його і я вже до кінця мого побуту в дивізіоні був підстаршиною без приділу.

Латинське Різдво відсвяткували німці, а загал стрілецтва готувався до нашого, українського Різдва. З неменшою радістю очікував і я цього Свята, бо це ж мало бути перше Різдво, що його буду святкувати серед своїх людей, хоч і на чужині, але все таки — між своїми. Врешті прийшов Свят–Вечір. Згідно з традиційними звичаями при першій зорі засіли кожна сотня окремо за столи. В одній великій кімнаті, гарно прибраній свіжою сосниною, розставлені застелені столи. Стрільців обслуговували підстаршини. Разом з нами засіли до столу всі німці, що були в сотні. На святвечірню їжу склались: добрий борщ, ґуляш з картоплею та традиційна кутя. До того кожний зокрема одержав пакунок з солодощами та цигарками. Окремо роздано горілку. Під кінець вечері нашу сотню відвідав наш курінний командир, сот. Кашнер, що в коротких словах побажав нам всього найкращого.

На Різдво сотня разом з іншими сотнями з 31–го полка, що був розташований в Св. Мартіні, була присутня на богослуженні. На жаль, я не міг бути, бо на мене саме припадала служба дижурного підстаршини.

Після обіду, коли дивізіон повернувся з богослуження, була збірка на площі біля казарм і до цілого дивізіону промовляв делеґат від УЦК.

Тільки один день ми мали вільний від зайнять, а то знову почалася служба. Дні поплили знову одноманітним казармовим руслом. Для мене вони були монотонні; часто служба по сотні як

«уфавде» або вартова служба на вартівні. Рідко коли траплялась служба на залізничній станції в місті.

Це вже був 1945 рік.

Десь після нашого Нового Року почали в дивізіоні говорити про скорий наш від'їзд із Словаччини. Большевики уже перейшли Карпати та фронт тягнувся біля Пряшева на Словаччині і далі до Будапешту на Угорщині. По сотні чи то й по дивізіоні ходили чутки про те, що в недалекому місті Жиліні є вербункова нелеґальна комісія, яка вербує вояцтво до УПА. Можливо, що десь там ближче до польського кордону були відділи УПА, одначе справа з цією вербунковою комісією в Жиліні це була просто провокація. Це німці за допомогою деяких наших ренеґатів із дивізійного відділу розвідки створили цю комісію на те, щоб випробувати мораль вояків. Не знаю, чи хтось дався зловити на цей підлий «гачок»; правда, траплялися випадки дезерції, але це були випадки цілком іншого характеру, вони нічого спільного з політичною справою не мали. В нашому дивізіоні був випадок дезертирства, а саме із штабної сотні утік був стрілець, — прізвища його не пригадую собі, — одначе його по двох чи трьох днях привели назад до сотні. Хлопчисько, бувши «пуцером» (джурою) в старшинській кантині, пізнав молоду словацьку «слєчну» і на вістку, що незабаром виїдемо, постановив остатись у своєї вибранки серця. Покищо його посадили в «Іванову хату».

Десь перед самим Йорданом виїхала із наших казарм перша чота на т. зв. «айнзац», себто на фронт. Наш цілий дивізіон дістав нове обмундирування, подібне до мундиру панцирних частин, тільки зеленкувато–сірої барви. Одержали ми також зимовий одяг: ватовані штани й таку саму куртку та повстяні чоботи.

Саме свято Йордану ми відсвяткували разом з частинами 31–го полка, що був розташований тут таки в піхотних казармах. В декілька день по святах заряджено маршове поготівля, що тривало майже тиждень. В міжчасі наші казарми помалу випорожнились. Автомашини та гармати виїхали наперед, а все піше вояцтво маршовим порядком вирушило в дорогу. Ціль нашого маршу було місто Жиліна, де нас мали завантажити на поїзди. Піші полки дивізії вирушили в довгий марш до Австрії, де на півдні мала розташуватись Дивізія.

Ще на старому місці постою я одержав листи від брата, який пише мені, що внедовзі покидає Сосновець та подається на захід. Це був його останній лист, що я одержав. Те саме писала Гелі, що їхала в невідомому напрямку із своєю частиною; і її лист був останній. В часі маршу якось так трапилось, що позаду мене у наступній трійці маршував під охороною одного стрільця наш «дезертир». Хлопці жартували з нього та все дошкулювали йому

цією «слєчною». Не знаю, якби не пізніша прикра для нас усіх справа, я б цей епізод, як і багато інших, був призабув. Одначе це застрягло мені у пам'ять; жалкую, що не можу ніяк пригадати його прізвища, як теж і тих трьох, що їх разом з ним судили. Але не випереджуймо фактів. Хлопчисько як міг, так відгризався на всі боки. Щось і мене спокусило і я, звертаючись до нього сказав:

— Ну, чоловіче, попрощайся зі своєю «слєчною», здається, що вже не буде оказії вернутись на Словаччину…

Він сміючись перекладає кулемета на друге плече, — хлопці йому дали нести, бо він нічим не був обвантажений, — та певним голосом відповів:

— Пане десятник, а я вам кажу, що я далі, як до Жіліни, не піду.

І правду тоді сказав: таки далі, як до Жіліни, не дійшов. Може, викликав, як це кажуть, «вовка з лісу» — собі на згубу.

Дорога була важка; сніг, лід, а часто повно води, що трішки примерзла та тепер під ногами розлилася по дорозі. Обвантажені вирядом, зброєю та запасною амуніцією, ще до цього в зимових одягах, люди після перших кілометрів попріли та потомилися. Спершу хлопці жартували, декотрі навіть «затягували» пісню, одначе, коли дорога протяглась довше, кожний, опустивши голову, мовчки крокував вперед. Десь на половині дороги ми мали довший відпочинок, де й роздали нам гарячу страву. Біля полудня ми вирушили далі. Тепер марш здавався мені легшим, можливо, що цей відпочинок додав більш сили, або — чоловік просто почав звикати.

Вже темніло надворі, коли наша колона підійшла до окраїн Жіліни, де вже впорядкованим маршем, дійшла до «артилерійських казарм», що тимчасово мали бути нашим новим місцем постою. Тут я довідався принагідно від хлопців з нашої чоти, що наш «дезертир» таки «звіяв». Ну, щасти йому Боже, таки хлопчисько дотримав слова.

На другий день після збірки мене визначили як старшого над робочою командою; ціла наша третя чота пішла вантажити поїзд, що стояв недалеко наших казарм. Хлопці вантажили на вагони всякі припаси, почавши від харчів і кінчаючи на артилерійській амуніції. Побіч нашої чоти вантажила вагони т. зв. «карна сотня»: хлопці з тієї сотні бігали, мов шалені, з тягарем на плечах, щоб, скинувши тягар в вагон, бігти знову по новий вантаж. Голосні крики вартових та сороміцька лайка доповнювала цей гамір біля вагонів. Пригадую собі одного з наставників, що його кликали «Міска»: був у ступені вістуна та ходив із совєтською «десятизарядкою». Коли я, проходжуючись біля вагонів, несподівано пізнав в одному з «арештантів» свого знайомого зі

Львова, Ромка С., кликнув його до себе. Він, пізнавши мене, сердешно привітався зі мною та попросив цигарку. Я йому дав, та, коли він відкурював від мене, прибіг власне цей «Міска» і, брутально вириваючи йому цигарку з рук, крикнув: — Льос! Марш–марш! Гінлєґен!

Бідний мій Ромко, мов несамовитий, біг, падав, вставав, біг… На моє звернення до «Міски» по–українськи: «Чейже це свій чоловік!» той владним голосом відповів:

— А ви як десятник знаєте, що це «гефтлінґ».

Це слово він сказав по–німецьки; можливо, що більше він їх і не знав багато. Хотілося заїхати йому в зарозумілу пику, але що ж? Це військо.

— Ще колись зустрінемось, — відповів я, відходячи від цього комічного зарозумільця.

Минуло декілька днів мого «байдикування» при сотні. Пишу — мого, бо хоча я був при третій чоті, одначе насправді жодної функції не виконував. Просто — «міністер без теки». Мені це ніяк не перешкоджувало в п'яниченні у сусідній при казармах кантині. Дотримували мені товариства добрі приятелі…

Якось одного дня я довідався принагідно, що в дивізіоні відбудеться суд над чотирьома дезертирами, що їх недавно зловила жандармерія. Не цікавило б це мене, якби поміж ними не згадали й цього «нашого» дезертира, що втік був під час маршу частин нашого дивізіону із Св. Мартіна до Жіліни.

Суд відбувся вранці, а після полудня приготовляли місце до розстрілу. Не маючи змоги бути на суді, я не знаю в подробицях цілої справи; як я пізніш довідався, справа виглядала більш–менш так:

— «Наш» дезертир, — вживаю цього слова в відношенні до стрільця з нашого дивізіону, — втікаючи вдруге до своєї любки, натрапив принагідно на трьох інших, що так само, як і він, хотіли залишитись на Словаччині. Мав бідачисько «пеха», бо вже в цивільному одязі пішов відвідати свою любку, де й схопила його дивізійна жандармерія, що зробила там засідку. При допиті він виказав місце, де скривався він та ще цих трьох. Два з них були уродженці Східніх земель, третій, як і він сам, — галичанин. Не знаю точно, бо суд відбувся при замкнених дверях, але справа цього другого з Галичини і цих двох із Східніх земель була більш політична. Можливо, що колись працівники усіх дотичних дивізійних відділів напишуть про свою діяльність, тоді й дізнаємося всієї правди. Я пишу лише з того, що чув та що на власні очі бачив.

Перед заходом сонця з наказу курінного цілий дивізіон та деякі частини із сотні важких піхотних гармат вишикувалися в

чотирокутник, що його одне крило творила гладка стіна предовгого ґаражу. На превелике моє здивування, я дістав наказ від командира нашої важкої сотні, пор. Кеґерляйна перейняти командування над екзекуційною чотою та відвести її на місце страчення. Це був для мене важкий удар. За весь час військової служби я ще ніколи не був такий пригноблений, знеохочений до неї, як власне тоді. Надівши шолома, я вийшов на подвір'я казарми, де вже стояли двадцятьчотирьох вояків, — покищо без рушниць; їх вони мали отримати на місці страчення. Половина серед них це — українці. Між ними пізнаю свого приятеля з підстаршинського вишколу, тепер уже ст. вістуна Яніцького. Подаю команду і ми відходимо на призначене місце. Біля будинку зупиняє нас сотенний протилетунської сотні, пор. Штанґе, що перебирає команду над екзекуційною чотою, а мені дає наказ заряджувати рушниці. Дістаю до цього 24 рушничні набої, а серед них — один «сліпак» (холостий патрон). Цілий час моєї «праці» біля мене стояв чотовий другої чоти нашої сотні, булавний Шрайбер. Заладувавши рушниці, уставляю їх в ряд біля муру і на наказ пор. Штанґе, стрільці поодиноко підходять до рушниць та кожен бере одну. Якось дивно, мов би з обвинуванням, зустрілись наші погляди: мій і Яніцького…

Знову падає команда: екзекуційна чота займає місце на десять кроків від стіни. Я та булавний Шрайбер з пістолями в руках стаємо яких п'ятьдесят кроків від місця екзекуції на боці: з другого боку в тому ж часі приводять засуджених. Йдуть рядом роздягнені до половини, хоч на дворі доволі холодно. Руки в кожного зв'язані позаду. Конвоїри, уставивши їх під муром, відходять на бік.

Тимчасом на середину чотирокутника вийшла ціла «еліта» дивізіону. Щось там читали, виголошували, ну, й дано знак до екзекуції. Падають гострі слова команди пор. Штанґе. Від схвилювання примикаю очі, щоб не бачити цього ганебного діла. Минають мінути, секунди і враз повітрям сколихує сухий тріскіт сальви. Чийсь голос крикнув «Сла…» та, не докінчивши, сконав у тріскоті сальви. Очі мимоволі відкриваються.

Уже по всім. Чотири тіла безвладно лежать під муром, купаючись у власній крові. До них підходить пор. Штанґе та пострілом з пістоля — добиває. Чиєсь тіло ще здригнулось в передсмертній аґонії.

З наказу пор. Штанґе перебираю команду над чотою і відмаршовуємо до казарм.

Я довгий час не мав спокою, пригадуючи цю прикру подію. Чого пишу про це? Томущо за час своєї, будь–що–будь, довголітньої служби я не мав нагоди бути свідком подібних

екзекуцій. Це ні брехня ні якесь оправдання. За час моєї фронтової служби я не раз був спричинником чиєїсь смерти, часами легкого чи важкого поранення. Але це був фронт, це була передова лінія і там немає сантиментів. Там володіє право, хто перший. І ті самі шанси, що і я, мали мої противники. Так само холоднокровно могли вони й мали на це таке саме право, що і я, вислати мене «на лоно Авраама». А тут? Тут з вояків робили катів таки над своїми ж приятелями, друзями. Можливо, що й помиляюсь у своїх поглядах.

Але це був мій перший випадок, з яким я зустрівся за час моєї військової служби. Не здавав собі справи з того, що це не буде останній…

В початкових днях лютого, частини нашого дивізіону завантажились до поїздів на станції Жіліна. На станції стояли ще декілька транспортів з нашої Дивізії. Це вже були останні. Поруч нашого транспорту на рейках стояв під парою транспорт із втікачами, де, між іншими, було велике число українців. Маючи ще доволі часу до від'їзду нашого транспорту, я та ще кількох українців з нашої сотні пішли «поглянути» на цей транспорт. Та і справді я мав щастя, бо в однім з вагонів я зустрів декількох знайомих зі Львова, себто представників львівського «Ґрудка» й Левандівки. Не знаю, в якому значенні в мою сторону тоді були сказані одним відомим львівським спортовцем з Левандівки оці слова:

— Дивись, ще один фраєр між ними!..

Тоді я ці слова прийняв як звичайне львівське «привітання», однак після кільканадцяти місяців, коли я вже був за рімінськими дротами й коли різного рода «типи» й «типки» кричали на нас, а в тому числі й на мене, мовляв, ви «квіслінґи», «фашисти» і чорт–зна–що, я справді признав йому рацію, що я тоді був «фраєр»; «фраєр» тому, що не зареаґував тоді на його вислів «по–левандівськи». А шкода!..

Після декількох днів подорожі ми прибули на станцію Марібор в Словенії. Був досить морозний ранок та ще й до того погідний. Ми скоро розвантажились, та вже пішки попрямували до недалекої місцевости Лембах, віддаленої ще яких 8 км, де й примістились частини нашого дивізіону. І я, та думаю, що всі ті, які прибули цим транспортом, були пізніш щасливі, що старшини принаглювали нас скоро розвантажувати. Не зробили ми ще й половини дороги від Марбурґа, як у повітрі почувся характеристичний гул надлітаючих американських бомбовиків. Хто де міг, шукав сховища в придорожніх ровах, під деревами, по великих скиртах збіжжя. За хвилину почувся пронизливий свист спадаючих бомб, щоб за відламок секунди перемінитись в рев

вибухів. В одну мить станція перемінилась в одне море вогню і диму. Літаки, скинувши визначену на Марбурґ частину вантажу, подались далі на північ.

Пройшовши щасливо ще другу половину дороги, ми вже на місці. Наша сотня розташувалася в будинку школи. Я й надалі остався в «неласці» у свого сотенного, тому жодної постійної функції не виконував.

Минуло декілька днів на звичайній «казармній» службі і, може, не було б нічого такого замітного, коли б не сталась подія, що й була причиною мого перенесення до іншої частини.

Коли ми лише приїхали, було відчитано денний наказ, де, між іншим, згадувано, що довколишні гори й ліси аж кишать від тітовських партизан. Тому нічні стійки були доволі сильні та було розбудовано багато опірних пунктів довкруги села. Однієї ночі підняли сполох і сотенний на збірці в спортовій залі школи вибрав декількох підстарший та визначив людей з роїв, що мали перевести обшуки в крайніх хатах місцевости Лембах та недалеко Файстріцу. Як і перше, так і тепер я залишився без приділу, тому, вернувшись із збірки, ліг спати.

Другого дня вранці після ранньої збірки до сотенної канцелярії прийшли цивільні люди з жалями на військовиків, що під час нічних обшуків покрали деякі речі з харчів як теж пропало в одному домі портмоне з 300 німецькими марками й харчовими картками та ще годинник. Сотенний наказав зробити збірку, на якій в гострих словах нап'ятнував злочинців та закликав, щоб добровільно признались, бо пізніш буде гірше; закінчив свою промову злобними словами: «Ді ферфлюхтен українішен дібе…»

Після його промови наступило пізнання, себто дві жінки, в хаті яких пропало це портмоне, пройшли повз ряди вистроєної у дві лави сотні. Тут пізнали лише старшого оперативної групи, десятника Старика. Його та всіх вояків, що були з ним, сотенний узяв на переслухання до сотенної канцелярії. Під час переслухання та особистого обшуку виявилось, що пропале портмоне украв німець, вістун Кольман, а його спільником був також німець — ст. вістун, прізвища якого я вже не пам'ятаю.

Впродовж декількох годин відбувся суд та з цим і присуд. Вістуна Кольмана присуджено до розстрілу, а ст. вістуна на п'ять років тюрми. Оба вони внесли до Головної Квартири «фюрера» прохання про помилування та були згідні в крайньому випадку зголоситись до т. зв. «айн–манн–торпедо» (самогубні торпеди, що їх німці застосували проти ворожих кораблів: ними керували добровільно зголошені люди; з наближенням до мети такий доброволець «відчепляється» від торпеди та, якщо йому вистане сил відплисти від сторпедованого корабля, може врятуватись;

однак це дуже рідкі випадки — один на сто). Прохання було відкинуто і присуд ще того самого вечора до заходу сонця був виконаний.

І знову тут зустріла мене неприємна функція. Суд відбувся коротко перед обідом, а з цим у нашій сотні перед зміною підстаршини службового по варті. На моє здивування, сотенний визначає мене на сьогоднішніх 24 годин саме таким підстаршиною. Не було б ніщо дивне та не таке рисковне, коли б власне не було тих засудженців, що аж до часу виконання присуду були придержані в приміщенні вартівні. Денна варта начислювала трьох стрільців та службового підстаршину, в цьому випадкові — мене. Знаючи дуже добре, що оба засудженні старі вояки та люди рішені на все, я постарався вибрати з–поміж стрільців третьої чоти людей, що їм я вповні довіряв. Мій вибір впав на трьох добрих друзів, з якими за короткий час мого перебування в сотні я зумів зжитись.

В першій після полудня, я перебрав службу на вартівні, де вже були арештовані. Признаюсь, що тоді із нетерпеливістю ждав вечора, коли на вартівню приходило нічне підкріплення — яких 20 чоловік: все таки більше людей зможу мати в розпорядженні. Цих три години до четвертої після полудня я провів у повному напруженні. Не знаю, як переживав ці хвилини віст. Кольман, що до останньої хвилини був певен, що помилування прийде.

За п'ять хвилин четверта: на вартівню прийшов екзекуційний підстаршина, що забрав засудження. За декілька хвилин до наших вух донісся сухий тріскіт сальви.

Прикре враження робить на людей така сцена.

* * *

В два дні після цієї події мене та вістуна Бойка відкомандувано до вишкільної протипанцирної сотні в Файстріц, — звідки разом з цілою чотою під проводом ст. десятника, німця Кіндера мене приділено до 14–ої протипанцирної сотні 31–го полка. Це було в кінцевих днях лютого 1945 року.

Тоді 14–та сотня була приміщена в школі в Ст. Марі, яких 30 км. від Марбурґу на правому березі річки Драви, а до якої звідси не було більше, як два кілометри. Сама місцевість Ст. Марі це розкинені декілька забудовань при дорозі, що веде від залізничної станції Льоренцен–ам–Бах до самої місцевості Льоренц, віддаленої від Ст. Марі яких 5 км. Обабіч дороги від станції до Льоренцен піднімались високі гори, порослі густим лісом. Саме ж Льоренцен розляглося в долині, оточеній з усіх

сторін лісами та горами. В цій місцевості примістився штаб 31–го полка, штабова сотня, піонірська сотня та перший курінь. Полковим 31–го полка був відомий у цілій Дивізії зі своєї суворости полковник Панір. Сотенним 14–ої сотні був пор. Кельнер. Сотня начислювала тоді три чоти та з прибуттям нашої чоти дістала ще четверту. Чотовим першої чоти був хор. Букачівський, другої хор. Бучок, третьої ст. десятник Ґенсьоровський, четвертої — ст. десятник Кіндер. За вийнятком командира четвертої чоти — німця всі інші були українці.

Однак такий стан не тривав довго, бо після декількох днів проведено реорганізацію і сотня начислювала знову три чоти. Ст. десятник Кіндер відійшов до почоту сотенного як командир почоту. Також вістун Бойко, що прийшов був разом зі мною, був приділений до першої чоти, де став командантом протипанцирної гармати калібру 5 см — між іншим, одинокої на цілу сотню. Я перейшов до другої чоти як ройовий першого роя. Бунчужним був десятник Пфайфер, німець. Щодо підстаршин, то в цій сотні я зустрів назагал мало німців. Все це були підстаршини–українці. В сотні ще було декілька молодших підстаршин що занімали допоміжні функції — харчових, канцеляристів, збройових тощо.

На озброєння сотні складалися: одна протипанцирна гармата калібру 5 см та дві гармати калібру 3,7 см; усі вони були при першій чоті. Декілька т. зв. «офенрорів» (ракетна протипанцирна зброя, з вигляду щось ніби довга труба; її обслуговували два стрільці) були при третій чоті; «фавст–патрони» були розділені по всіх чотах. В сотні відчувався брак ручної зброї так, що декотрі рої були майже в сімдесяти відсотках без зброї. Напр. в нашій другій чоті був лише один кулемет «МҐ–42», а половина чоти була без рушниць. Я сам носив пістоль без ударника, бо в сотенній зброївні не було запасного.

Дні проходили на теренових вправах та на стійковій службі. І знову тут трапилась подія, що дорешти знеохотила мене до цієї військової служби. Чого пишу про це? Тому що в час моєї цілої військової служби так часто не траплялося мені бути свідком таких драстичних подій, як напр. розстріл товариша по зброї, — як оце було впродовж короткого порівняно перебування тут, в Дивізії. Не перечу, таких і тому подібних випадків було багато не тільки в нашій Дивізії, але — зазначую — я не був їх свідком. Бувши весь час у фронтових частинах, я не відчував того, так як тепер.

Якось у декілька днів після мого прибуття до сотні кілька возів з нашої обозної валки їздили по харчі до Марбурґу, де був дивізійний склад. Харчі були призначені, здається, на весь курінь. Під час перевозу пропали дві чи три хлібини; про це зголосив

нашому сотенному десятник німець, із штабної сотні. Під час зголошування того випадку мимовільним свідком був полк. Панір, що від сотенного зажадав прослідити цілу справу та виновника замкнути на варті. І також якось так трапилось, що під час обшуку візників, які їздили по харчі, знайдено в одного з них більше половини хлібини; він признався до крадіжки. Прізвище його було Стасів чи Стасюк: його зголосив до сотенного, маючи службу по частині, віст. Х. Бідного хлопця відразу привели на вартівню, де він і просидів дві неділі.

Зараз того самого дня, коли стався цей випадок, в нашій сотні заряджено маршове поготівля і пізно ввечорі перша та третя чоти виїхали на т. зв. «айнзац» з іншими частинами полка кудись у гори біля італійського кордону. Наша чота залишилась на місці, виконуючи далі вартову службу. На вартівні як арештант залишився Стасюк — буду його так звати в дальшому. Я декілька разів, маючи за ці дві неділі службу на вартівні, висилав його в гори за картоплею, що її можна було роздобути в селян. Він бідачисько, не прочував нічого злого, вертався назад. Я сам був певний того, що з цієї справи нічого не буде. Однак я помилився.

Після несповна двох неділь вранці відбувся суд, що на ньому були декотрі, вислані сотенним вояки нашої сотні як теж інших сотень куреня. Стасюка присудили на кару смерти, що її виконано ще таки цього ж дня в Ст. Марі, де його й похоронено.

Не входжу тут у подробиці цього випадку, одначе він вповні мене заламав, бо власне — за що вбито людину? Напевно ті, що мимоволі стали спричинниками його смерти, будуть мати його на совісті на ціле своє життя.

Бої за Штраднер Коґель

Латинський Великдень, що припадав цього року на 1–ше квітня, ми провели ще на своїх давніх місцях. Ходили прерізні чутки, що нас мають роззброїти, що нас вишлють на працю при будові запасних становищ у запіллі, то знову, що маємо перейти із зброєю на сторону альянтів та, Бог зна, що ще. Фронти ламались, усе безголовно валилось. Большевицькі частини, заливши своїми полчищами Угорщину, що скапітулювала, перли що сили на Австрію. В міжчасі з'єднання альянтських літаків безперервно бомбили німецьке запілля. День повного розвалу «Третього Райху» наближався семимилевими кроками. Десь на дні моєї душі жевріла слаба надія, що, може, якраз із цим прийде й повалення червоного молоха і ми зможемо повернутись на свої рідні землі.

На два дні перед святами я з чотирьома стрільцями дістав наказ виїхати по групу вояків «Леґіону», що складався здебільша із уродженців Волині, де він і був створений.

Після кількагодинної подорожі поїздом ми добрили до Шпільфельду над річкою Муром, де довідались, що група, призначена до нашого полка вже в Марбурґу. Ще того самого дня ми вернулися до Марбурґу й уже разом з цією групою виїхали поїздом в суботу вранці. Немало мене здивувало їхнє озброєння російського типу; до того кожен з них, крім рушниці, мав ще т. зв. «фінку» — машиновий пістоль або «наган». Теж їхнє умундирование дещо дивувало мене: хоч усе було військове, все таки в декого з–під військового плаща визирав цивільний «мантель».

Позатим хлопці були, як це кажуть, — «як мур».

Повернувшися назад до сотні, застаю гарячкові готування. Говорять, що незабаром виїдемо на фронт. Ходять чутки, що вже декілька сотень із інших полків вирушили в дорогу на фронт.

Весна тут уже в повному розгарі. Дні настали теплі, усе зазеленіло.

Вночі, здається, з 5–го на 6–те квітня 1945 р. наша сотня на наказ із штабу полка вирушає в дорогу. Все зайве завантажуємо на вози, взявши з собою лише необхідне та зброю, що її, на жаль, багатьом нам бракувало. Я сам узброївся в російську коротку кавалерійську рушницю, до якої мав усього 150 набоїв; більш немає в нашій сотенній зброївні, хіба прийдеться здобувати на ворогові. Біля залізничної станції Льоренцен–ам–Бах переправляємося поромом через Драву на її північний беріг і дорогою, що в'ється понад річку із Кляґенфурту до Марбурґу,

маршуємо на схід. Хоч це ніч, на дорозі помітний рух. Автомашини, вози, військовики й цивілі — все те суне в напрямі на Кляґенфурт. Це втікачі, переважно мадяри — військовики та цивільні — австрійці, румуни, хорвати і Бог зна ще хто. Часто зустрічаємо вози, навантажені домашнім устаткуванням, на яких під будами з напнятого полотна сидять жінки, діти, старці.

Спершу наш марш був важкий, як зважити, що вночі почав падати сильний дощ, однак над ранком прояснилось і помалу почало пригрівати сонце.

Десь біля полудня ми минули Марбурґ та попрямували на Ґрац. Вздовж дороги ми зустрічали маси втікачів та роззброєних мадярських вояків. Часто можна було зустріти поперевертані автомашини, вози, що лежали в придорожніх ровах. Це робота тітовських штурмовиків. В кожній зустрічній місцевості при т. зв. протитанкових заставах службу виконує останнє гітлерівське поповнення — т. зв. «фолькс штурм»; це здебільша старики понад п'ятдесятку. Це вже був розпучливий крок «Третього Райху»; сам він уже таки на очах валився. Бог зна, на що ще надіялось вище командування німецької армії, мобілізуючи оцих калік. Ось уже й останні союзники Німеччини — мадяри скапітулювали. По дорозі зустрічаємо багато мадярських військових частин без зброї. Зрештою тому два чи три тижні і в нашій Дивізії ходили чутки, що нас мають роззброїти та вислати як робочі батальйони будувати укріплення в Німеччині, то знову, що мають нас скинути з літаків у запіллі ворога, десь у Галичині, щоб ми тут продовжували партизанську боротьбу. Але… все воно були лише чутки.

Під вечір того ж дня ми прибули до Шпільфельду, де нас зустрів наш командир полка, полк. Панір. Тут ми мали півгодинну зупинку на відпочинок як теж отримували «фавстпатрони». Хлопці, не маючи іншої зброї, радо брали ті, як це вони звали, «Макогони», Також вдалось мені «зорганізувати» від «фольксштурмістів» три рушниці і ними поповнити озброєння свого роя. Зрештою в поблизькій шопі, де була примітивна вартівня «фольксштурму», було чимало мадярських рушниць та легких кулеметів, одначе брати їх було зайво через нестачу амуніції до них: німецька бо була іншого калібру. Поповнили ми також запас ручних ґранат мадярського типу; їх тут було доволі.

Після півгодинного відпочинку маршуємо далі. Цілоденний марш дошкульно відбивається на людях. Що раз то важче волочимо за собою ноги. Стомлені до краю десь після півночі ми доволіклись до села, де заквартировуємо на нічліг. Будинок сільської школи став нам за принагідну казарму. Що й казати, вісімдесятикілометровий марш впродовж несповна 24 годин це не

абищо Усе вояцтво укладається покотом на скупо притрушену соломою долівку та засипляє твердим вояцьким сном. Вартову службу виконують цієї ночі стрільці, що їхали возами; це переважно погоничі, кухарі та решта «маркирантів» сотні.

Другого дня вранці збірка, перегляд та знову відпочинок аж до наступного ранку, коли прийшов наказ до маршу. Біля полудня осягаємо місцевість Штраден, де й маємо півгодинну передишку. Місцевість напів опущена цивільним населенням, що виїхало далі на захід. Тут уже «пахне» фронтом. Ще декілька кілометрів маршу і ми займаємо за селом Меркендорф становища в другій лінії. Під час вмаршовування нашої сотні в село нас привітали большевицькі ґранатомети, однак обійшлось без втрат. Село вповні залишене цивільним населенням.

На відправі в сотенного довідуємось про положення. Праворуч від нас в густому лісі, що покриває височину, займають становища перший і другий курені 31–го полка. Прямо впереді частини 30–го полка, а зовсім на ліво біля Фельдбаху–Ґляйхенберґу — 29–ий полк. Лівий сусід нашої дивізії це Дивізія СС «Вікінґ», правий — німецька кавалерійська дивізія. Ще кілька днів тому, терен, де зараз ми, був у большевицьких руках, однак бравурними наступами 29–го і 30–го полків відкинуто большевицькі частини далеко на схід, займаючи місцевість Штраден, Фельдбах та височини «Штраднер Коґель» та замок у Ґляйхенберґу.

Після відправи чоти зайняли визначені становища, де й окопались. Ніч пройшла доволі спокійно. Над ранком ціла сотня повернулась до села, що лежить при дорозі Штраден–Меркендорф, де й примістився штаб 31–го полка. З наказу сотенного ціла сотня приготовлялась до перегляду, що його мав зробити полковий, полк. Панір. Приготовлюю свій рій до цієї небуденної у фронтовій смузі «паради», що мала відбутися в післяполудневих годинах…

На декілька хвилин перед «парадою» прийшов наказ, від командування полка: 14–а сотня приготовитись до наступу. За хвилину вже й сам сотенний вголос подає команду:

— Сотня, приготовитися до наступу!

Для мене це прозвучало досить ясно… однак, чим дозброїти решту роя? Ну, але що ж зробити — наказ наказом. Скоро переглядаю свій рій: вісьмох мають рушниці, один — легкий кулемет. Тим, що не мають ручної зброї, кажу брати побільше ручних ґранат та «фавстпатрони» й амуніцію. За хвилину знову команда, тим разом — уже до відмаршу. Чота за чотою розтягуються довгими рядами обабіч дороги, прямуючи в сторону Меркендорфу. В цім напрямку чути доволі густу та хаотичну

стрілянину. Густо вибухають ручні ґранати. В штабі полка, біля якого проходимо, гарячкове напруження. Чейже в цю сторону, де тепер чути густу стрілянину, пішов перед декількома годинами на перегляд передових становищ сам командир полка, полк. Панір. Дорогою в сторону Штрадену тікають обозні вози сотень, що стояли в лісі за Меркендорфом. Зустрічаємо перших поранених, що або на возах або пішки прямують у нашу сторону. «Роззброюю» декотрих поранених та після хвилини уже цілий мій рій має зброю. Ще декілька хвилин маршу й ми вже в селі Меркендорф. Тут повно втікачів із сотень, що займали становища в лісі.

Ад'ютант полка перегруповує втікачів та з допомогою нашої сотні організує протинаступ. Наша сотня як цілість являється ядром наступу. Наша чота, себто друга, під командуванням хор. Бучка займає середину, ліворуч перша чота під командуванням хор. Букачівськового, праворуч третя чота під командуванням ст. десятника Ґенсьоровського. Наш сотенний пор. Кельнер — на правому крилі разом а ад'ютантом полка, що веде розбитків із сотень другого куреня 30–го полка.

Сотня розгортається в розстрільну і ми скорим маршем входимо в ліс. Тут, зустрічаємо рештки вояків з розпорошених частин; їх включаємо до сотні. Від них довідуємось про напрямок, в якому ворог. Переходимо ще кілька десят кроків густим лісом та виходимо на якусь поляну. З протилежного боку почулися густі постріли. Це ворог. Скоро перебігаємо це відкрите місце та залягаємо на протилежній стороні. Без наказу починаємо пражити з рушниць в гущавину, що перед нами. По хвилинній перестрілці підводимося й прямуємо далі. Ліс дедалі то вищий, тому й поле зорення стає краще. Мов кіт підкрадаюсь від дерева до дерева, просуваючись все вперед. Біля мене — мої три «гуцулики» — Максим'юк, Бенюк та Палійчук. Хоча цим двом першим вже близько «сороківки», одначе вони могли б засоромити тепер молодших. Нараз впереді праворуч бачу, як якісь большевики тягнуть «максима». Стріляю з своєї рушниці, обпершися об якесь дерево, не звертаючи ніраз уваги, що напроти мене чигає небезпека: якийсь большевик, втікаючи, прицілився до мене із своєї десятизарядки на віддалі яких 30 кроків.

Падає мій стріл; чую крик: «Десятник!» Падає ще один постріл і ще один… Куля з навіженим сичінням пролітає майже біля моїх очей… Обертаюся, звідки почув крик… Позаду мене націленою вперед рушницею, з цівки якої ще димиться, стоїть стрілець Палійчук. Гляджу в напрямку, куди звернена його рушниця, й я зрозумів усе. Палійчук врятував положення, а тим самим і мені життя. З вдячністю я кивнув головою своєму

рятівникові й рушаємо далі. Все це тривало секунди.

Проходячи біля вбитого большевика, бачу, що стріл був цільний — той навіть не мав часу «зіпнути». Куля пробила щоку біля вуха та вийшла другою стороною. Не знати, хто він; може, українець? Та чи це наша вина, що ми станули один проти одного в чужих одностроях?

Пройшовши ще кількадесят кроків, натрапляємо на якісь стрілецькі становища. Як виявилось, це були становища, залишені стрільцями другого куреня 30–го полка. Не знаю, хто їх тут вибрав. Серед лісу, довкруги кущі, поле зорення — це декілька кроків довкруги. Недаром большевики так легко «висадили» таку численну залогу з цих становищ. Декілька трупів наших вояків та порозкиданий виряд і зброя свідчать про несподіваний наступ та панічний відступ наших частин. Зупиняємось на деякий час у цих становищах; їх обсаджують рештки залоги. Після довгої передишки та розвідання терену роєм третьої чоти вирушаємо далі здовж наших становищ направо. Місцевість лисиста та стрімко підноситься вгору. Сонце вже зайшло, в лісі заліг сумерк, все далі темнішає. Настає темна ніч. Бачимо тільки на декілька кроків перед себе. Нараз впереді чути декілька пострілів, якась метушня сколихує лавою стрілецтва. Почувся чийсь крик:

— Не стріляй, це свої!

У відповідь падає ще декілька пострілів і згори почали котитися маленькі вогники. Інстиктовно відчувши небезпеку, кричу: «Долів!» та падаю сам під якийсь товстий конар дерева. По секундах повітрям сколихує декілька раптових вибухів. Чийсь крик, стогін, хтось перебігає поруч мене, чути команду сотенного до відступу. Зібравши свій рій, відходжу чим скоріш від небезпечного місця.

Пройшовши ще деякий час лісом, виходимо на якусь велику лісову галявину, де горить кілька забудовань. Обережно, оминаючи освічені загравою місця, переходимо на другу сторону поляни, де поміж деревами стоїть декілька хат. Тут примістився штаб одного з куренів 30–го полка. Сотенний та оба хорунжі пішли на відправу до команди куреня, а ми тимчасом відпочиваємо. Виявилось, що в нас є трьох легкоранених: ст. дес. Кіндер та двох стрільців. Усі вони після перев'язок в курінному перев'язочному пункті остаються при сотні.

Втомлене маршем та пережиттям останніх годин стрілецтво, прилігши на землі, засипляє. Замикаються очі, голова клониться до низу, чоловік тулиться, до сирої, вогкої землі й на хвилю залягає тишина.

Десь після півночі приходить наказ вирушити назад на свої «вихідні» становища, себто до села Меркендорф. Після короткого

маршу ми прибули туди ще до світанку та скоро почали розбудовувати свої залишені становища. Наша чота знову займає середину відтинка, на право — третя чота, на ліво, біля дороги Меркендорф–Ґляйхенберґ — перша чота із своїми гарматами, що їх вночі підвезли наші погоничі із обозу; сам обоз примістився в селі К. біля штабу полка. Також привезли нам гарячу страву та сухий харч. Розставляю свій рій так, щоб поблизу себе було все по двох стрільців. Відтинок доволі довгий та на відкритому терені. Позаду мого роя займає становище батерія піхотних гармат. Добре й це, хоч трохи буде гриміти на випадок якоїсь несподіванки.

Мій заступник, ст. вістун Грам'як десь пропав, він правду кажучи, це моя «Ахіллева п'ята»; його ніяк не можна навчити, що він як мій заступник завжди мусить триматися роя. Принайменше він цим не переймався і все за чимось «лазив», а бачучи, що я нерадо дивився на такі його «шпертрупи», він завжди старався прийти з «не порожніми руками». Коли вертався і бачив, що я з люті аж трясуся, все наставляв плящину «вогнистої рідини». Таку «оказію» годі було тоді пропустити. Це не були минулі роки, ні теж це не була чисто німецька дивізія, де б догоджували фронтовикам так, як це було в частинах, де я служив передше.

Десь аж над ранком повернувся мій заступник, ст. вістун Грам'як, несучи чималу плящину самогону. Щоб направити в рою настрій висилаю разом із Грам'яком стр. Палійчука, щоб щонебудь «зорганізували». Вони попрямували до цивільних хат, звідки все цивільне населення вивтікало, залишивши все на ласку долі. Що ж, це право війни, що його ніяка команда, ніяка кара не в силі скасувати. Це ж не плюндрування, не грабіж; так чи так це все знаходиться в прифронтовій смузі, скоріше чи пізніше стане жертвою вогню. А вояк, він шукав того, що, може, йому бракувало в цім одноманітнім прохарчуванні, яке, поправді, не було тоді аж надто достатнє. Такі дрібнички як курка або плящина якоїсь овочевої настійки чи щось інше до їди — це ще не був злочин, за який можна було аж карати. Але й такі випадки траплялись в нашій Дивізії і то під кінець війни; вояк, наражуючи своє життя, видобував з передпілля якусь курку чи глечик смальцю і зате мусів ставати до карного звіту.

Ранок застав нас уже добре вкопаними в терені та сяк–так приготованими на цілоденний побут у землянках. Був наказ не виходити вдень із становищ, щоб не зрадити нашої присутности в терені. В стороні Фельдбаху–Ґляйханберґу безперервно клекотіло. Там ворог намагався усіма силами викинути залогу замку, що його боронила одна з сотень 29–го полка.

Постоявши два дні на цих становищах, під вечір другого дня

наша чота під проводом сотенного та нашого чотового дістає завдання нав'язати сполуку поміж межовими куренями 30–го й 31–го полків, їх розділює глибокий яр у лісі. Провідником нам вістовий 30–го полка, що має нас довести до останніх стійок своєї частини.

Ніч зоряна. Все таки ми, ступивши на лісову стежку, мусимо вважати, щоб не розбити собі носа об якийсь стовбур дерева. Крок за кроком підсуваємося вперед, стараючись бути обережними та не робити гамору. Після майже годинного маршу зупиняємось при становищах якогось роя; як виявилось, це був останній опірний пункт 30–го полка.

Від сотенного дістаю наказ, щоб посуватись далі направо від цього становища в глибину лісу, аж доки він не дасть команди зупинитись. Себто маємо замкнути таким чином вхід до яру, що розділює оба курені. Йду попереду роя, за мною стр. Палійчук та кулеметник Кузнецов. Що два кроки за ними ступають стрільці мого роя. За ними тим самим порядком входять в гущину лісу оба рої нашої чоти. Сотенний та чотовий залишаються при останній стійці 30–го.

Обережно просуваємося в густому лісі. Стараюсь триматися по змозі одного напрямку. Пройшовши яких 200 метрів, зупиняюсь та вибираю, як лише на це дозволяє темінь ночі, становище для кулемета. Це мені вдається і біля якогось вітром поваленого дерева виставляю стійку з, кулеметом. Цілий рій та наступні рої чоти зупиняються і займають становища. Чуйність на всі боки.

Ніч, Богу дякувати, пройшла назагал спокійно; десь там ліворуч і праворуч час–до–часу падали поодинокі рушничні постріли. Почало вже світати, як до мене підійшли сотенний та чотовий. З сотенним — почот у складі ст. дес. Кіндера та двох вістових: стр. Довгого та Лущака. Йдемо на сполуку із куренем 31–го полка, що займає становища правіше від нас.

Кількадесят кроків далі терен починає підноситися стрімко вгору. З–поза дерева на горі визирають якісь постаті. Хто це? Ворог чи наші? На мент зупиняємось, та наше вагання перериває команда сотенного «Вперед!» і ми обережно пнемося під гору.

Раптом з гори падає голосне: «Хто там?»

Значить, таки наші. Сотенний відгукується і ми вже сміливо виходимо на гору. Вийшовши, бачимо, що довкруги покопані становища, де залягає вояцтво. Це було ліве крило першого куреня 31–го полка, що його обороняла 2–га сотня сотника Залеського. Наша чота, виконавши завдання, приміщується тимчасом на короткий відпочинок при дорозі, що в'ється здовж хребта височини. Сотенний та чотовий пішли зв'язатися з

сотенним 2–ої сотні, сот. Залеським. Разом з ними пішов і сотенний почот. Чоту перейняв під своє командування юнак Якимів, що являвся заступником чотового. Я із своїм роєм примістився таки на лісовій доріжці, що в цьому місці мала вигляд глибокого яру із стрімкими берегами. Добре, хоч трішки непевне, сховище на випадок несподіваного ворожого обстрілу. Позаду мого роя за дорогою прилягли два рої нашої чоти. Перед нами в долині простяглись становища частин першого куреня 31–го полка.

Може, пройшло з пів години від того, як відійшли від нас сотенний та чотовий, і впереді почулась спершу рідка, а далі щораз то сильніша рушнична та кулеметна стрілянина. Частіше почулися вибухи ручних ґранат. Почулися випали з ґранатометів: б'є «Іван»… В думках стараюсь числити відпали, однак не дорахував і до вісьмох, як зловіщий шум та клекіт вгорі перервав мої міркування. Інстинктовно прилягаю до землі, та в цій самій секунді, десь близько позаду рвуться ґранати. За першими полетіли наступні. Грюкіт розривів понісся по лісі, наповнюючи його тривожним клекотом. Дивлюсь на годинник. Це вже восьма ранку; якось не видко ні сотенного ні чотового. Що ж, треба якось порозумітись із заступником чотового, що напевно прийде до мого роя, якщо б грозила небезпека. Покищо проходжуюсь здовж розташування мого роя та стараюсь вплинути своїм спокоєм на непривиклих ще до цієї «музичної симфонії» стрільців. Це мені в деякій мірі вдається, хоч сам не знаю, що буде в дальшому. Чейже не будемо тут лежати під цим обстрілом. До мене прибігає з декількома стрільцями десятник Закревський. Питаюсь, де решта його роя та рій десятника Ґереґи. Він, махнувши рукою, сказав, що відійшли назад, а десятник Ґереґа та юнак Якимів таки дослівно втекли при перших пострілах, залишаючи людей без повідомлення. І справді, за деякий час на дорогу, де лежав мій рій, прибувають декілька стрільців з роя дес. Ґереґи, що підтверджують слова дес. Закревського. Таким чином мій рій налічував уже біля 20–ти людей, що зібралися біля мене. Сам дес. Закревський з двома чи трьома стрільцями свого роя відійшли «шукати» сотенного, хоча його обов'язок був затриматись на місці, де його залишив сотенний. І справді, за деякий час до нас прибув ст. дес. Кіндер та вістовий, стр. Довгий, одначе ні один ні другий не могли нічого конкретного сказати. Словом, положення стало неясне. До цього ще ворожий вогонь перемінився в справжній гураґан. Раз–по–раз довкруги нас розриваються ворожі ґранати. Ліс наповнився їдким димом та ревом розриваних ґранат.

Нараз — що це? Так, пізнаю, це «Іван» почав обстріл із своїх «катюш». З диким виттям, що аж до глибини душі пронизує

людину, вистрілює ця потвора своїх 48 стрілен нараз і вони з іще дикішим скавулінням летять в нашу сторону. В одній секунді смуга лісу перед нами заміняється в один котел вогню, розривів диму та скаженого грюкоту. Далекого засягу свого діяння вони не мають, одначе стільки стрілен впродовж кількох секунд від'ємно діє на психіку вояка, ще до того непривиклого до артилерійського обстрілу.

Страшно мені стало, не так за себе, як за тих кільканадцять людських істот, що, притулившись до землі, ждуть у непевності мого наказу. Пишу мого, бо справді нікого з підстаршин більш не було. Ст. дес. Кіндер, що недавно прийшов, був також кудись «зник». Скажу відступити дещо назад, — буде біда; розбіжаться, настане паніка. Збираю всю силу волі та нахильцем проходжуюсь здовж мого роя. Криком та лайкою здержую декотрих, що звертаються до мене із словами: «Десятнику, я відійду назад на сторону…» й хочуть таким чином відійти з роя. Знаю, що якщо б пустив одного, розбіжаться всі, тому й не завагався від погрози, що коли хтось рушиться відійти, буду стріляти. На моє щастя, прибіг ст. дес. Кіндер і дає наказ зайняти опущені становища.

Ну, хвалити Бога, що є хтось, хто несе відповідальність за цю горстку людей. Від нього довідуюсь, що частини, які займали верх гори, уже відійшли, тому ми мусимо зайняти більш–менш цілий відтинок і його маємо боронити аж до приходу сотенного. Рій веде ст. дес. Кіндер, я залишаюсь позаду, щоб «обезпечувати» на випадок, якби так котрийсь дістав «заяче серце»…

Займаємо визначену Кіндером лінію становищ, спрямовану в сторону сподіваного ворожого наступу. Не знаю, що далі робити. Те саме з Кіндером, що врешті рішається сам іти на зв'язок із сотенним. Остаюсь далі сам; правда, положення тепер дещо покращало, себто вже не знаходимось під ворожим обстрілом. Десь там ліворуч ще далі клекотить; так само в стороні Мекрендорфу чути густу рушничну та артилерійську стрілянину.

Час–до–часу впереді нас відізветься черга з т. зв. «штурмґевера»: це частини кавалерійської дивізії, що підтримують нас важкою зброєю, брак якої дошкульно відчуває наша Дивізія.

Я й не зчувся, коли і заснув під деревом. Не диво, недіспана ніч та нервозність останніх годин зробили своє. Збудив мене один з поміж стрільців мого роя, вказуючи при цьому на груду вояків при конях:

— Зголосіться до «гавптмана», бо він питає, хто старший над нами.

Поправивши на собі виряд, підходжу до цієї групи вояків з якоїсь частини кавалерійської дивізії, а помітивши серед них

старшину зголошуюсь. Він запитав мене, чи я знаю, що всі частини нашої дивізії вже опустили гору. Кажу, що ні, бо про це чую оце від нього, а мій сотенний не дав мені жодних інструкцій. На ці слова, він каже:

— Я як старший ступенем даю Вам наказ зараз опустити гору, бо большевицькі частини вже зайняли село Меркендорф та просуваються долиною в сторону Штрадену. При цьому він пояснив, що його частина це останній відділ, який ще знаходиться на цій горі. Це переважно телефоністи з обсерваційних артилерійських пунктів. І, як на підтвердження його слів, бачу декількох вояків, що в скорому темпі звивають телефонну лінію.

Відповівши коротким «Яволь!», бігом повертаюсь до свого роя. Зробивши збірку, коротко вияснюю наше положення, а з цим даю наказ до відвороту. Рій веде мій заступник, ст. віст. Грам'як, що за провідника має вістового з нашої сотні, стр. Довгого. Він краще обізнаний з тереном та знає дорогу до штабу нашого полка. Сам залишаюсь позаду колони, взявши з собою двох кулеметників.

Скорим маршем сходимо з гори лісовою доріжкою. Попри нас швидко проїжджають кавалеристи, що їх ми зустрічали на горі. Без пригод виходимо з лісу та дорогою прямуємо до місця розташування штабу 31–го полка. Перед лісом уже зайняли становища «фюзильєри» нашої дивізії та рештки сотень першого куреня.

В штабі полка вже не зустрічаю майже нікого, за вийнятком ад'ютанта, що з декількома стрільцями з штабової сотні евакуює штаб. Зголошуюсь у нього та прошу про дальші накази. Від нього дістаю наказ евакуювати залишений «шпісом» 14–ої сотні обоз, що недалеко штабу.

Приходжу на місце постою нашого обозу; перед нами — жалюгідний образ. Всі стрілецькі наплечники, що переховувались при обозі, увесь запасний виряд та амуніція 14–ої сотні, валяються на подвір'ї господарства, де стояв обозі. Теж навантажений віз із харчовими продуктами нашої сотні стояв під шопою, а коні від нього напевно послужили нашому «шпісові» для скорого «плянового» відвороту.

Та на медитування не було часу, бо ж перед нами відкритий шлях до Штрадену, що й так уже під обстрілом ворожої артилерії та ґранатометів. Стрільці на мій наказ скоро роздобувають по поблизьких хазяйствах вози та коні. Не обійшлося при цьому без драстичних моментів, де арґументом на спротив мусів бути пістоль. Німецький «бавер» не міг чи радше не хотів зрозуміти, що, не зважаючи на кінцеву фазу війни, все–таки вояк не

перебирає в засобах. Однак скінчилось лише на страху та на лайці в польсько–російсько–німецькому жарґоні. Сяк–так запрягаємо вози і з гомінким «вйоканням» та «гейтанням» рушаємо в дорогу. В моменті нашого вимаршу мов з–під землі появляється юнак Якимів. Шануючи засади військової дисципліни, зголошую йому свій відділ та питаюсь про дальші накази. Якось байдуже та з резиґнацією в голосі він відловів:

— Як знаєте, так і робіть… Я йду шукати командира сотні. Після цих слів він відійшов в напрямі колишнього постою штабу полка.

Одначе, як я пізніше запримітив, то він у безпечній віддалі волікся за нашою валкою.

Без несподіванок з боку ворожої артилерії вдалося нам прибути до Штраден. Це було вже після полудня. Несподівано на вулиці міста зустрічаємо сотенного, пор. Кельнера та нашого чотового, хор. Бучка. З ними стрільці решти нашої другої чоти, між ними і дес. Закревський і ст. дес. Кіндер. Десь появився і геройський «шпіс», дес. Пфайфер та його обозний штаб разом із кухнею. Складаю звіт сотенному про перебіг дій мого роя. Поки що ждемо наказів, що надійдуть із штабу полка. За цей час стрільці впорядковують свій виряд та відпочивають після нічних трудів і майже цілоденного напруження; «шпіс» приготовив порядний «айнтопф», що був заслуженою винагородою за труд другій чоті. До вечора в нашій чоті появилось декількох стрільців з першої і третьої чот, що тримали т. зв. «другу лінію» біля села Меркендорф. Оповідають неймовірні речі. Перша чота вповні розбита, те саме третя. Їх напали большевики ззаду так, що їм приходилось продиратись крізь ворожий перстень. Хоча, як пізніш виявилось, воно не було аж так надто страшно, однак були втрати. Під вечір наша чота, скріплена двома іншими, зайняла становища на окраїнах Штрадену обабіч дороги, що веде в сторону Меркендорфу. Ще перед відходом на визначені становища сталась прикра подія, що зробила немиле враження на присутніх тоді вояків 14–ої сотні. Під час нашого відпочинку прибули до нашої сотні ославлені «герої» — дес. Ґ. та юнак Я. Були на звіті в командира сотні, що при відході чоти на становища здеґрадував обох цих підстаршин до ступеня стрільців, а їхню справу передав на розслідження в штаб полка. Ця кара була надто лагідна, взявши під увагу права командира сотні у фронтовій лінії; за таку наявну дезерцію з фронтової лінії, а ще до того підстаршин, чекало тільки одне — куля. Можливо, що не хотів брати на свою совість тих двох осібняків, що припадково стали підстаршинами, а, можливо, що цим хотів дати їм нагоду рятувати своє життя. І з тієї нагоди вони вповні скористали,

втікаючи ще цієї ж ночі з сотні, мабуть, на большевицьку сторону.

Ніч пройшла на копанні стрілецьких становищ, що до них вранці нам на зміну прийшли частини з німецької дивізії «СС–Райхсфюрер».

Наша чота та ввесь врятований обоз 14–ої сотні ще того самого дня перейшли до села Курцдорф, що лежить поміж Штраденом та Ґляйхенберґом. Тут долучили до нас рештки двох чот сотні. Пишу рештки, бо насправді наша сотня, себто перша чота мала одного убитого ст. віст. Гандзюка та двох важко ранених стріліців, що їх відставлено до польового лазарету. В другій чоті були поранені сам чотовий ст. дес. Ґенсьоровський та ст. віст. Малишкевич. Пропалих без вістки було кількандцятьох, однак вони після деякого часу повертались назад до сотні.

В Курцдорфі перебули ми два дні, а потім перейшли на квартири до поблизької курортної місцевости Марієндорфу, віддаленої яких два кілометри.

Під час перемаршу нашої сотні з Курцдорфу до Маєрдорфу в цій останній місцевості зробив перегляд нашої частини головнокомандуючий Української Національної Армії, генерал Шандрук. Він як начальник усіх українських з'єднань при німецькій армії прибув тоді на інспекцію нашої дивізії, що від декількох днів уже стала зватися «Перша Українська Дивізія Української Національної Армії».

Пригадую собі цей зворушливий момент, коли покрите дорожним пилом вояцтво виструнчилось на зеленій галявині під лісом, ждучи прибуття дорогого нам гостя. На перегляд прибув теж командир 31–го полка, майор Віттенмаєр, що перейняв командування над полком після вибуття з нього колишнього командира, полк. Паніра, що був поранений в ногу під час відступу наших частин із лінії «Штраднер–Ґляйхенберґер Коґель», а з ним декількох старшин–німців полка.

Після короткого очікування появилась на закруті дороги легкова автомашина із генеральським прапорчиком.

Короткі слова команди, що прозвучали різько, нагадуючи казармні рекрутські дні, і понад стоп'ятьдесят людських істот перетворюються в автомат, що порушується лише на різькі звуки команди.

Звіт склав командир сотні пор. Кельнер, що й асистує при перегляді сотні ген. Шандруком. З ним декількох штабових старшин із штабу дивізії.

В короткій промові ген. Шандрук з'ясував нам теперішнє положення та постанову про створення Української Національної Армії, в якої склад входять і наша дивізія. В кінцевих своїх словах він сказав:

— Вірю, що збережете вояцьку дисципліну та із зброєю в руках повернемось на Свою Українську Землю…

Гучне «Слава Україні!», що луною відбилося в поблизькому лісі, йшло справді з наших сердець. Ми вірили, вірили, що, може, цим разом вдасться вибороти незалежність своїй країні. Зрештою, — там, на рідних землях — наша Повстанська Армія, а кінець війни ще не перерішував нашої програної. Це не був патос. Взагалі патос звучить фальшиво в нормальних обставинах. Однак там патос був інший, природний, що виникав якось «сам із себе». Був і в смерті тих людей, що гинули в чужому одностроїна чужій землі, був він і в воєнному спустошенні кругом, кудою проходили ці люди, був і в словах ген. Шандрука.

Для мене ця подія була чи не найбільш радісною за час мого довгорічного воякування. Врешті я став вояком української армії. Врешті з гордістю зможу носити свою національну емблему та, коли й не пощастить, легше буде вмирати.

Після перегляду ми відійшли на свої заздалегідь «шпісом» приготовані квартири. Два дні пройшло на переорганізуванні сотні, що тепер становила полкову резерву. До нашої чоти приділили на місце вибулого ройового, дес. Ґереґи, — дес. Петрику, родом з Львова, що дотепер був канцеляристом у нашій сотні. Фронт устабілізувався і бої набрали оборонного характеру. Штаб сотні примістився в будинку біля церкви, при якій з часом постав малий військовий цвинтар. Поховано там, здається, 12 українських вояків та двох німців, що впали в боях за час перебування наших частин на цьому відтинку. Обоз та штаб полка примістився в місцевості Ґнас.

З часом перша чота зайняла бойові становища біля Марієндорфу, докладніше — на горбках поміж Ґляйхенберґ–Бадом та самим Марієндорфом. Третя чота охороняла саме село, в якому, крім нашої сотні, квартирували ще частини піонірської сотні та мали свої становища піхотні гармати. Наша друга чота щовечора ходила на передову лінію біля села Курцдорфу як запасна частина на охорону штабу куреня нашого полка.

Моя «Ахіллова п'ята» — ст. вістун Грам'як мав тепер добре поле до попасу. «Лазив» цілими днями по опущених господарствах, вишукуючи часто найнезамітніші сховки, де довколишні «Бавори» поховали горілку, «мост», смалець, шинки, та, Бог зна, що ще. Ночами знову без мого відома ходив на передпілля, де в залишених господарствах остався ще скот; тому рідко траплявся день, коли мій рій не мав вареної курки або не ділився б із другими якимсь полотем свіжого свинячого м'ясива. Під час однієї такої нічної виправи Грам'яка зловили таки наші стрільці і вранці на квартирі нашої чоти була вже польова

жандамерія. Скінчилось лише на звіті в командира сотні, до якого я був представлений службовим підстаршиною жандамерії — німцем, що й переводив обшук на квартирі нашої чоти. Усю справу якось вміло «затушкував» наш сотенний пор. Кельнер.

І тут знову я був свідком драстичних заходів проти дезерції з рядів Дивізії. Десь у кінцевих днях квітня 1945 року двох стрільців з передової лінії намагалися перейти фронтову лінію на большевицьку сторону, однак були переловлені передніми стійками дивізії «Райхсфюрер». Відбувся суд, ну, а з тим присуд та його виконання. Обох їх повісили на залізничному мості біля села Курцдорф. І наша чота, проходячи біля цього мосту кожного вечора й ранку, була змушена кожного разу оглядати цю неприємну картину. Однак після декількох днів нашу чоту перевезли кудиінди та з тим скінчилося минання попри повішених.

Зрештою тепер події котилися скорим темпом; не те що дні, але години й мінути приносили нові зміни в цій кінцевій фазі світової борні. Ходили прерізні чутки, «паролі». Одна з таких настирливо вже довший час кружляла поміж вояцтвом дивізії, а саме — про скорий перехід цілої дивізії на сторону альянтів, що все ближче підходили до запілля нашого фронту і були вже десь в околицях Кляґенфурту. Німецький персонал дивізії якось стримано ставився до нас. Часами траплялися випадки і явного ворожого наставлення та безмежної люті. Пригадую собі один такий.

Коли нашу чоту переведено на постійно до Курцдорфу, під час одного перегляду денних стійок чотовим хор. Бучком вибухла поблизу ґраната й він поранений відійшов на перев'язочний пункт, де й залишився до капітуляції. На командира нашої чоти сотенний призначив мене. Якось викликаний вранці до штабу сотні вертаюся біля полудня назад до своєї чоти. Недалеко Курцдорфу при дорозі займав вогневе становище із своєю протипанцирною гарматою дес. Серафим, таки з нашої сотні. Обслуга гармати, користаючи з погідного дня, пороздягалась до пояса та «опалювалася» до сонця. Недалеко паслись попутані коні, що на них уважав стр. Старух. Десь здалека на дорозі показалася обозна валка, що їхала в мою сторону. Потонувши у своїх думках, я й не запримітив, що діялось переді мною. Не доходячи до становища протипанцирної гармати, я почув впереді чийсь крик та німецькі прокльони. Прокинувшись із задуми, бачу, як якийсь ст. десятник–німець як виявилось, провідник обозної валки, наїжджає конем за втікаючим стр. Старухом та б'є його нагайкою по голих плечах. В мені скипіла уся кров і я з криком «Ду ферфлюхтер гунд!» біжу в сторону цього садиста. Коли я

заступив йому дорогу, він здивовано та люто запитав мене, що я сказав. Без відповіді на його питання блискавичним рухом виймаю з кобура пістоль (із зломаним ударником!), побачивши, що ця скотина недвозначно підносить руку з нагайкою до удару. Не знаю, як у цій хвилині виглядав я, одначе те чорне мале залізо в моїх руках подіяло охолоджуюче на розлючене обличчя німця. Він, прибираючи маску будь–що–будь вищого ступенем, наказує мені вступитися з дороги.

Не знаю, чим це скінчилося б, коли б на допомогу мені не прийшов був хорунжий–українець, що, йдучи дорогою, здалека був свідком цілого випадку. Скінчилося це звітом у командира куреня нашого полка, що й був недалеко місця цієї події. Списано було свідчення стр. Старуха, мої та цього хорунжого. Та цей садист мав таки щастя, бо незабаром прийшла капітуляція і відворот нашої дивізії на захід.

Дні проходили на вичікуванні неспокійних фронтових ночей та на слуханні в наших «радистів» авдицій, надаваних англійцями в німецькій мові. На 28–ме квітня припадали мої народини і з цього приводу підвищили мені ступінь з десятника на ст. десятника, з днем офіційної номінації на перше травня 1945 р.

Десь в половині квітня приділено до нашої дивізії німецьких вояків із летунського наземного персоналу. Це були переважно старшини й підстаршини без жодного піхотинського вишколу та без зброї. Сподівалися дістати її в нашій дивізії, однак до самої капітуляції рідко хто з–поміж них був приділений до фронтових частин. Скоро розв'язано питання телефоністів і радистів: вони перейняли такі ж функції по сотнях і куренях. До нашої сотні цих із «люфтваффе» було приділено щось із сорок люда і вони творили окрему чоту та весь час були при штабі сотні. Також прислано на сотню по кількадесят тризубів так, що стало для всіх підстаршин, старшин та декотрим стрільцям. Сам наш сотенний, пор. Кельнер почепив собі поверх німецького орла — тризуба.

Наближалися наші Великодні свята. З якоюсь апатією приготовлялося стрілецтво до цього радісного та справді «великого дня». Для нас ще не настав справжній Великдень. Кожний був зайнятий своїми думками, що завжди приходять при очікуванні цих кількох радісних днів у році. Що як, для нас це ще одні свята, проведені далеко від своїх рідних, від своєї країни. Чи хто сподівався тоді, що ще не один Великдень святкуватимемо поза межами рідної землі в далеких, незнаних нам країнах. Може, декому з нас не судилося більше святкувати його в своїй батьківщині… Та — думки, спогади такі бліді під теперішню пору, де ми кожної хвилини наражені на небезпеку, де кожної хвилини може прийти наказ до останнього бою. Замість великодніх

дзвонів, гуку великодніх пострілів під церквою у наших вухах гуде від безперервної мелодії фронту. Повітря пронизують ворожі стрільна. Два рази вдень вистрілює свою порцію хор. Гаврилюк із своїх трьох ґранатометів; їх становища під горбом біля Курцдорфу. Це відповідь на ворожий безугавний обстріл. В нас дошкульний брак не лиш зброї, але й амуніції до гармат та ґранатометів. Артилерійський полк дістав наказ, що лиш на спеціяльний дозвіл із штабу дивізії може відкрити вогонь. Тому навіть при місцевих ворожих вломах у нашу лінію треба було обходитись без артилерійської підтримки. Правда, на відтинку нашої дивізії ворог не проявляв великої активности, за вийнятком замку в Ґляйхенберґу, де аж до останніх годин перебування дивізії на фронті безперервно «кипіло».

У Великодню суботу командир нашої сотні пор. Кельнер провів відправу з чотовими. Від першої чоти присутнім був хор. Букачівський, від другої я, від третьої ст. дес. Ґенсьоровський, що недавно повернувся з лазарету. Ми склали звіти сотенному, після яких почалася нарада, темою якої й була постава нашої дивізії на випадок замирення. Із штабу дивізії прийшли інструкції, що в найближчих днях дивізія відв'яжеться від ворога та скорим маршем має йти на захід назустріч англійським частинам, що надходять із заходу. Тут ми довідались, що Гітлер убитий під час вуличних боїв у Берліні ще 1–го травня 1945 року. Командування над німецькими збройними силами перейняв адмірал Деніц.

Побажавши нам веселих та щасливих свят як теж передавши через нас привіт з нагоди свят стрільцям, сотенний закінчив відправу й ми повернулися на свої квартири. Я, вернувшись до своєї чоти, в подробицях розказав про все, чого довідався від сотенного, і, як міг помітити, це викликало пригнобливе враження на всіх присутніх вояків. Нелегко кожному із нас приходилось зрозуміти це слово «капітуляція». Бо справді, чого ж капітулювати, коли на наших землях ворог, коли там наші брати, батьки, близькі, рідні кривавляться в боротьбі з нашим відвічним ворогом, а ми, що взяли з ворожих рук зброю на те, щоб вибороти своїому народові волю, маємо тепер разом із ним «капітулювати»? Та що ж вдіяти, безглуздям було б думати тоді інакше, треба було коритися наказам, може, якраз — хоча в інших обставинах, але з тим самим одним бажанням — повернемося на свої рідні землі. Треба погодитися з долею, що постелила перед нами шлях, невідомий, повний небезпек і понижень.

Великодні свята пройшли напричуд спокійно, хоча стрілецтво переживало їх у напруженні, у вичікуванні чогось незвичайного, що наближувалось до нас семимилевими кроками.

«Let's go!»

Десь біля 6–ої вранці, 8–го травня до мене прибіг вістовий з сотенного штабу, та дав наказ від сотенного, щоб я негайно зарядив збірку цілої чоти та явився разом із нею в Марієндорфі, де збиралася наша сотня.

За декілька хвилин моя чота маршувала в сторону Марієндорфу, куди ми й прибули на час: ціла сотня вже була готова до відмаршу. З наказу сотенного позбуваємося зайвих речей, як от шоломів, протиґазів, польових лопаток. Все скидаємо в викопаний діл та на швидку руку закопуємо. Ціла моя чота дістає ровери й залишається як задня охорона сотні. Ще під час наших готувань обі чоти нашої сотні — перша й третя вирушають форсованим маршем в напрямку на Ґнас, де вже жде наш обоз. Моя чота ще залишається закопувати ями, повні зайвого баґажу сотні. Після скінченої роботи виїжджаємо й ми.

Фронт віджив наново. Б'є з усіх гармат «Іван», що «пронюхав письмо носом» і шле нам свої останні подарунки. Частими сальвами відповідає йому наша артилерія, що визбувається свого запасу амуніції.

Я із своєю чотою проїжджаю пропри опустілий Курцдорф. Далі їдемо дорогою на Ґнас, куди прибуваємо десь біля полудня. Тут жде нас обід, що його споживаємо в продовж кількох хвилин. Нема часу, чейже ми остання частина, що ще тут залишилась. Усі обозні вози призначені на перевіз стрільців першої й третьої чот. Моя друга чота їде на роверах. Напрямок нашого маршу це Ґрац. Перед нами важка переправа через річку Мур.

Після майже одногодинної їзди здоганяємо перші колони нашої піхоти у відвороті. Обабіч дороги повно розкиданого військового майна. Наплечники, шоломи, протиґази, амуніція, ґранати — все те лежить скиртами в придорожніх ровах.

Десь під вечір на колони відступаючої дивізії налетіли большевицькі штурмовики та почали обстріл з бортової зброї. Зчинилася паніка, все кинулось рятувати життя. Дехто отямився та почав обстрілювати з кулеметів пікуючі літаки. В цій паніці попсувався мені ровер й я остався зданий на силу своїх ніг. Щастя, що ще міг наздігнати вози своєї сотні й прилучився до неї. Як виявилось пізніше, то більшій частині нашої чоти вдалося виїхати на чоло колони; ті й продістались до Зальцбурґу, де були інтерновані американцями. Зі мною залишився дес. Петрик та декілька стрільців, яким, як і мені, попсувалися ровери; тепер ми були здані на ласку першої й третьої чот, що зробили нам місце на і так переповнених возах.

Пізно вночі ми переїхали через міст на Мурі біля Ферніц. Проїхавши ще декілька кілометрів, ми затрималися на, відпочинок у якійсь місцевині. Вранці «шпіс» розділив останні харчі, що ще були в запасі сотенної кухні й ми вирушили в дальшу дорогу. Напрямок змінено, бо Ґрац був уже в большевицьких руках; то ж тепер їдемо в сторону Фойтесберґу.

Дорогою, що нею ми проїжджали, безнастанно мчали автомашини всіх родів зброї. Були тут і частини хорватських «усташів», сербських «четніків», мадярів та добровольчих козацьких відділів. Часто можна було зустріти вози, наповнені вщерть цивільними втікачами.

Сонце уже хилилось до заходу, коли наш відділ, чи то власне залишки сотні, разом з іншими німецькими відділами прибули до Фойтесберґу.

Доми тут були прибрані австрійськими та каринтсьхими національними прапорами: червоно–біло–червоними та зелено–білими. Вулиці забиті різного роду возами та людьми. Ми скрутили на вузьку вуличку, що вела до місцевости Пак; вона й була нашим наступним напрямком. Шоса вела через високі гори, часто понад 1500 метрів над поземом моря. Тут ми затрималися на деякий час, бо годі було проскочити в колони, що їхали шосою. Нараз колоною пронісся розпучливий крик.

— Іван фон гінтен! Руссіше панцер ін Фойтсберґ! («Іван» за нами! Російські танки в Фойтсберґу!).

Все, що жило, рушило наосліп в сторону шосе та, видершися на неї, скаженим темпом мчало під гору в напрямі на Пак. Легкі вози з кінським запрягом скоро пробігали повз вщерть навантажені автомашини, для яких стрімка шоса була неабиякою перешкодою. В одну мить шоса перемінилася в довгу, неможливу проїхати смугу звалки. Порозкидувані скрині з цигарками, консервами, вином, горілкою, повні бочки пального, мішки з мукою, з сіллю, наплечники, «тоболи» з новісенькими уніформами, коцами, взуттям, — все те лежало всуміш із поперевертаними автомашинами, гарматами, повзами, возами.

Якось щасливо вдалося мені та ще декільком стрільцям видертись із цієї суматохи і ми форсовним маршем видерлись на гору. Що вище, то шоса ставала вільніша від цього порозкидуваного «барахла». По дорозі «організуємо» якийсь віз та, склавши на нього свою «мізерію», пнемося щораз вище. По дорозі не забуваємо й за те, щоб наш віз не був порожній, тому в першу чергу обладовуємо його різного роду харчами, що їх визбируємо з полишених автомашин або просто з дороги.

Під вечір зустрічаємо перші англійські повзи, біля яких при вогнищі гріються англійські вояки. Хоч це травень, але на цій

висоті під вечір холодно. Біля дороги декілька забудовань і тут зустрічаємо нашого сотенного та залишки нашої сотні.

Короткий відпочинок і ми вирушаємо в дальшу дорогу. Марш тривав безперервно цілу ніч та аж над ранком ми добились до місцевості Пак. Тут короткий відпочинок і ми знову в дорозі. Теперішній наш напрям це Вольфсберґ; та, проїхавши кільканадцять кілометрів, змінюємо напрям на Юденбурґ, де можлива переправа через річку Мур. Це вже вдруге маємо переправлятися через цю річку. Від зустрічних стрільців із Запасного полка, що вертався з–під Вольфсберґу довідуємось, що там уже тітовські партизани, отже лишається одинока дорога на Юденбурґ, та кудою спрямовано нас.

Не доїжджаючи до Юденбурґа, на розлогих полях обабіч дороги зустрічаємо розташовані військові відділи. Тут довідуємось, що в Юденбурґу є вже большевицька застава, яка через міст на Мурі пропускає лише частини «Вермахту», а частини з нашої дивізії та з відділів РОА й козачих бере в полон. Затримуємось тут на два дні і в міжчасі довідуємось про певніший шлях, щоб оминути большевицьких рук. І справді, нам вдається довідатись, що біля місцевости Обдах є стежка, що йде почерез верх на висоті понад 2300 метрів, кудою зрештою уже перейшло багато наших та німецьких частин.

З усіх старшин, підстаршин та стрілецтва з нашої сотні залишилась лише горстка. Решта розбрелася, хто куди. Із старшин–українців лишився хор. Букачівський, що й організує групу охочих переходити цією гірською стежкою. Кожен з охочих «організує» собі коня, а їх було доволі на поблизьких пасовищах, та узброюється в щонайкращу зброю; її теж було скрізь подостатком. Із собою беремо один віз та муніційну двоколку. Пристаю й я до цього відділу, «зорганізувавши» для себе передше якусь шкапу. Під вечір ми розпрощались із своїм сотенним, пор. Кельнером, що з сльозами прощав кожного зокрема. Справді, це була зворушлива картина, бо хоча він був німець, та в першу чергу це був вояк, під мундиром якого укривалася людина. Він залишався з декотрими німцями і чекав переправи через Юденбурґ. Попрощавшись, ми виїхали в дорогу. Уже добре стемніло, як ми задержалися на якомусь подвір'ї, де, й заночували.

Для мене цих декілька кілометрів їзди на коні було справжньою мукою я впав знесилений на солому в стайні, де ми зготовили собі нічліг, та твердо заснув. Вранці ми вирушили далі. Тепер дорогу змінила досить вузька стежка, так, що на ній наш віз ледве міг поміститися; вона ставала щораз то стрімкіша. Біля полудня ми в'їхали в сосновий ліс, де стояли довгі військові

дерев'яні бараки та різні забудованя. Це був якийсь вишкільний військовий табір для гірських частин. Тут ми задержалися на короткий обідний відпочинок. Упорядкувавши свій виряд та напоївши коней, ми вирушили в дальшу дорогу. Терен ставав щораз трудніший для переходу: одне каміння та пустеля. Де–не–де росли карлуваті деревця. Ліворуч піднімалася величезна скала, у підніжжя якої виблискувало дзеркало великого озера. Напроти нас — пасмо стрімких гір, що їх маємо перейти. Праворуч величезне провалля, покрите внизу густим лісом; позаду нас пройдений шлях, що тонув у зелені лісів. Хоча це травень, але тут товстим шаром лежав сніг; у ньому грузнули коні і наші два візки.

Натрапляємо на сліди від кінських копит, возів та людських ніг. Видко, що тудою вже проходили. Розвантаживши вози та коні, беремо цей стрімкий беріг «приступом». Взявши свого коня за уздечку, тягну його під стрімку гору. Люди та коні важко дишучи, здобувають узбіччя гори сантиметр за сантиметром. Ще декілька зусиль, ще декілька прокльонів і я та мій кінь — на горі. Довкруги простелилася незабутня чарівна картина засніжених гір. Останні промені західнього сонця своїм червонозолотим блиском надають цій картині своєрідньої краси. Дивлюсь із німим захопленням на цю дику гірську природу. Здавалося б, що чоловік десь на прогульці в рідних Карпатах, якби не цей однострій та свідомість непевности про завтрішній день.

Ген, далеко праворуч у червоних променях сонця майоріють будинки Юденбурґу. Вужем в'ється від нього дорога в сторону Обдаху, що його ми залишили позаду нас. До Обдаху вона повна валок возів та людей, далі ж в напрямі Юденбурґу — світить пусткою. Ліворуч в долині притулився до підніжжя гори Ноєштадт; туди й ми саме прямуємо. Витягши вози та весь вантаж, що його залишили на долі, просуваємося склоном гори в сторону лісу, куди ведуть сліди наших попередників. Вже добре стемніло, як ми зупинились на нічліг в якихось хатах перед нашою ціллю. Населення неввічливе. Вранці переїжджаємо через самий Ноєштадт, де вже розташувалися англійські танкові частини. Тепер прямуємо на Мурав: туди спрямували нас англійці.

Погода напричуд гарна. Весна в повному розгарі, хоч іще вчора ввечорі на верхах гір, що їх оставляємо позад себе, ми по коліна грузли в сипкому снігу. Сьогодні неділя. Населення вперше від шістьох років святкує її в мирних обставинах. Чи справді мирних? Якось не видко ентузіязму на обличчях, переважно жіночих. Не так сподівались, як сталося… З тривогою в очах споглядають на нових хазяїв — англійців та на цей хаос і

безладдя, що постали всюди по війні.

На обід ми затрималися в місцевості Тойфельсбах. В поблизькій кузні хлопці підкували коней та справляли воза, що під час нашого маршу горами дещо попсувся. Під час обіду підійшли до нас три цивільні з червоними пов'язками на лівому рукаві й зажадали, щоб ми перед ними склали зброю. На відповідь хор. Букачівського, що зброю складемо лише реґулярним частинам англійської армії, один з–поміж них — з вигляду «рябий Ванька» — ламаною німецькою мовою сказав:

— Біс ду мер кайн офіцір унд Кріґ іст шон форбай… Не випадало нічого іншого, як заїхати йому в пику, однак, стримуючи всю лють, я сказав таки по–українськи, що, коли не відійдуть, то почну стріляти. «Ванька», бачучи, що нічого не вскурає, обернувся та, воркотячи щось під носом, пішов собі геть.

Ми вже не чекали далі, але чимскоріш виїхали в сторону Мурав, куди прибули опівночі. На ярко освітленій площі стояли англійські панцирні вози. Біля одного дому, де, здається, примістився англійський штаб, нас задержано і ми, тут склали зброю. Англійці не могли вийти з дива, що такий невеличкий відділ, а стільки автоматичної зброї в нього. Не знали, що наш брат все те придбав під час втечі з фронтової лінії після капітуляції, коли німецький вояк визбувався від усього, залишаючи з собою свій традиційний «бротбойтель» (хлібник).

Склавши тут усю зброю, вирушаємо далі в дорогу, бо годі було знайти якусь квартиру в цім переповненім англійськими частинами місті. Не знайшовши нічого, заночовуємо таки тут при дорозі і вранці — знову в дорогу. Тепер обеззброєні виглядаємо, як якась банда. Теперішній наш напрямок це місцевість Тамсвеґ, куди прибуваємо десь біля полудня. По полях довкруги розташовані військові частини. Це німці, що вже під охороною англійських вояків. Тут зустрічаємо декого з–поміж німців з нашої дивізії, що попали в окремий табір для есесівців.

Ще мала затримка нашого відділу і нас спрямовують до Шпітталю. По дорозі зустрічаємо повно козачих добровольчих частин, що, як і ми, спрямовані до збірного пункту в Шпіталі. Вони йдуть цілими валками, з таборами, часто — з жінками й дітьми. Дорога пнеться догори та доходить до висоти 2000 метрів. Пізно вночі досягаємо височини. Тут нас зустріла порядна злива. Промоклі до нитки вже пізно вночі ми прибули до Реннсвеґу, де знову повторилася історія з минулої ночі. Перетомлені засипляємо, де хто може, таки просто надворі. Вранці, поснідавши рештками нашого харчу, вирушаємо в дальшу дорогу. Тепер наша ціль це місцевість Шпіталь, де повинні б збиратися розпорошені під час відступу частини нашої дивізії.

Десь біля полудня ми приїхали на передмістя Шпітталю. Не маючи жодних харчових припасів, ми не спішились до табору, бо ж Бог його знає, чи дадуть нам що їсти, а перспектива голодному сидіти за дротами нам аж ніяк не всміхалася. За цей короткий час ми мали змогу бачити, як уже голодували в збірному таборі біля Тамсберґу. Ми розтаборилися в пристойній віддалі від головної шоси, щоб не бути нараженим на неприємну візиту англійців. Тоді ми стали розглядатися, де б то можна було проміняти на харчі наших коней. Вони нам вже не були потрібні. І якось, на наше щастя, трапилася якась багата дідичка, що була згідна купити від нас три коні, що їх вибрала собі з нашого «стада», але з умовою, що ми маємо відвести ці коні на вказане місце як теж привезти собі ту картоплю, що за неї були «куплені» коні.

Не роздумуючи довго, ми вибралися за харчем разом з нашим «купцем» — дідичкою, що їхала в порядному фаетоні.

На возі, що його ми взяли з собою, щоб привезти обміняну картоплю, їхав хор. Букачівський, віст. Бойко Василь та стр. Диба із Стрия. Я долучився до цієї групи, їдучи на своїй шкапі — з думкою — може, якраз вдасться мені де цю «баварську кобилу» пустити за буханець хліба. Продані коні ми прив'язали до драбини воза. За якої пів години ми прибули на місце. Промінявши коні та завантаживши на віз картоплю, якісь крупи та дещо хліба, вертаємось назад. Я ніяк своєї шкапи проміняти не міг, тому й вертаюсь назад верхи. Десь на половині дороги я мусів поправити своє примітивне сідло з коців, тому й відбився, від своїх, хоча на дорозі, що нею ми їхали, було видко досить далеко. Поправивши «сідло», я рушив здоганяти своїх. Проїхавши кількасот метрів, доїжджаю до перших хат якогось села, кудою ми проїжджали передше. Раптом з одного двору вискакує трьох озброєних чоловіків. Мундири на них напів англійські, напів німецькі, а на них пишаються вилинялі дві латинські літери «СУ» («Совєт Юнієн»). Це большевицькі полонені, — мигнуло мені в думці, — але вже не було часу на якусь акцію. Я навіть і не зчувся, як злетів немов мішок з коня. Матюки на переміну з уривчастими німецькими словами, приголомшили мене дорешти. Я без жодної зброї, навіть пояса не маю на собі. Але ці «доблесні герої» всю лють вилили на моїх нараменниках, обриваючи їх з кусками матерії однострою.

— Ду! Ду! Ферштест — пайдьом в штаб! — ламаною німецькою та російською мовами звертається один зпоміж них та при тому з усієї сили вдарив мене в лице.

Ось і попав! — думаю собі, але вдаю німця, знаючи добре, що коли б довідались, що я українець, то це для мене був би кінець. Похитую головою, що годжусь. Мого коня забрав один з них та

вже верхи роз'їжджає по вулиці. Вулицею саме проходили два узброєні англійці, що хоча й бачили, як рябий москалище ще декілька разів вдарив мене в лице, от лише злобно посміхнулися, щось поміж собою «прошварґотіли» й пішли далі. Пройшли ми ще добрий шмат дороги, поки попереді не появилось роздоріжжя. Не знаю, кудою мене попровадять: коли б праворуч, то, може, віддали б мене в англійську польову жандармерію і ми пішли б до Шпітталя; коли ж на ліво, то Бог один знає, що мене жде. У міжчасі я помітив, що вони всі троє, як це кажуть у Львові, — п'яні «в шток». Коли б хоч вечір, або коли б мати хоч пістоль, то постріляв би їх. А вони, хоча вже таки добре п'яні, то щораз потягають добрі ковтки самогону з чималої пляшки; її несе мій конвоїр.

Раптом позаду нас появляється автомашина. Мій конвоїр затримав її та скочив на східці. Це була військова лімузина, якою їхали старшини штабів. В лімузині сиділи чотирьох чоловіків і дві жінки в цивільному. Не знаю, про що була мова з моїм конвоїром; мене більш цікавило те, що два інші «корешки» — один на коні, а другий піший, — опинилися по другій стороні автомашини. Дорога тут була вузька, а позаду мене простягався густий та високий виноградник. Користаючи з такої догідної ситуації, я щосили кинувся в гущавину винограднику та зиґзаґом почав бігти вперед. Позаду мене почулись скорі черги з машинового пістоля, що його мав один з моїх конвоїрів. Десь поблизу прогуркотів мотор. Інстинктовно відчуваючи небезпеку, я старався чим скоріше видістатися на дорогу, що вела до Шпітталя. Пробігши ще кусень по винограднику, я почав правцювати в сторону, звідки чув гул проїжджаючої автомашини. Після кільканадцяти кроків переді мною забіліла дорога. Не виходячи із винограднику, я підсунувся далі вперед, не спускаючи очей з дороги.

Раптом попереді затуркотів віз; я присів у густому винограднику, ховаючись, щоб ніхто небажаний мене не помітив. Яка ж була моя радість, коли на возі я побачив своїх знайомих, що з ними їздив був по харчі. Вибігаю їм назустріч і ми вже разом вертаємося до нашого «табору». По дорозі ми зустріли вбитого чоловіка: в ньому я впізнав недавнього мого конвоїра, що мене з такою насолодою бив по лиці. Що ж, собаці собача смерть; видно, що один з пасажирів цієї лімузини «шльопнув» йому тут, коли після моєї втечі вона рушила з місця, а цей «корешок» причепився був до неї.

Ще того самого вечора, вже не рискую якимись новими інцидентами, заїжджаємо на місце, де збирались частини нашої дивізії. Тут кожний з нас зустрічає своїх знайомих зустрічаємо й декого з нашої сотні.

Місце таборування частин нашої дивізії це велика лука при дорозі, що веде до Вілляху.

По другій стороні дороги помістились довжелезні дерев'яні бараки, обгороджені високим парканом з колючого дроту. Це табор воєннополонених, де тепер примістились добровільні репатріянти на «родіну». Величезні червоні прапори повівають на кожному бараці. Дівчата, жінки, хлопці, чоловіки, — все те живе разом у цих завошивлених шопах. В нашу сторону сиплеться безліч прокльонів і «матюків». Не краще висловлюються й жінки. Можливо, що цим хочуть заглушити свою совість або виробити собі ласку в сталінських опричників, що вже стали сновигатись по цьому таборі.

Тут я перебув, як і інші з нашої сотні, два дні. Дістали ми тут по пачці сухарів та по консерві, що їх скинув нам англійський літак.

На третій день нас по тридцять люда завантажено на автомашини й ми їдемо, як уже пішла чутка, у збірний табір Української дивізії в Італію.

В першій турі виїхав я та ще декількох стрільців і підстаршин з нашої сотні. З цікавістю оглядаю гірський краєвид, кудою переїжджаємо. За Вілляхом в'їжджаємо в глибокий яр, кудою веде шоса до австрійсько–італійського кордону. На недоступних скелях побудовані бетонові споруди для кулеметних гнізд та гарматних становищ. Воно свідчить, що десь вже недалеко кордон. І справді, ще декілька кілометрів і проїжджаємо місцевість, що вже по італійському боці.

По дорозі зустрічаємо колони військових автомашин; на них їдуть вояки жидівської дивізії. В нашу сторону посипався град каміння…

Проїхавши ще кількадесят кілометрів, десь біля полудня в'їжджаємо в місто Удіне. Тут знову «привітало» нас населення диким вереском. Потягаючи долонями значучи по своїх шиях, показувало нам, як це нас вішатимуть. Чого ж можна було сподіватися від них, коли ще не так давно разом з німцями горлали про переможний кінець війни, однак, побачивши безвихідне становище, не завагалися повісити свого «вождя» і з південним темпераментом кинулися в обійми большевицької пропаґанди. Справді, годі повірити цьому.

По містах, містечках і селах, кудою мені прийшлося проїжджати, я бачив, який хаос та нелад панував у політичному житті Італії: червоні комуністичні прапори заливали повністю всі місцевості; де–не–де можна було зустріти італійські прапори, що їх годі було помітити серед цієї червоної повені. З яскравочервоними хустинами на шиї та в еґзотичних

ширококрисих капелюхах походжали по місті «від п'ят до зубів» озброєні большевицькі гуртки; це — італійські партизани.

В Удіне ми перебули одну ніч, а на другий день вранці виїхали до Венеції. Тут у колишніх військових казармах ми перебули два дні і вранці третього дня виїхали далі на південь.

Ходили чутки, що нас мають вивезти аж до Африки. Не знаю, як кому, але мені було тоді зовсім байдуже, що станеться зо мною. Чейже я втратив усе, чого ж можна було ще надіятись тепер, коли людина віддалена тисячі кілометрів від своєї батьківщини? Безперервна їзда околицями, знищеними воєнною хуртовиною, доповнює мені образ уже пережитих в минулих роках страхіть війни.

Надворі темніє. Наші автомашини, рефлекторами, прорізуючи темінь ночі, мчать шаленим темпом на південь. Здалека на чорному оксамиті неба показуються ясніші пасма, що все більшають та яскравішають. Це, як потім ми довідалися чи то й на власній шкурі відчули — й були освітлені рефлакторами величезні табори воєннополонених в околицях Белярії–Ріміні.

Ще кільканадцять кілометрів і наші автомашини в'їжджають за дротяну огорожу. Крик, лайка в незнаній мені мові, штовханці та злобні насмішки, — все те до решти потопило в мені іскру надії на краще завтра; я став зовсім байдужий на те, яке те «завтра» буде. Так я попав у полон.

Італія 1947 р.

Чи міг я, чи могли ми всі «дивізійники» думати про те, що для більшости зпоміж нас побут у цих таборах продовжиться на роки? Ні, говорено про скоре звільнення, про перевезення до Канади. Чейже в перших днях, тижнях, а то й місяцях ходили чутки чи то по–таборовому «паролі», що нова війна «от–от». Пізніше, коли полон чи то інтернування продовжувалося в нескінченість, а про війну — нічичирк, знову пішли паролі про еґзотичні країни Південної Америки, що, мовляв, згідні прийняти нас компактною масою на поселення. Арґентіна, Парагвай, Бразілія — довший час не сходили таборовикам з уст.

А час ішов в одноманітності таборового життя. Прийшли зміни і в моєму таборовому животінні: спершу я був разом з чималою групкою «дивізійників» у таборі Ч. 14 біля Чезенатіко, звідки після декількох тижнів нас пепевели до збірного табору Української дивізії біля Беллярії. Тут я побув знову декілька тижнів, аж прийшла т. зв. «репатріяційна комісія» большевицьких старшин. Загал вояцтва поставився до неї неґативно а то й вороже. Не помогли ні просьби ні обіцянки про «помилування» «батьком Сталіном» за наші вчинки.

Після однієї такої «комісії» прийшли репресії на наш табор: відділено майже всіх вищих старшин, що їх перевезено до т. зв. «Інтернаціонального табору». Вивезено декотрих стрільців та підстаршин, між ними й мене, та приміщено теж у цьому «інтернаціональному» таборі. Справді, це був один «Вавилон». Були там представники всіх европейських країн: альбанці, болгари, естонці, латиші, литовці, поляки, еспанці, грузини, туркестанці, калмики, хорвати, серби, словінці, чехи, мадяри, румуни, італійці, росіяни, українці та, Бог один знає, ще хто.

Тут знову провірки й комісії. Чоловік спершу переймався кожною дрібничкою, вірив кожній пущеній у таборі сплетні, одначе зчасом, коли побут довжився у безконечність, коли голод, осінні дощі та невигоди таборового життя доповнювали цю чашу горя, чоловік став байдужим на все. Перед очима в довгих безсонних ночах стояв завжди, як це казали по–таборовому, — «хліб, як жорна». Їсти, наповнити порожній шлунок, ось це була проблема, що непокоїла людину. Давали ж їсти, говорено, «надто мало, щоб жити, надто багато, щоб подохнути…»

Прийшла італійська осінь. День–у–день дощі, зливи. Люди ходили, спали, їли — в болоті. Жодних бараків, жодних порядних наметів. Хто мав яку плащпалатку, то ще яко–тако ховався перед дощем, хоча спав дослівно в воді. При кінці листопада 1945 р.

наш табір, себто «інтернаціональний», перевезено до Ріміні. На великому летунському майдані біля Ріміні примістився зимовий табір воєннополонених колишньої німецької армії. Біля пів мільйона вояків з різних національностей здебільша німців, примістилось на розлогому майдані. Наш табір був позначений як «Ч. 3». Табір «Число 1» був для вояків Української дивізії. Між прешим і третім — табір Ч. 2, де примістилися німці. Ген, на окраїнах цих таборів, були табори Ч. 4 та Ч. 5; це були спеціяльні табори для членів парашутних та есесівських частин німецької армії.

Побут у цім таборі для мене затягнувся аж до квітня 1946 р., коли разом із групою старшин Української дивізії я повернувся назад до табору Ч. 1, де були інтерновані українці, що служили в німецькій армії; серед них більшість і були вояки 1–ої Української дивізії.

Не буду розписуватись про події та життя вояків у цьому таборі. Для мене, як і для всіх нас, цей час був найважчою пробою. Непевність завтрішньото дня, тавро «коляборантів», «квіслінґів», «зрадників» і Бог зна ще які епітети, що ними щедро обдаровували нас не тільки недруги, але таки й «свої», — все те ще більш нас пригноблювало. Декому надокучувало це сидження за дротяною огорожею і він «вибирав волю». Були це переважно ті, що мали когось із, рідних чи знайомих у Німеччині. Загал же вояцтва ждав розв'язки нашого питання англійськими властями.

Минув ще один рік, настав 1947–ий. Після різних комісій, «відвідин» і тому подібних цирково–театральних оглядин нашого табору представниками англійських властей і наших таки суспільно–громадських установ з–за океану почалася підготова до виїзду.

Їдемо. Куди, це байдуже — добре, що врешті їдемо, що врешті «наша справа рішилась», що починаємо цей другий наш «етап» (скільки ж їх ще буде?).

Виїздив транспорт за транспортом у малих кількаденних перервах.

Я виїхав переодстаннім транспортом наприкінці травня.

Поїздом ми переїхали до Венеції, де й сіли на корабель.

Одинацятиденна подорож здовж цілого Адріятику, Середземного моря, здовж африканського побережжя, через Ґібральтарський просмик і врешті Атлянтиком на англійські води; це справді, якби не свідомість, про невеселе положення, була б чудова дорога.

На беріг ми висіли у Ліверпулі, звідки вже поїздом приїхали до табору для воєннополонених в Шіффельді.

Ще повний рік прийшлося носити тавровану уніформу з

латкою на спині та на лівому коліні штанів. Ще повний рік цієї непевности та болючих запитів, що їх я собі ставив:

— За що? Чому? Як довго ще?

20–го вересня 1948 р. мене з групою вояків дивізії звільнили з полону та перевели на працю в англійському промислі.

Пройшло ще чотири місяці, щоб врешті я міг «офіційно» отримати посвідчення про звільнення з полону з датою 15. 2. 1949 р.

Три повних роки неволі, і за що?..

Англія, 1950 р.